

С (ТЗВ)

У - 49

ISSN 0235.0688.

УЛУТ ХЕМ

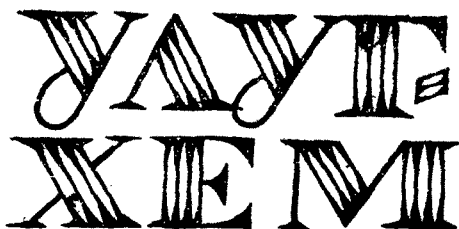
2

1992

Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү

ТЫВА
РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ЧОГААЛЧЫЛАР
ЭВИЛЕЛИ

Чечен
чогаал
болгаш
ниитилел-
политиктиг
сеткүүл

СЕТКҮҮЛДҮҢ БО ДУГААРЫНДА

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

*Ч. Ондар. Сөөлгү өртээл. Кыска тоожу.
К. Кудажы, М. Доржу, Ч. Чочагар,
М. Өлчей-оол, К. Ховалыгмаа, Чечен
чугаалар.*

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

ИЙИ АЙДА
БИР УДАА
ҮНЕР

*А. Даржай, Е. Танова, О. Сувакпит,
Ю. Кюнзегеш, К. Черлиг-оол, С. Ооржак,
М. Доржу, О. Монгуш, Л. Иргит, В. Куулар,
Э. Мижит, В. Тараачы, М. Монгуш,
О. Делгер-оол, А. Хензиг-оол, Н. Ондар.*

2
1992

ОЧУЛГАЛАР

*Ж. Доржиев, А. Кондратов.
Гомбожаб Цыбиков.*

ТЫВАНЫҢ
НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ
КЫЗЫЛ

ТӨӨГҮНҮҢ АРЫННАРЫ

*С. Урояков. Кызыл хоорайны үндөздөп
түрдүгканы.
С. Нестеров. Аймыырлыгга үүлгедиг...*

Редакция чөвүдөли:

Ч. Ч. КУУЛАР (кол редактор)
А. А. ДАРЖАЙ
Е. В. АНТУФЬЕВ
М. М. ДУЮНГАР
Н. Ш. КУУЛАР
А. Ү. КҮЖҮГЕТ
З. Б. САМДАН
А. Х. О. ХОВАЛЫГ

Чогаалдарның машинага
парлаан бирги хоолгазын
хүлээп алып

Сеткүүлге келген
чогаалдарны реценсиялапас,
дедир эгитпес

*Сеткүүлге үнсөн чүүлдерни дүжүрүп парлаардс,
«Улуг-Хем» сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан*

Сеткүүлдүн үндөзилекчилери: Тыва Республиканың
Министрлер Чөвүдөли, Ном үндүрер черлер, полиграфия болгаш ном
садының херектериниң талазы-биле күрүне комитеди, Тываның Чогаал-
чылар эвилели

Тоожулар, чечен чугаалар

Чылгычы Ондар

СӨӨЛГҮ ӨРТЭЭЛ

Кыска тоожудан эгелер

I

Кабул моон ырак эвес.

Дөртөн дугаар армияның составында парашют-десант полугунуң батальоннары нарын, улуг операцияга киржирибиле Гиндикуш сыннарының кадыр кашпалдарында коштуг теве эрте берги дег кокпа бүрүзүн кедээш турупкан.

Моон, куу-куу даглар кырында совет шеригниң доскулундан, куду элезинниг шөлче көөрге, паараңның амыдыралы адыш оюунда чүве дег көстүп чыдар. Саң дорт шугумнай тургускан сарыг-сарыг майгынарның кыдыын дургаар каскан оңгулар бар. Аңаа базым санында-ла реактивтиг снарядтар бузундулары таварышкылаар, бузундуларның дыралчак эрбеннери мурнуу чүктүң изиг хүнүнге кылаңайнып чыткылаар.

Паараңда аэродром албанының шериглеринден аңгыда, каш борбак кижии — ийи рота, комендант взводу болгаш санитар кезээ арткан. Дунааргай кыйгак дээрге хенертен вертолеттарның барааны көстүп келгеш, хүртүлерин хүнге кылаңадыр чайыналдырып, турлаг чанында шөлчүгешке хонупкаш үр-даа болбайн дедир ужул үнүп турар. Тывага сизген кезер үеде, алаакка бо-ла таваржыр шартылааларны болганчок-ла сагындырып келир.

Хонган вертолеттардан балыглаткан шериглерни санитарлар дүжүрүп, улуг кызыл кадар демдектиг майгынарже дажыглаан, а хөөржүдүлге командазының кезээде элээрөвөс оолдары өлгөн шериглерни черже кам чокка педиледир октап турар. Дайынга кижии чүү-даа чүвеге чаңчыгып каар, оң угааны шоюгуп, дөгөйленип каар. Кижии бүрүзүнүң кылыр тодаргай хүлээлгези турар. А хөөржүдүлге бөлүүнге кошкак кижиниң шыдажыры берге. Кошкак кижии — чок-ла болза угаан-сарыбылы чайлы бээр, чок-ла болза каржы-дошкун

апаар. Хөөн булганмас, дидим, ажыл шуудангыр болзун дээш, прапорщиктер шериглеринге «оттуг сугну» немей берип-ле турар. Дайынчы байдалда оожумнап, кээргеп, ужур сагыыр үе-даа чок, дыш-даа чок... Өлүрткеннерниң чамдыызы тааныттынмас болур, оларның ат-бажын тодарадырда дыка бергедээр. Ак сеткилдиг кижии таваржыр болза, өлүрткен солдаттың документилерин, хууда эт-севин эмгелеп, четчелеп, дугаарлап каар, а чуду-кара кижии таваржыр болза, карак ажыттап, будап каар. Улуг операция үезинде ук взвод дүнхүн дивейн, уйгу-дыш чокка ажылдааш пат турунтар, ырма сынчыг, ыы келир чүве боор.

«Кара чечек» дээр демир хааржакка өлүрткен шеригни чыттыраш, үрелбезин дээш тускай эм холуксаа-биле чугташ, документилерин белеткээш, дораан-на хааржакты дугаарлааш, дуңзаалап каар. Чамдыкта өлүрткен шериглерниң арны-бажы тааныттынмас: душманнар кезип, шылып кааптар, чазылган мина азы үгер-боо огу үрегдеп каапкан боор. Чок болза, дайзынның холунга дириг кирбес дээш, боду граната чазылдырыпкан болгулаар. Оларның ал-бодун документ езу-гаар тодарадыр арга чок апаар.

Ээлчеглиг «ээргииш» чүүгүн дүжүрүп турда, саныктыг чаңгыс бут артып калган. Ээзи чок. Мөчөөн шериглер шутту буттарлыг. ...Чүве ыыттаар кижии-даа чок, шупту демир хааржактар кырынга олургулапкаш, таакпылай бергеннер. Чүгле кезер эмчиниң улуг сестразы, ак-сарыг баштыг, ак-көк карактарлыг, Москва чурттуг Татьяна Новицкая бүдүү ишкирнигиң ыглапкаш, кызыл кадар демдектиг майгынче дүрген-дүрген басыпкан.

Москвазы, чырык, чылыг бажыңы, чарлы берген ашаа... Ол бүгү ам чаагай дүш дег сагындырган. Ынчалза-даа Татьяна бодун чектее-даа, ашаанга ам-даа өжежил, изигленгеш чара бадылажып алганын шын дивишаан хевээр. Ийи-чаңгыс ыржым, соок кежээлерде демир суугу чанынга олура удуй бергенде, хайым болгаш эргим Москвазын сактып, дүжей бээр. Оон балыглаткан шеригниң човуурундан отту чаштап келгеш, ундаралга алзып, сагыш-сеткили шуурганнап үнер. Хүлээлге күштүг болгаш чадаарда-ла салым-чол-биле чөпшээрэжир апаар. Афганистанга Тая бодун шенээр бодааш, ашааның хораанынында бергелерден чалданмаан. Ажык, шынчы болгаш уян сеткилдиг уруг болуп өзүп, театрга, кинсга хандыкшып, сонуургаан чүүлдерин долузу-биле шингээдиң ап чораан. Ынакшылга база-ла чүс хуу бердинипкен, аңаа ол чүгле чааскаан өрттенип калган дээрзин бир-ле хүн эскерип кааш, оон артык өртче эки тура-биле уткуй басыпкан.

Ынакшыл...

«Кара чечектерни» кызыл кадар демдектиг майгындан ырак эвеске каът-каът кылдыр чыып каан турар. Ында суккан оглун Совет Эвилелиниң бир-ле булуңунда ада-ие ажыг-шүжүг-биле уткуп алгаш, амыдырал, чырык черден сөөлгү турлаанче үдеп, бөмбүрзектиң хөрзүн, чечээн чоорган кылгаш, шуглап каарлар.

«Кара чечектерниң» афган черден үнериниң бүдүүзүнде харылзаа албанының шериглери янзы-бүрү адрестерге кара медээни дыка үр дыңнадып кээр.

Салым-чолдан дезер харык бар эвес, ооң берген «шаңна-лын» туралаар, туралавас-даа бол хүлээп алыр апаар.

Чамдык муңрак сеткилдиг оолдар дайынчы даалгаже үнер бетинде ат, фамилиязын «кара чечектерге» чугай-биле бижип каар. Сагышка чиик. «Хай бооп алзыпса, кижиниң мага-бодун чолдак хааржакка чыттырбазын» дээн сеткили ындыг. Командирлер база билбээченеп каарлар: «Өлүмче бар чоруур кижиниң сөөлгү күзели, дилээ-даа боор чадавас».

Кабул чоогунда аэродромдан АН-12 «кара чечектерни» алгаш, афган черниң ышкам бора дээринче сыылады ужуп үнгеш, душман «Стингер» четпес бедикке баргаш, соңгу чүкче кылыттырар. Душманнарның реактивтиг снарядтарының ыракшылы беш-алды километр, ынчангаш аэродромну долгандыр ыңча хемчээлдиг девискээрни шериглер камталап турар, оон кедээрлей чайлай ужарга, «Стингерниң» чемижи апаар дээрзин шупту билир.

Гиндикуш сынпарынче ужудар мурнунда, Эртинениң сагыжынга хөй-хөй үен-даян бодалдар кирген. Ойнап өскөн Чадаана хеминиң эриктери, кады хөглеп чораан эш-өөрү, дөргүл-төрели сагышка кирген. Ада-иезин кээргеп, угбазы биле акызын-даа чемелексээр. «Оода ада-иезинге дузалажып, ыяш-дажын чарып, эки аыш-чем, хеп садып берип турарлар ирги бе? Улуг акым-даа чөгөнчиг, кадайы-биле алгыжар-кыржыр, авам-ачамга бо-ла чаргылдажып кээр. Улуг угбам хөй ажы-төлүнге чардыккаш, авам-ачамның дугайын-даа каяа бодаарыл аан ол. Дуңмам уруг ам — студент. Үй-балай оолдар-биле будалбайн, эртем чедип алыр болза, бодунга-ла эки ыйнаан. Эр дуңмам бар, өөдежок чүве, ада-иезинге азырадырындан өске билир чүвези чок. Өөрөнгөш ол өөрени албас, кадай алгаш ол чуртгай албас. Шенелдеге шииттирип база чыткан дээр чораан. Кончуг сойлук! Моон дириг чеде берзимзе, сени канчаар эвес мен» деп, Эртине хорадап чораан. Бодалынга баштайгы ынакшаан уруу Чойган кирген. Сагыжы бүргөг дээр дег. «Школачы үевисте чараш-ла уруг чордун.

Шупту оолдар сээң соондан халчып турду. Чамдык дидим эрлер ынакшылын-даа илередип турдулар. А мен бүдүү ынакшып чорза-чорза, сени бир кезең танцыдан чаңгыс классчывыс уругга үндүртүп алганымны сактыр-дыр сен бе? Ынчан огулуг сөс безин тышпаан мен. Чүгө-ле ийик, сеңээ хамаарыштыр сөс чугаалаар дээримге-ле, боскумга кара чүвө дуй чыдып алыр турду. Ийи-үш катап душкан бис. Ынакшылым илередип четтикпээн мен. Мени чалгааранчыг, чүвө ытгавас кижги боорумга, тоовастай бердиң. Оон бээр ам он чыл эрткен-дир» деп, Эртине түңнөп каан. Оон бээр-ле аңаа душпаан. Ам ол уруг та кайда. Катап база көргөн болза, сеткилин дыңнаан болза. Эки оолга душкан болза, эжин уткан. Багай оолга душкаш, базындырып чоруур болза, сактып чоруур магат.

Даң бажында, барык-ла дүне када, хайгыыл батальону-нуң штаб начальниги капитан Матвеевтен Эртине дайынчы даалга алгаш, аал-оранынче далаштыг чагаа бижип каар бодааш, шошкуй аарак чоруп орган. «Кара чечектер» овааның чанынга тура дүшкөш, боду безин эскербейн, кызыл кадар демдектиг майгынче углапкан. Ооң сагыжы хей черге дойлуп, даарта бо хааржактарга мээң ротамдан кым чыдар ирги деп бодаптарга, ооң эргезинде турар оолдарның арыншырайы тодазы-биле көстүп келген. Ол бодун безин бир «кара чечекте» чыдар кылдыр бодапкан. Башка хенертен кирген «өлүм» деп сөстөн Эртинениң ооргазы соолаш диген.

Ол элдептиг бодалдың четкизинге туттурупкаш, бир хааржакты бодунга шилип ап эгелээн, сагыжынга дуурайла-дыпкан.

Эртине быктында халаңнаан аар хол боозун бурунгаар чылдыр иткөш, шилип алган хааржаанга чыдып көргөн. Дүнеки дээрже көрүп алгаш чыдарга, ышкам агаар сериидеп кээр — демирниң соолаңнааш экизин чүү дээр. Дээрде сылдыстарны көөрге, хол сунум черде. Хөөрем кижги болза, сылдыстарны суйбап турдум-даа дээр чыгылы-ла.

Эртине эрткен-барган эвээш чуртталгазында Чеди-Хаан сылдысты чеже катап көрбээн дээр. «А даарта кезең ону көөр ирги мен бе? Азы мени маңаа чыттырып каарга, мээң соок мага-бодумну Чеди-Хаан соок херели-биле суйбаар ирги бе? Чогум черле чүү болду бо? Дириг кижги, эрлик оранынче кириксэн дег, бо канчап оарым ол боор? Элекке дүжүн-бербе. Сүлдөң кудулатпа, өңүк... Чуртталганың ыңгылыгырын ам-даа ырлаар мен» деп, Эртине бодун хей-аът кириген.

Сагыш човава, шупту чүвө анаа деп, авамга чагаадан бижиир мен. Болдунар чүвө болза, чер кырында кижги төрөл-

гетенниң бар-ла ажыг-шүжүүн чааскаан шыдап эрткеш, өскөлөрни оон хостапкан болза...

Шак ол бодалдарга алзыпкаш чыдырда, ооң чанынга Новицкая маңнап келгеш, ыңай-бээр көрдүне-көрдүне, Эртинени эскербейн, кайгамчык чараш, хоюг маңган ак эьдин агараңнадыр ажа соккаш, олурупкан...

Эртине эпчоксунгаш ыт чокка чытса-ла чыткан. Новицкая үүлезин күүседип доозупкаш, ам-на Эртинени көрө тыртып кааш, ыт чок ол-ла черинде хөлүө берген, ыңайда-бээрде чок олурупкан.

Эргим чараш кысты Эртине оожуктурган:

— Татьяна, бо... мен улуг лейтенант Эртине-дир мен. Бятпа, мен көрбөс мен. Бо минуталарны чуртталгамның эң чырык арны кылдыр бодап аар мен. Кым билир, даарта дириг келбөсөм, сенден дилээм: мени бо хааржакка чыттырып каар кылдыр хөөржүдүлгө бөлүүндөн дилээр сен аа. Оон ыңай дынна: бо кыска чуртталгамда чараш уругларга ховар душкан кижини мен. Сеңээ офицерлер шупту ынак дээрзин база билир мен. Ынчалза-даа дилээм бар: силерни эш-хуузу-биле ошкап каарын чөпшээрөп көрүңөр. Даарта тулчуушкун. Кым билир...

Эртинениң бо оожум үнүндөн ийикпе, Татьяна миннип кээп, демир хааржак чанынга чоокшулап келген.

— Чараш-тыр сен, Татьяна, чараш-тыр сен, прапорщик Новицкая... — деп, Эртине сымыранган.

Новицкая ийи дискөк кырынга ора дүшкөш, кылын хоюг эриннери-биле Эртинени камныг ошкап кааш, оон ыңай кандыг дужаал кээрин манап орган.

— Ол дужаал эвес, а дилег-дир. Шак ол ошкаашкын соонда өлүрү-даа коргунчуг эвес ышкаш-тыр... Байырлыг, көк карактыг эргим уруг — дээш, Эртине «кара чечектен» тура халааш, черде чыткан чымчак ак даш-биле бодунуң адын демирге бижип кааш: — Тываже — деп немең каан.

Хенертен болган таварылга Татьянаны ам-даа хөлзөтпешаан. Ол арыг-силиг, орус эвес лейтенантыны чеже-даа көргени ылап. Олар ийиниң карактары чаңгыс эвес катап үскүлөшкөн-даа... чүглө мынчаар чоокшулашпаан. Чок, бир катап харын кыска сестер-даа солушкан. Ынчан аэродром кедээзинде ногаан виноград аразындан аткан снарядтар паараңга кээп частып, элээн каш солдаттың тынынга-даа четкен турган.

Прапорщик Новицкая ынчан майгыннаар аразынга ак халаттыг хөвээр аймай берген халып турган. Ырак эвес оңуга орган Эртине туп-тура халааш, ону сегирип алгаш, ооң алараңнаан ак-көк карактарынче топтап көрөш, боду безин

кайгай берген. Уругнуң кортканы караандан илдең, чүве безин дыңнавастан. Эртине ону күш-биле бөле-хаара туткаш, оңгу иштинге эккелген.

Частышкыннар оожургай бергенде-даа, Татьяна ам-даа кулаан дуй туттунуп алгаш олурбушаан. Ооң сарыг юбказы, ак халады дөңмээн өрү дагдынып чоктай берген болган...

«Дайынга чүге-ле боларны эккээр чүве ирги? Ооң орнунга ажы-төлүн өстүрүп, өөнге-ле орган болза... Бо каржы-дошкун байдал, хан-чин, эрлерниң каргаашкыннары оларга эм-таң эвес-ле болгай. Боларны хумагалап камгалаар ужурлуг, а бис дайынче, хан-чинче чыгапкан-дыр бис. Ажыл-агый взводунда семис сарыг садыгжы кадайны көрбөс бе, кижибүрүзүңге чыдып бээр, ишпес, тыртпас чүвези шуут чок, карганыр. Харын-даа сыкыртынып-даа турар чадавас. Бо уруг ынчип баар болза, багай-дыр» деп, Эртине кээргеп боданып олурган.

Новицкая юбказын эткеш, кезек ыт чок, бажын туттунуп алган олурган. Беш минут бурунгаар өлүм биле чуртталганың аразынга турганын-даа хандыр угаап орган чадавас. Оон ол Эртинеже көргөш, көк-көк карактарын элдепсинип чара көргөш, алгырыпкан. Эртине база кайгай берген.

— Хөвиңерде хан... Силерге ок дээпкен-дир...

Новицкая сумказын дилегзине берген. Эртине шимченип көөрге, аарыыр чүвези-даа чок, чүгле оң холу хан шылба... Ам эскерип орарга, чоогунга орган сержантыга бузунду деггеш, ооң солагай талакы хөрээн чара шааптарга, аттыккан ханы Эртинеге дегген болган.

Мөөрөп турган Татьянага Эртине кончуг кандай кыннып, харын-даа каргапкан хире болган:

— Оожурга дидир мен, яңган эшти.— Уруг хенертен доктаап, элдепсине бээрге, тайылбырлаан:— Буруулуг болдум, эш прапорщик. Бодуңарны туттунуп көрүңер. Силер эрес-дидим болур болзуңарза, өскелер база ыңдыг болур, шупту хей-аът кирер, ону утпайн бодап чоруп көрүңер...

Оон бээр ам таптыг-ла ийи ай болган. Эртине чараш прапорщик сестраны көрүп каанда боду бодунга: «Яңган эшти» деп карганыр. Оон эпчоксунар: «Чүге карганганым ол? Бистиң ада-өгбевисте карганып чораан кижибар эвес. Бо уруг мээң дугайымда та чуну бодап чоруур чүве?»

Ам бо дүне, ийи ай эрткенде, Эртине биле Татьяна кедергей чоок апарган. Ынчалза-даа Эртине ооң-биле сеткилин уярадырындан корткаш, дайынчы оолдарын көөр дээш чорупкан. Улуг херектиң бүдүүзүиде кударалга алыскан херээ чок, кижиниң хей-аъды кудулаарга, өлүмге чемиш болур дижир чүве.

Эртинe Семен Гудзенконун шүлүүн бодап эгелээн:

Ырлыг-шоорлуг өлүмдүөе чоруур херек.
Ырлаарының бүдүүзүндө ыглап-даа боор.
Чаа-дайын үезинде коргунчуг шак
Шаап халдап кирериниң мурнуу чарыы.
Миалар харлыг шөлдү дескинди
Менип каапкан— дары чыды, кара доозун...
Чажырт! дээрге, эжиң хөөкүй мөчүп калыр.
Чаның-биле өлүм сени оюп эртер.
Ооң соонда мээң ээлчээм база келир.
Октар мени аңнап, сүрүп турганзыг-даа.
Харлыг шөлде доңуп, көжөөн чадаг шериг,
Халааданчыг дөртөн бир чыл, сеңээ каргыш!
Саарылган час октуң бузундузун,
Сактырымга, сорунзалап чораан дег мен.
Чажырт! дидир. Лейтеңант ондаан чыдыр.
Чарлыг өлүм база катап чайдай дүштү!
Чыда өлүр, манаар, чаштыр чайывыс чок,
Чыдалажып кириптивис, өжөөн кончуг.
Дошкун согуш эрткен соонда, тыныш тыртпайн,
Дош дег соок водканы иже каапкаш,
Дыргактарда кадып калган хары ханны
Дыка оожум чыдам-биле аштап ор мен.

Өске дайынның ыры бо дайынга база өлүм чок мөңгө болуп артпышаан. Кижини база катап өлүмүнүң бүдүүзүндө боданып, эрткен-барган чуртталгазын сактып орап. «Шүлүкчү турган болзумза, бо тулчуушкуннуң бүдүүзүндө база бир шүлүктү бижип каар турган ирги мен бе?» деп, Эртинe караа-дап боданган.

Амыдыралдың агымы үзүктөл чок. Каш-каш чылдар эрте бээр, бир-ле салгакчы кижини өгбелери боор бистиң бодап-дарывысты догааштырып бодаар чадавас.

Даң бажы шара-хере турда, Эртинеге баштаткан шериг-лер дайынчы даалганы күүседир дээш, мурнуу-чөөн чүктө Гиндикуш сыннарнынче угландыр бирги ээлчегде кылайтып-кан.

Дээр көгерип чырыырга, Чеди-Хаан сылдыс чоорту өшкөн. Амыдыралдың арны келир көжөө база өскерлир. Сылдыстар катап чырып келир, олар ырак дээрден черже харанып, төөгүнүң ыт чок херечилери болуру магат. Делегейде хамык чүөе шак, минут эртерге-ле өскерлип, шынарын солун турар деп эрте-бурунгу мерген чугаа бар. Ол шын бооп чадавас.

III

Вертолет кашпалдарга ажытталып чорааш, бир-ле куу даглар ужунга Эртинениң бөлүүн дүжүрүп каапкаш, сүүр бизеңнер артынче ажыт кирип чоруй барган.

Вертолеттун даажы читкелекте, ынаар бедикте улуг калибриг пулеметтар удаа-дараа боолай берген. Душманнар бистиң вертоледувусту боолап турары ол. «Стингер» ужуп үнгелекте, ужудукчулар ракета будулдулар октарын дүргөнне адар болза» деп, Эртине дүвүрөп боданган. Дайзыннар база-ла үстүкү бизеңнерден хайгаарап турган боор, Эртинениң туружунче миналар, час октар ужугуп бадып, даашкыр хиригейнип эртип турган.

Операцияның баштайгы ээлчээ буураан дээрзин Эртине билип каан. Ынчалзажок дараазында арганы база көргөн дээрзин ол билер. Афган чазактың царандой шериглерин операцияга кириштирерге черле ындыг, шериг чажыды дагларга чаңгыланы бээр. Ооң ужурунда курлавыр арга көрдүнгөн. Ам Эртинениң бөлүү үстүндөн адыш окуунда дег көскү деп болур, эки адыгжы оларны санап каап болур.

Чазылган миналар бузундулары черге педиледир дүжүп, октар сыңайнып, хиригейнип эртип, хая-дашка кайтыгып кыйбап турза-даа, кашпалдың ийин куду аккан кара сугну таварааш чайлай берип болурун Эртине тодарадып апкан. Ынчалза-даа чээрби метр хире черге дайзынга бодун дөгөп бергеш эртип болур. Дужаал бээриниң мурнунда ылавылап дураннааш, кедээр бизеңнер аар ийинде дескилеп каан черде миномет батареязы чаштынганын ол эскерип каан. Оон өрүледир көрүм олуларга, хөй хорум козуларган өзен бажы көстүр. Ындыг байдалды ол кончуг дүргөн элдепсинип сайгарып көргөш: «От туружун чүгө ында кылып алган душманнар боор? От ажыдар угланышкыны таарышпас болганы ол бе? Угланышкыны... Адыр-адыр, чүнү бодаптым? Чүнү бодаптым даадым, көшке сөктүп бадып келбес бе, олче боолап көрзе кандыг болур чүгө ирги?»

Моон гранатомет-биле реактивтиг гранатаны адып болбайн аан, чүгле черниң байдалы эки билдинмес, хаттың уун тодарадып алыры берге. Ынчалза-даа оон дээр шийтир башка кирбээн.

Эртине гранатометчикти келдирипкен.

— Көшкеге граната чедер бе?

— Санай кааптайн, эш улуг лейтенант — дээш, Украина чурттуг Александр Сацура окуярга чыпшына берген.— Дарызын көвүдөдип каан граната чайлыг чедер.

— Көшкеже шыгааш...— деп дужаагаш, Эртине кыдыынче соя тыртып алган.

— Билип кагдым, дыңнадым, эш улуг... нант!— дээш, Сацура бодунуң хүлээлгезин күүсеткен: ол «лейтенант» деп сөстү черле долу адавас, ужурун айтырарга, бурузуна аарак, дыл сына берги дег узун сөс-түр дээр турган.

Граната көшке уунче соо кыза берген ужугупкан.

Граната четкен черинге частырга, көшке шимчеп, хамык даш душманнарның кырынче сөктүп баткан. Душман адыгжы бөлүктөр девидеп, аай-дедир чүгүржүп эгелээн. Десант шериглер ол өйде демний-биле боолавышаан, туружун эптиг кылдыр солуп апкан.

Бндыг белен чүве каая турар боор, ол өйде ырак эвесте сындан улуг калибрлиг пулемет тарбыдап эгелээн. Шериглерде баш көдүрер арга чок апарган. Эртине сактырга, шириктер ойлуп чаштап, хаялар буступ дүжүп турган ышкаш болган. Хонертен ооң будун узун урук-биле шанчыпкан дег болган соонда сапыы хончу чедир уштуна берген. Будун шимчедирге, мүн-не анаа. Хан-даа чок. Ок ооң сапыының улдуңунче шавыштыр киргеш, хос өде берген. Эртине оон орталанып, чидии кончуг кылдыр алгырган:

— Ышталдырар шашкаларны кыпсыңар! Дараазында дамырак эрии-биле ажыт черже бадар! Ахметов, Пискунов, силер мээң-биле кады оолдарны камгалаар силер. Пулемедуңар бээр салыңар. Белен силер бе? Че!

Ыш чоога иштин доллары билек, оолдар арлы берген, ажыт хаялар артында чаа турушту ээлепкен. Ол дугайында медээни Пискунов рация-биле алгаш, улуг лейтенантыга илеткээн.

— Үжен бир! Үжен бир! Дыңнап тур силер бе? «Мен меңги чечээ»-дир мен.

— Үжен бир дыңнап тур. «Меңги чечээ!» Бистиң аткаарлаарывысты камгалап, хандырыңар! Билдиңер бе? — деп, Пискунов алгырган.

— Билдим! Харылзаа доозулган.

Эртинениң бактаап турган кезээнге немелде күш кылдыр берген үгер-боо дивизионунга байдалды илеткээш, душманнарның от туруштарын базарын дилеп, координаттарын тодарадып бергеннер. Эртине чаа туруш болган чооганы өрү өскеп орда, Пискуновтуң бир баскан дажы сирт дигеш, карак оду кызаш диген. Мина болган. Даштар, шириктер, мина бузундулары уурук-сууруктап черже педиледир дүжүп турда, Эртине оожум шимченип көргеш, өлүм чайлаан-дыр деп билип каан. Идидиниң хончузунда бир-ле чүве изиңейнип турар боорга, ылаптап көөрге, эрбенниг изиг мина бузундузу чажыртыңар халат өттүр хаарып турар болган. Чаяан болуп, бутка дегбээн. «Ийи шенелде эртти, үшкүзүндө канчаар болдум?» деп, Эртине боданган.

Ыш-бус аразында кижги киргирээн. Эртине үңгөп чеде бээрге — Пискунов, ону кижги таныыр арга чок: арнын бузунду салбарарты дээпкен, бир буду чок, өске буду чүгле сииринде ызырыңган.

Удаткан чок бистиң самолеттарывыс үш ээлчег-биле сыннар кырын бомбалап, ракета-биле адып эрткен. Эртинениң оолдары ракетницалар-биле бомбалаар караларны айтып берип турбуже, самолеттарның ужары дүрген чүве болганда, бомбалар соора дүшкүлээн.

Самолеттар катап келбээн. Үгер-боо дивизионунуң снарядтары хаяларда болгаш куйларда чаштыңган душманнарга когарал чедирип шыдаваан. Эртине хая артынга ажытталып алгаш, ээккеш көөрге, чер кара девис, изиг салгын тыныжындан бир-ле чигзиг, думчукка анчыг чыт каккан. Даштарда чашканнаны берген ханны көөрге, хая тинден үнүп келген кызыл бүрүлөр дег, чамдык черлерде гвоздика, роза чечектер дүрзүлери сагындырар болган.

Ырак эвесте Пискуновтуң холу бош хоорлу берген, сиирлери тыртыжаңайнып, шимчеп чыткан. Элезиннелип калган хоюг оргулаашта десант шериглериниң чоргааралы көк берет бөрт база-ла хан апарган чыткан. Дарызыг, күгүрзүг чыттан, доурак-доозундан, хан чыдындан Эртинениң кускузу кээп, чүрээ бырыңайнып, ооң хаваан куду быйыргын дерлер сыстып бадып, каракты ажыңнадыр кирип турган.

Кедээр бедикте даштар артындан пулемет тарбыдаан. Хаяларга кайтыккан октар сыгырып турган. Эртинениң артында бир кижги каржы каргангаш, ы-сызын төкпүшаан, үстүнде хаялар уунче улай-улай боолапкан. Изиг холалар Эртинениң хол боозунга, хол-будунга дээп, хаялар кырынче кыңгырткайндыр кээп дүжүп турган. Ол анаа дайыңчы Пискуновтуң чаңгыс чер чурттуу, кирбей кара салдыг Ахметов болган. Ол октарын төндүр аткаш, ээлчеглиг магазинин солуп ап четтиккелек турда, Эртине ону черже чыттыр баскаш, ажытталдыр сөөртүп, арай боорда оожургадып алган.

Эжиниң чииртим өлүмүнден корга бергилээн оолдар катап дидимненип, орталанып, аңаа четкеш, хевин өттүр дөңмээнче эм сыкырткаш, хөй хан акпас кылдыр бооп алган. Пискуновтуң чүрээ мүн-не соп турар болган. Ооң арнын йод-биле чаггаш, шарыттынар шаа-биле шараан, оон ажыт черге эккеп алган. Өске эштери изиг-түлүк аткылашпышаан турган.

— Сержант Сергеев! — деп, Пискунов боскун дундур алгырган. — Рация-биле вертолетан кыйгыр!

Хая артындан Сергеевтиң үнү дыңналган:

— Мен «Меңги чечээ»-дир мен. «Дүдүскек»! «Дүдүскек»! Мени дыңнап тур сен бе?

Рация кезек када киргирээш, шиңсейни бээрге, оон күзенчиг үн дыңналып келген:

— «Дүдүскек» дыңнап тур! Туружуңарны ногаан ракета-биле айтыр силер. Билдинер бе?

— «Меңги чечээ» дыңнап тур. Бисте аар балыглаткан кижжи бар. Дүрген ап алырын кызыдып көрүңөр. Билдиңер бе?

— Өзен иштин өрү кээр бис, оттан камгалаар силер. Харылзааны доостум.

Каш минут эрткенде, вертолеттуң чүгле даажы дыңналып, боду сураг. Хенертен үстүкү сыннар баштарынче бистиң үгөр-бооларывыс боолап, «долу» дээр реактивтиг снарядтар дүжүп эгелээн. Снарядтар ширик-довуракты доюлдуруп, хаядашты үүрмектеп туруп берген. Чер, дээр сиртилээр. Ооң кадында бистиң самолеттарывыс база бомбалааш турупкан. Ол оранга амылыг чүве артары берге кыннып келген. Индыг-даа болза Эртине билир: душманнар удур адып эгелээр. Дээрбечи бөлүктөргө удур демисежири кончуг берге. Чамдык бөлүктөрниң баштыңчылары совет шериг академиязынга, шериг училищелеринге өөренип чораан кижилер болур, олар бистиң дайынчы тактикавысты кончуг эки билир, ооң кадында даглар баштарында эки дериттинген куйлар оларга бүзүреддиг шивээ болуп турган.

Хенертен кылайтып келген вертолет меге оттарын кыдыгларыныче чашпышаан, ногаан ракета-биле медээ берген кашпалче чавызап бадып келген. Балыглаткан Пискуновту вертолетче үндүрүп турда, ужудукчулар душманнарның туружунче ийи реактивтиг снаряд салып үндүрүпкен. Ол үеде Эртиңениң чанынга Сергеев чүгүрүп келгеш, илеткээн:

— Эш улуг лейтенант, ужудукчулар рация дамчыштыр силерге дамчыдып тур. Батальон командириниң дужаалын өзү аар бо вертолет-биле баазаже эеп чоруур-дур силер. Штурман ол дужаалда генерал Громов ат салган деп тур. Бир-ле телеграмма дугайын база сагындырып турар болду...

— Мээң орнумга кым артарыл? Дайын үезинде келзин деп чүзүл?— деп, Эртине хыйланган.— Бо дугайын тулчуушкун соонда сайгарар апарган-дыр.

— Ужудукчулар далаштырып тур. «Стингер»-биле дүжүр адыпса канчаар силер! Командири карганып тур!

— Карганган херээ чүл?!

Эртине микрофонну ушта соккаш, олче алгырган:

— Дүрген ырап чоруңар, азалар! Оон башка дүжүр адылтар! Командир чок-тур, өлүрткен-дир, дүрген ажыт черже ыраңар.

Вертолет чайганы-чайганы ийленгеш, шаараш бизеңнер ындыныче ажытталы берген. Эртине Ахметовтуң чанынга чыда улуг тынгаш: «Чаяан бооп, ырай бердилер». Пискуновту Эртине бодунуң тонунга ораап каан, документилери ында барган деп сактып келген.

Рацияны сегирип алгаш алгырарга-даа сураг. Дүрген

чоруктуг шериг вертолет чалгыг чедер девискээрден үнө хона берген болган.

Ахметов эжиниң автомадын чүктээш, бодунуун колдук адаанга кызыткаш, дээрже көргөш, караан шийип алгаш, бир-ле чүвөгө бүдүү тейлеп олурган ышкаш болган. Чаа-чал-бак үезинде кижилерниң сагызынын кым-даа хоруп, кочулап шыдавас.

— Ындыг бедиктен бадар болза, кижиден чүвө артпас— деп, Ахметов боду бодунга чугааланган.

Тулчуушкун орай дүнеге чедир уламчылаан. Ол хире бомбалап, «Долу»-биле, үгер-боолар-биле адып турда, бедякте душманнар ам-даа артпышаан.

Эртинениң бөлүү сын бажынче көдүрүлгөн тудум-на, душманнарның ыы-сызы, уе-човууру, килеңнеп кускуннашканы улам тода дыңналыр болган. Афганнар өлгөн улузун даң агарып орда хөөржүдөр улус. Ынчан оларның алгы-кышкызы, ыы-сызы сагышка анчыг, харын-даа коргунчуг...

Эртинениң бөлүү бир баалыкты ашқаш, өзен иштинде коклага кирип келгенде, шимээн эвес шимээн үнген. Оолдар хаялар артынга чыда дүшкүлээн. Удаваанда коклап чүктүг төвелер маңажып олурар болган. Тевелер олар-биле дужаажып кээрге, Эртине пулеметту углай туткаш, аңгадап тура дүшкен. Тевелерни он хире харлыг оол чедип алгаш халып олурган. Эртине өөрүн доктаадып кааш, оолду эресшоваазын көрүп турарга, Тывада улуг угбазының олаң-чипең оглу Даш-оол дег болган. Ол эрте берген.

Ахметов аңаа союп чедип келгөш, ыт чок олура, саналдаан:

— Оолду артырып кааш, төвелерни узуткап каалы бе? Кээргээр болзуңарза, меңээ дагзыптыңар, соондан барайн...

— Адыр, мана. Дидим кижидээрге, каржы кижидээрге болгай. Сээң ол оол дег дунмаң бар чадавас. Бодан, Ахметов, кезек када ыт чок олуралы. Бодаң...

Эртинениң шериглери дары чыдынга, доврак-доозунга калдарарып калган дерлиг, хирлиг арыннарын бөрттери-биле чотпушаан, уштуп алган гранаталарын дедир хаптап олурган.

Хүн чеен талада Гиндикуш бизеңнериниң артындан алдын херелдерин чажып, хөөрөп үнүп олурган.

Операцияның сөөлгү ээлчээ арткан. Душманнар ам дайынчы туруштарын каапкаш, ийи-чаңгыс болуп, үстүгүлөп алгаш, дезип эгелээн. Хөй нуруузунда тараачыннар болуп алгаш, кишлактарже чажыт кокпалар-биле тарап кирер. Ам оларны кедеп тургаш тудары арткан. Олар кокла кыдынынга бир хонук кедеп келген. Билдинмес үш тараачын чоокшулап кел чораан. Шериглерниң хөй нуруузу кедегден үймээн, олар-

га чүглө Ахметов биле Эртине чеде берген. Эртине дээрбечилерни ол хире чоогундан бир дугаар көргени ол. Оларже чоокшулаан тудум-на, ооң балдырлары сириңейнип, үнү шедиргеленип турган. Ол ындыг хептиг кижилерни чүглө индэй киноларга көрүп чораан. Кедегде оолдар үш кижини боо хараалынга тудуп алгаш, карак салбайн чыткан.

Саавыыр езугаар үш кижиге дөрт-беш базым четпейн тура дүшкеннер. Чүлүттүнмээн, дер холужуп хирленген-даа бол, хүнге додуккан кара-хүрең шырайлыг ийи кижиниң аразында кижиниң бодун ап чорууру, сыпыгырзымаар хапыгыр карактары арай каразынчыг-дыр дээрзин Эртине эскерил каан. Эртине ол хире чүвени чандыр көрбес, студент чылдарындан-на кижилерниң аймак-сөөгүн оларның даштыкы хевиринден, арын-шырайындан, чаагының достаандан, думчуунуң, карааның, диштериниң хевиринден безин ылгап билип аптар кылдыр өөренип алган.

Бажының дүгү суук, кылагар кара, кыскаладыр таарып каан. Оон эскерип турарга, ол кижиниң салааларының чүстери чөржек-чөржек черлерлиг болган, ону барымдаалаар болза, ол каратэ, кунг-фу, джиу-джитсу, ушу дээн ышкаш, чөөн чүк улустарының дайынчы уран-чүүлүн эки билир кижиге хире. Оозун бодаарга, япон инструктор сагышка кирер болган. Ийи афганга бодаарга, ол чолдаксымаар сарыг кештиг кижинин холдары арыг, дыргактарының адаанда хир безин чок болган. Салаалыг пөс хол хавы кедип алгаш дайылдажып турганы илдең. Ам оозун уштуп октапкаш, хирлиг халат кедип алгаш, дезип үнер дээн хире.

Эртине «аалчылар»-биле афган дылга ээлдек менди солушкан. Ийизи карактарын дөрт көдүрбейн, бир-ле чүведен сезинген дег, мөгейин кааннар, а үшкүзү оларны өттүнүп, соцнап мөгейген.

Үш дээрбечи хол даяң эвес дээрзи илдең. Бирээзи ийи чеңин суккулаштырып алган, ында граната бар болгу дег. Оларны диригте тудары белең эвес, а дааш үндүрери күзенчиг эвес, дааштың херээ чок турган. Дээрбечилер база дааш үндүрерин күзевес хире, ындыг болганда хол-биле сегиржиң алышкын болуру чугаажок апарган. Ол таварылгада күш шуут дең эвес, кедегде оолдарның дузазы четтикпейн барып болур.

Ахметов шыңгыы негээн:

— Холуң көдүр!.. Шимчеве!..

Автоматын ушта соктурбазы-биле баан мойнун ажыр салып алгаш, Ахметов үжээр дээш японче чоокшулап орда, алгы эвес алгы үнген соонда, Ахметов черге ойда кээп дүшкен. Ахметов холу-биле дозарга-даа, чүзе үнмээн, тевигниң

күжү ол хире болган. Бир дээрбечи Эртинеже шурап орган, хүнге бижээ кылаш дээн. Серт дээш, Эртине автомады-биле ооң баарынче үстүргөш, чайлай аарак, автоматтың демир ужазы-биле ооң чаагын орта үстүргөн. Ол өйдө бир-ле докпак дег чүвө ооң хөрөөнчө дегген. Ол харлыгып, олура кээп дүшкөн.

Ыржымны автомат даажы үрөпкөн. Кедегде оолдар бир дээрбечини ол-ла черинге бурганнадыпкан. Ийги ээлчегде база бир дээрбечи оюжа берген. А сарыг кештиг дээрбечи холун көдүрүпкөш, шураар часкаш, будун сөөртүп алгаш, өзөн иштинде боралгак суг аккан черде чадаң үнүштер кырынга олура дүшкөн. Ол орустап алгырып олурган: «Найырал! Шурави¹ — мээң эштерим!» Дараазында ээлчегде ол доңгая барып ушкан. Изигленген оолдар дужаал дыңнаваан, улай-улай боолап-ла турган. Чүгө дизе, чаа келген «АК-74» автоматтың октары Афганистанның шырыштарының аразынга огулуг-ла дегбес турган. Ол удаада шынап-ла ындыг болган, япон кижги дезипкен.

— Соксаңар!— деп, Ахметов көргүрээш үнү-биле алгырган.

— Ок хоратпаңар!— деп, Эртине дужааган.— Ол демей-ле ыравас, манаалыңар. Ажыт черже!

— Суг сүскөн кижги даажы дыңналы-дыр, гранатадан октаптайн — деп, Ахметов саналдаан.

— Боду үнүп келгей аан.

— Удавас караңгылай бээр, алдыртпайн барып болур. Озалдаар болзувусса, олар бисти кээргевес.

Эртине эскерип турарга, боралгак сугнуң өңү саргаргаш, чоорту кызып келген. Удаваанда частышкын үнгөн соонда чер сирт дээн. Сай, шириктер бедидир чаштааш, черже педиледир дүжүп турган.

— Езулуг самурай-дыр — деп, оолдарның бирээзи түңнээн.

Афган дээрбечи бөлүктерге сургакчылап турган кыдат, япон, итали, америк шериг сургакчыларының бирээзи ынчаар өлгөн.

Ийи дээрбечиниң кармактарына үш-үш пластиктиг мишалар (оларны Италияга ойнаарак хевирлиг бүдүргөн), бир автомат, үш Макаровтун пистоледи, бир кыдат автомат, афган акшалар чораан. Документ чок. Өлгөн дээрбечилерни чурукка тырттыргаш, боо-монгузун, ок-чемзээн бүрүткээш, чазатлыг орукче углапканнар. Аңаа кылган кедег түңнел чок болган.

Ахметов будун суглаңгыладып алган, бир сапык чок

¹ Ш у р а в и — совет кижги (афган дылда).

кылаштап эгелээн. Изиг чуртка, даглыг черге бистиң сапы кеткен шериглеривис кандыг хилинчек көрбеди дээр. Душманнарның, даштыкы сургакчыларның идиктери чымчак болгаш эптиг. Туттурган душманны кезедир дизе, бистиң шеривистиң сапын кедириптер болза, байысаалга чүден артык түңнелдиг болур чадавас.

IV

Эртинe шериглери-биле кады баазаже чоруур деп шиптирлеп алган. Чаяан бооп, афган кишлактарга чүэк чедирип чораан колонна оруктажып келген. Эртинe дайынчы машина кырынга хөй айтырыгларны сайгарып, боданып олурган. Ону генерал-лейтенант Громов чүге хереглей бергенил? Чүү телеграмма дугайында чугаа бооп турарыл? Ооң соонда бодунга хомудап, хөрээн шаштынып эгелээн: «Сестра уругну хөй-ле халас эртирип алдым. Операция үезинде өлүртүп каан болзумза, үре-салгал чок артар турган-дыр мен, харалаан!» Ынчалза-даа эмчилер болгаш сестралар дугайында хөөрөткөн чугаалар кайы хөй. Фронтучу кадайлар дугайында элдеп-эзин чугааларны бо дайынның киржикчилери тыпкан эвес-ле болгай. Шынап-даа болза, улуг дужаалдыг офицерлер дайынга безин ынакшыл дугайын утпайн турганнар.

Эртинe элээн муңгараксап келген.

Хамаан эвес, прапорщик Новицкаяга өгленчип алырын саналдаза чүл? Ол ам чүнү канчап тур ирги? Офицерлер ону долганып алгаш, хөй суук чугаазын төп, кичээнгей чаалап алыр дээш шырбайып-ла турлар ирги бе? Чараш шериг оолга боду туралай бээр, улуг дужаалдыг офицер командылап аптар, ындыг ирги бе? Өлүм-биле чаштынчып, чаа-чалбакта чораан кижиге кандыг хөөн турбас деп, ынчаш? Ооң бачыттары дээш өршээр боор мен...

«Санитар кезээнге баар мен, ынакшылымны сөглөп бээр мен, чүгле чүден эгелеп алырыл?— деп, Эртинe боданып чораан.— Аңгы-башка дылды, өске аймак-сөөктүү хамаан эвес. Кол-ла чүве — бот-боттарын дыңнажып, хүндүлежири, билчири болгаш бүзүрежири...»

Сергеев шыжыгып карганган:

— Уе-уе! Кончуг яңганны!— Ооң ол сестери кымга хамааржырын ылавылап каан:— Рация сандан үнген-дир! Кончуг коңушкунну октар үттүг таарлап каапкан!

Эртинe түвексинип кончуттунган:

— Сергеев, сен кажан-чежен карганырың соксадыр кижин боор сен, аа?! Мен турумда ынчанмас деп аашкынман кижин сен бе? Кижин өлүм-калбаан-дыр, рацияны оолду-ла алгай.

— Хайыраан эт хомуданчыг ышкажыл... Кижиге кижиге-даа чаңчыгар, этке-даа чаңчыгар, ол чүректиң херээ-дир. Ыдыктыг херек! Шаанда он класска тургаш, бир уругга ынакшый берген мен. Ооң чугаазынга, аажы-чаңынга, чассыт-чырынга безин чаңчыга берген мен. А ол школа соонда хеп-хенертен сыр өске кижиге барып алды. Мен хомудааш, дамырым чара кезип алгаш, өлүр частым. Дуңмам уруг кирип келгеш, шаптыктап кагбаан болза, ам бо оранга олурбас турдум, бо рацияның үрелгенинге хомудал олурбас турдум... Оон өш-биле өске уруг тып алдым, ынчалза-даа аңаа чаңчыгып чадап кагдым. Чараш уруг, бүдүштүг уруг, эмиглери хюг, буттары хөнү. А чаңчыгып чадап кагдым. Ооң адыжы соок болду.

— Рация үрелген дээш дамырың чара кезип албас боор сен, аа?— деп, Ахметов ону кыжыраан.— Кестинип тургандыр сен, арга-дуржулга бар ышкажыл, аа?

— Чок, өңүк, амы-тын кижиге— алдын. Угаан кире берген мен, тын чаңгыс деп билип каан мен. Бо хугбай дайындан дириг чана берзимзе, халас үе эрттирбес мен, өгленип алыр мен.

Колонна Саланг сыннарының берге оруктарын эрткеш, мээрүктерге дыштаныр дээш доктаап алганда, вертолет чедип келген. Эртинениң шериглери аңаа олурупкан.

Паараңга келирге, Эртинени өлгөж деп билгеш, аш-чеп болгаш хеп аттестациязындан ону ап каапкан болган.

Батальон командири ону дыңзыг куспактапкан:

— Хай болган-дыр, эш улуг лейтенант! Документилериң белеткеп каан чүве болгай, аалыңче телеграмма хапкан болза, ат болган-дыр... Чорудупкан вертоледувус-биле чүге ужу-дуп чедип келбээн кижиге боор сен?

— Оолдарымны каап шыдавас болдум, эш командир. Шугулдаан аайым-биле ужудукчуларга бодумну өлүртүп каан депкен кижиге мен. Вертолет «Стингерге» кара апаар ыйна деп девидээн-даа турдум. Пискунов чок апарган болгай.

— Өске кижиге болган ышкажыл?! Шуут таныттынмас кижиге болду. Тон сээңи! Документилер сээңи!

Батальон командири дораан-на телефонда барган.

Оон полк командиринче чорудупканнар.

— Бээр көрүнер, езулуг маадырлар бо-дур!— деп, полк командири ам чаа сындырып турганы хандырылга батальонунуң командиринге чугаалаан.— Хайгыылчылар, десант шериглери ханын төп, амы-тынын харамнанмайн, айыыл-халаптан чалданмайн дайылдажып турда, силер ышкаш хованнар, яңганнар бистиң артызыска оорланып, саарылга кылып турар-дыр силер! Силерни шериг трибуналы көөр

агаар! Мээң турам турган болза, силерни бо дораан-на, бо черге-ле боолап каар ийик мен...

— Мен оорланмаан мен, эш полковник. Бүгү чүүлду сайгаргаш, бурулулг кижилерни тыпкаш, боолап каарындан бодум безин чалданмас мен — деп, майор агартыган.

— Чартык шак берип тур мен. Бодуң меңээ илеткээр сен.

— Дыңнадым! — дээш, майор чорупкан.

Полк командири ырак эвесте стол артында олурган шериг хептиг аныяксымаар херээжен кижиден чымчак айтырган:

— Сейф дүлгүүрүн кайда салып каан ийик мен?

Подполковниктиң дайынчы эдеринчизи бо херээженни полкта билбес кижичок. Полк командири узун, шыырак, чараш-даа эр. Доңгунзумаар, шыңгы-даа. Ангола дээш Ленин орденниг, Афганистан дээш Кызыл Тукту ап четтигипкен. Хост чоогунга өлүрткен эжиниң кадайын «шаңнал» кылдыр апкан джири шын-даа бооп чадавас. Амыдыралга чүү болбас боор, кижилерниң ынакшылын чүнүң-биле хемчээп, чижеглээр деп, ынчаш?

— Бис генерал-лейтенант Громовтуң адын салган телеграмма алган бис — деп, полк командири дыңнаткан. — Аалыңарда ачаңар берге байдалда чыдар-дыр. Командылар чери силерге ээлчег чокка он хонук шөлээ берген. Чангаш келиңер. Далажып чоруптуңар... Батальон командири силерни баштайгы «кара чечек» самоледу-биле аъткарыпсын. Ол идегелдиг боор. А Ташкентиден ыңай боттарыңар каргыраалап чоруй баар силер. — Оон сейфтен виски уштуп эккелгеш, үш алюминий стаканга чара куткаш, Эртинеге тудускаш, батальон командиринче чоокшулададыр иткеш: — Ойталавайн көрүңер, экиргээр-даа харыым чок, чайым-даа чок, ижиптиңер — дээш, боду мурнай чооглапкан.

Эртине биле батальон командири база ижипкен.

— Будулгаазын болган дээрзин билер мен — деп, полк командири уламчылаан. — Документилерни доп-дораан кылдырып алыңар. Улуг лейтенант Эртинени «Кызыл Сылдыс» орден-биле шаңаар дугайында документиге ат салып каан мен. Мөчээн соонда деп каан чүве, ынчалза-даа ажырбас. Чазыг болганы чаяан болган-дыр. Узун назылыг болур сен. Байырлыг. Хостуг силер.

Батальон командири штабка келгеш, улуг лейтенант Эртинениң маадырлыгы-биле өлгениниң дугайында документини шын эвес деп бадыткаар бижикти кылырын ажил-агый взвудунуң командири улуг прапорщик Васильев деп хылбаң ак эрге дааскан.

Улуг прапорщик Васильев штаб начальнигинге Эртине-

ниң өлүрткениниң дугайында медээ эндег болганын дыңнадыр дээш дивизияның штавынче баарының мурнунда, хөөржүдүлгө бөлүүнүң оолдарына айтыышкын берип каар дээш далажыпкан. Дүш соонда ышкам, изиг шала намдап, Кабул чоогунда даглардан серин сырын багайтыр салгынназа-даа, дунааргайы кончуг.

Шала часкаар, бо үеде, черле ындыг, агаарның өскерли бээри чүдөн дүрген. Ооң кадында бо өйде янзы-бүрү аарыгларның нептерээчелин чүү дээр. Ылаңгыя гепатит азы саргарар аарыгдан кижилер хөйү-биле аарып турган.

Васильев сөөлгү үеде бодунуң аыш-чемге хөөн чогуң эскерип, шаг чок апар чыдарын билип турган. Шынап-ла аарый бээрим ол чоор бе деп, эртен тургаш чунуп тура, көрүнчүккө көрнүп, ак-көк карактарының ак черлери саргара бербээн бе деп, хынап көргүлээр турган.

Санитар кезээниң чанынга чоокшулап келгеш, Васильев ында кезер эмчи сестразы Россияна деп уруг барын бодап, изиг күзел-биле сактып чораан. «Харын-даа ооң-биле бир дүне холбажы бербээн-дир мен. Оон башка ол чараш, чаптанчыг амытанга бо кара сагыштыг аарыгны халдадып каар чадавас мен» деп, иштинде боданып чораан.

Германияга шериг кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнгөн бо чараш, 30 хар чеде берген уруг-биле өл өлүрткөн шериглер хепкерип тургаш таныжып, чоокшулажы бергеннер. Уругнуң: «Канчап билир, даарта бисти-даа мынчаар хепкере бээри чадавас» дээш Васильевче чыыра олуруп алганын ол таалал-биле сагынган. Уругнуң изиг тыныжы ооң кулааның дужунга кээп турган. Майгын иштинде олардан өске дириг кижилер чок, чүгле хепкерип каан, өлүрткөн кижилер. Оон өске кижилер болза Россиянаның бо кошкак чоруун ажыглап, белең орунга чыпшыр база бээр чадавас, а Васильев бо дугайын бодаза-даа, бодун оожуктурган. Канчап билир, дайын-даа үезинде иштели берзе, хинчектени бээр. Мени та бөгүн, та даарта өлүрүп каар. Ол, уругнуң чымчак хөрээн бодуңга чыыра туткаш, сымыранган:

— Соонда болгай аан...

Россияна бээр кээриниң бетинде ашактыг турган. Каш чыгдар улаштыр ол бодун аас-кежиктиг кыс деп чоргаарал-биле санап чораан. Оон чоорту бүгү чүве өскерилген. Ашаа арагалаар апарган. Эгезинде ол бүгү чүве анаа апаар ирги бе деп шыдамы-биле манап чораан. Оон чүве үнмээн. Ооң-биле чеже шыдажыр — чоорту бүгү чүве нарыыдаан. Россияна ооң-биле ежежил, бажыңынче баарындан безин ческинер апарган. Эмнелгеге ол дүнеки дежурныйлаашкын ээлчээнге үргүлчү артып каар апарган. Аңаа өг-бүлелиг бир рентген

эмчизи-биле ужуру билдинмес харылзаалыг апарганнар. Чамдыкта рентген өрээлинге, эжиин хаггаш, үр-ле эр-херээ-жен улустуң үүлезин кыла бээрлер. Салы чаагын дуй сырый дыдыраш кылдыр үнген ол эмчиге Россияна анаа-ла бердинип, чүгле таалал алырдан башка, аңаа өске кандыг-даа туразы чок болган.

Бо бүгүнү ооң кады ажылдап турганы уруг эскерип, биллип кааш, анаа-ла аксын шып алгаш орбас, Россиянаның ашаанга барып сөглөп четкен. Алгыш-кырыш ам мырыңай үзүлбестээн, ооң арагачы ашаа демги рентген эмчизинге хүн-неп четкеш, бир катап эттеткен-даа. Оон шуут кордал чок болган. Чарлыр ужурга таварышканнар. Рентген эмчизиниң кадайы база ону амыратпастаан. Бир хүн ол кандыг-бир шийтпир хүлээп алыр ужурга таварышкан. Ам бо, Афган черде келгени ол.

Васильев эмнелгеден элээн ырай бергенде, хенертен боолаашкын диңейни-ле берген. Ногаан ыяштар аразындан боолап турары илдең. Васильев кезек када аңгадай берген. Оон миннип кээп, черге чыда дүшкеш, ырак эвесте паштаныр черлерже аарыг, балыг кижилерни эмчилерниң, сестраларның дажыглап турарын көрүп кааш, тура халааш оларже маңнапкан. Россияна маңнап орган Васильевти көргөш иштинде өөрүй берген. Маң кадында ол бир-ле чүвеге илдиккен дег болган соонда, донгая барып ушкаш, олчаан сураг барган.

Боолаашкын соксай берген соонда көөрге, душман снайпер Васильевтиң таптыг-ла хаваан орта аткан болган. Васильев Россиянага бодунуң сөглеттимээн ынакшылы-биле кады батальон командириниң даалгазын база дамчыдып безин четтикпейн, оларны сөөлгү өртөөлчө бодунуң өлүмү-биле алгаш барган.

Эртинениң сагыжы саргып, ачам канчап-ла чыдыр ирги деп бодап, Тываже дүрген-не ужуктура бериксээр болган. Ынчалза-даа каракка көстүп турар частырыгны эдип алыры ындыг амыр эвес болган. Езулуг документилер алыр туржук, түр документилер алырынга безин хөй үе үнген. Саазыннар шериг албанын безин тудуп чий бергенин, таңмалыг бижик дайындан безин артык коргунчуг күштүг апарганын Эртинне незиниң төрүп берген ийи караа-биле көргөн.

V

Афганистанның агаары үргүлчү-ле ышкам, изиг. Душман соонда Кабул чоогунда даглардан кошкак сырын келзе-даа, оон огулуг чүве үнмес, агаарның дунааргайы кончуг, ол-ла хевээр турза-ла турар.

Дайын бичии-даа када үзүктелбес. Душманнар хайлыг

кара багын халдадыр дээш чай-дыш бербес. Кезек када болган кыска аткылажышкын соонда, десант шериглери дайынчы машиналарынга олургулапкаш, ногаан ыяштар артындан ам-даа боолап турган душманнарны бүзээлептер дээш, дүвүдалаш буруладып үнүпкен.

Эртине орук документилерин буу-хаа кылдыртып алгаш, санитар кезээнче маңнап чоруп каан. Балыглаткан улустуң уе-човууру шуут кулак уюк. Минометтан аткан мина санитар кезээниң бир майгынының таптыг-ла дүндүүнден киргеш, балыглаткан шериглерниң ортузунга кээп чазылгаш, шериглер сыкыртып турган Новицкаяның дөңмээн үзе шаапкан болган. Эртине ол үеде кире маңнап келгеш, Татьянаның черде алгырып органын көргеш, шуут-ла аңгадап калган турган.

Каргыштыг дайын, согур өлүм чараш деп чүвени билир эвес. Ону чүгле кээргел билир кижиниң чүрээ үнелеп шыдаар.

Эртине саадап турбайн, карманындан кезээде белең чоруур шпризин, эмин ужулгаш, уругнуң дөңмээнче шалыпкын сыкыртыпкан. Татьяна чежемейниң-даа бергедеп турза, чанында бир янзы эр кижиче келген деп медереп, юбказын эдип, хан апарган ак халадын хере тыртарын оралдашкан.

— Эргимим, чарашпайым... адыр! Ам дораан шупту чүве эрги хевээр болур. Бичии-ле шыдавыт! Санитар, кайда сен?— деп, Эртине алгырган.

Эмчилер келгеш, ону чайлады идипкен:

— Сен шаптыктава!

Уругну аппаар деп турда, Эртине ооң холун сегирип алган. Сооксумаар. Азы эмниң дээжи ындыг болчук ирги бе? А чүге ыт чогул? Чүге арны, хаваа, думчуунуң кырын быйыргын дер шыва бергенил? Чүге өрү дээрже көрүп чыдарыл?

— Татьяна, туттун, кады бис!— деп, Эртине буруузунган чүве дег, оожум сымыранган.

— Чайла!— деп, кезип эмнээр салбырның даргазы— арган сииреш ак майор чемелээн.— Ынакшыл илередир чай чок-тур.

Татьяна Эртинени танып кааш, багайтыр хүлүмзүрүүрүн оралдашкан. Ооң муңгак карактарында чуртталгага, келир үеде аас-кежикке идегели хөмүрертир өшкөн бол, багай чүвеге чөгөнмес бүзүрелдии, берге үеде шыдамыгының шинчизи илден болган.

Амыдыралдың шинчизи мөңгө. Бүгү чүүлдер шак, минут санында өскерлип, сайгарлып, солчуп турар. Амыдыралдың хоойлузу ындыг. Ынчалза-даа келир үеже чүткүл, чырык чүүлге идегел кажан-даа эшпес. Амыдыралдың шимчедикчизи ол...

Эрине өрээлинге келгеш, идик-хевин-даа ужулбайн, орунга бүдүнгө чыда дүшкен.

Чоокта чаа полкка коргунчуг таварылга болган. Танк батальонунуң механик-чолаачызы оолдуң ийис эжин хеп-хертен болган аткылажышкынның үезинде душманнар боолап каан. Механик-чолаачы аңаа хорадааш, боо даажы үнүп турган ногаан ыяштарны шуптузун салба бастыргаш, чоогунда кишлактың бажыңнарын буза үстүргеш, чурттакчыларны улуг-биче, кырган-чалыы, буруулуг, буруу чок дивейн кыргый аткаш, чүгле огу төне бээрге, тура дүшкен. Эрине шериглери-биле танкыга чеде бээрге, механик-чолаачы үнүп келген. Ындыг чүвени кым көрүп чораан боор: ол кап-кара баштыг аныяк оол танкыдан өшкү дег ак баштыг ашак апарган үнүп келген.

Та чүге ийик, трибунал танкисти боолап шаажылаар деп шииткен. Эрине сеткилинде аңаа чөпшээрешпээн...

Эрине орунга хептиг хевээр чыдып алгаш, аңдарлып-дүндерлип, хөйну бодаан. Минаның бузундузу Татьянаның дөңмээн эвес, ооң бодунуң чүрээн чара шаапкан ышкаш кылдыр сагындырган. Ынчаарга ооң чүрээ чүге сон турарыл ынчаш?..

Адак соонда ооң чоруур шагы келген. Ону Кабул чоогунда аэродромга чедирип каан. Ол АН-12 дээр чүкк самоледунга олурупкан. Баштайгы удаада чүну-даа орта ожааваан: даштыг самолет ужуп үнүпкен. Ам бодап оорарга, коңчуг коргунчуг самолет апарган. Эртинени долгандыр демир хааржактар хорумналы берген. «Кара чечектер». Оларның эринде кижилер дириг чоруур назынында боттарының аттарын боттары бижигилеп каан, ам боттарының шилип алган оруннарын боттары ээлепкен. «Азы...— деп, ол бир удаа чигзине каапкан.— Хөөржүдүлге взводунуң элээревес оолдары эштериниң күзелдерин үнелеп билир-даа чүве бе?» Ынчалза-даа каразын бадыткаар хире барымдаа тыппаан. Дүнекиниң дүнезинде хааржак иштинге чыдып, Чеди-Хаан сылдысче көрүп алгаш, хөйну бодап, «кара чечекке» адын бижип турганын бодап келгеш, ол хааржакты көрзүнгеш, база тыппайн барган...

Самолет Ташкентиге хонуптарга, Эрине хааржактар аразындан үнгеш, дайынчы эш-өөрү-биле сеткилинде мөгөйип байырлашкаш, «ам чүү боор, подполковниктиң аксы буянныг боор, Тываже каргыраалап кире бергей менде» кылдыр боданып чоруп олурган. Каткан-хуурааның ындыг боор ийик, «ынанганың бажын ыт чиген, ыңгыржактың бажын өрт чиген». Ташкентиге бир хонган. Ийи дугаар хонуунда арай боорда Новосибирскиге четкен. База-ла билет чок! Ээлчег

даргазындан дилээрге, дыңнаvas-даа, көрүнмес-даа болган. Ам канчаар, халажып келген ээлчег даргазынга ол кажар аргадан ажыглаар-дыр деп бодап алган.

— Афганистандан келдим, аар берттинген кижии мен, чорудуп өршээп көрүңер.

— Меңээ чоп чугаалаар силер, силерни мен чоруткан эвес мен, ындыг аа?

Эртинениң дылы агарып калган.

— Кандыг кончуг хоранныг улус силер? Силер... өлүмчидим деп чүл дээрзин билер силер бе?! Бис силерни камгалап, хан-чинивис төп турувуста, силер мында дартайтыр маңгыстап алгаш, феодалзый берген олурар, мындыг ышкажыл силер?.. Сени ам бо дораан бооп кааптар мен, контра!

Эртине хорадаанындан сириңейни берген.

— Бо канчап бардың, сокса! Ээй! Дузалаңар!

— Магалыг-ла хууда аэропорт тып алган-дыр силер! Дүжүмет!

— Шагдаа!

Эртине ооң хөрөөндөн алгаш, стол артындан ушта согуп алган турда, чаяан бооп, шагдаалар кээп чарып алган. Кыска байысаалга соонда база катап касса чанынга келгеш, телеграммазын чайып, түңнел чок дүвүрөп турган. Ам мырыңай самолет ужуп үнөр деп барган. Хомуданчыын канчаар, баар ажып турган. Тайбың, тодуг чуртталгага пөккөн бо кижилерге, оларның чүве херексесес кадыг сеткилинге Эртинениң кылыы хайныр, ызыы келир болган. Боларга чүү деп тайылбырлаза экил? Дем чаа ооң-биле кады билет дилеп калып турган орус оол кандыг арга-биле бүрүткеди шаап алганыл?

— «Шын деп чүве мындыг болур чүве бе?— деп, Эртине бодундан айтырттыңан.— Чөптүг чорук кайдал?»

Ооң көксү-хөрээ дойлуп, ээлчег даргазы-биле кассирниң өрээлин чазылдырып каапсаазы кээр болган.

Чорук улузун самолетка олурарынче чалапкан. Эртине бир көөрге, ужудукчулар шаараш демир арты-биле эртип чыткан, оларның бирээзи тыва оол болган.

— Күжүр эжим, ужудукчу!— деп, Эртине чанны-ла берген.— Дузалап көр, мен Афганистандан келдим. Телеграмма алгаш чанып бар чор мен. Дорт-ла дайын шөлүндөн келдим...

Канчап сонуургай берген кижии чүве ийик, ужудукчу Эртинени шинчилей аарак көргөн. Өөрү база эглип келген. Эртинениң идик-хеви бүзүрөнчиг болган боор.

— Чок, олут чок— дээш, тыва ужудукчу хая кернү берген.

Ийи орус ужудукчу:

— Биледиң бар бе?— деп, барык деңге айтырган.

— Чок.

— Оода холга билеттиг болзуңза көрөм.

— Ташкентиге база хондум. Телеграммалыг кижиги мен.

Ачам бергедеп турар...

— Телеграммаң каям — деп, эрессимээр орус эр ону ылавылап көргүлээн.

— Чүькке немей бижидип алза чүл? — деп, ескези санал кадып чугаалаан.

— Азы үдекчини кабинаже кирип алза?

Тыва ужудукчу чугаага киришпээн.

Кадыг сеткилдиг эр болган.

— Че, чоор сен! — деп, демги эрессимээр ужудукчу шийтпирлиг чугаалапкан. — Бээр, херимни артап кел. Мен харыылаар мен, ол-ла.

Херим Эртинеге моондак болбас, ону артай халый бергенин боду безин билбээн. Ужудукчулар ооң-биле хөөрежип эгелээн. Талтыг-ла ол өйде аныяк шагдаа оол маңнап келген.

— Силерге херим артаарын кым чөпшээрээн чүвөл? Афганистандан келдиңер бе? Билдингир-дир. Мээң соом-биле чоруп ор. Шагдаа өрээлинге сайгаржыр бис.

Эртине сириңейни берген.

— Ачам чок апарган... хире-дир... билет чогуум шын, эш... Өршээп көр...

Эртинеге ол сөстөр улуг шаажылал, дорамчылал болган, ооң карааның чажы бүлдеңейнип келген.

Ол үеде аңаа ужудукчулар болчу берген.

Шагдаа ыңай-бээр көргүлөп тура, холун чаңгыпкаш, далаштыг ырап чорупкан.

Кызылга Эртине автовокзалга тура хүнзээн. База-ла билет чок. Чаңгыс кассаже чүткээн оочурнуң төнмезин чүү дээр. Ооң кадында баштарын таагылыг ыт кудуруу дег кылдыр үвүрертип алган, хир тудуп чий берген хептиг тыва оолдарның хораннын канчаар: албан-биле оочур бажынче чүткүүр, улуг-бичии, кырган-чалыы, чаш уруглуг улусту-даа дора көөрлөр. «Арын-нүүр деп чүвени билир кулугурлар бе бо — деп, Эртине чөгенип боданып турган. — Мындыг чүвөлериң дажаарап чурттаары дээш дайылдажыры дыка-ла хомуданчыг-дыр».

Ол аразында ооң Москвага таныжып алган эжи таваржып келгеш, ыңай-бээр телефоннап тургаш, мүн-не билет тып берген.

Эжишкилер элээн хөөрежипкен. Кечим хлебти үлежип, дайнап чораан эжи Бачылдың эчис мөзүзүнүң кыдыразын Эртине ам кээп эскерип каан. Кеттингени шоолуг эвес-даа

болза, обком, сайыттар Чөвүлелиниң даргаларын адай каггылаптар, ындазында мактаны каггылаптар апарган болган.

— ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүнге кирип алдым, эш. Төпте мээң бир ажылым делгеп каан, көрдүң ыйнаан?

— Чок, эжим, дорт-ла автовокзалга дүштүм. Кызылга келбээнден бээр үр апардым. Ачамның байдалын көрүп кааш, эеп кел чыда, хоорайны таптыг көөр мен.

— Дайын деп чүве кандыг боор чүве-дир, эш? Солун-сеткүүлде чоп биживейн турарыл? Ол шын бе, азы... езулуг дайын болуп турар чүве бе?

— Ийе, езулуг дайын болуп турар. Солун-сеткүүлге харын биживейн турар, чүгле допчулап каар. Ылап касканнаар болза, чүү-даа болуп турар чүве-дир ийин.

— Сен чогуум душман өлүрдүң бе, ынчаш?

Эрине тодаргай тайылбырлаваан. Чүгле эжиниң салган айтырышының чаржынчыын кайтаан. Мен өлүрүкчү болур дээн эвес мен. Ынчалза-даа, шыны-биле алыр болза, дайынның бижиттинмээн хоойлузу — каржы. Дайзынны өлүрбес болза, дайзын сени өлүрер апаар. Ону көрбээн кижиги кайын билип шыдаар.

— Өлүрбээн болзумза, канчап дириг чору деп мен, ынчаш?— деп, Эрине арай доңгун чугаалаан.— Өлүрбээн болзумза, сээң ол хоорай төвүндө ажылыңны ыңдыг тайбың кайын делгээр ийик, ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелинге мындыг тайбың үеде канчап кирип алыр ийик сен. Душман база-ла мен ышкаш кижиги болза-даа, ооң үзел-бодалы сыр өске...

— Мен... буруудатпа, эш. Сонуургалым күштүг болган айтырдым. Ооң кадында, совет шеригни ынаар киригени чазыг деп турар апарып-тыр...

— Чазыг чазыг-ла ыйнаан. Маңа совет солдаттың буруузу чүү деп. Хүлээлгени, дужаалды күүседип турардан башка, ону чандыр базар арга бар эвес... Чаңгыс кижиниң буруузу дээш шупту кижилер буруулуг боор бе ынчаш... Ол дээш азы удуртур кижилерниң чазыгы дээш мен чүге улус мурнунга арным кызар ужурлуг кижиги болу бердим.

Эжишкилерниң эви эптереп, найыралы сооп, аразынга көзүлбес хана тыптып келген ышкаш болган.

— Че, эш, он бир шакта мээң мастерскаямга меңээ чугула кижилер келир дээн чүве, байылыг, эки чедер сен... Азы мээң мастерскаямга кириптер сен бе? Ийи каът тулган мастерская! Демги төпте ажылымны обкомнуң бир дугаар секретары боду көргөш хөлчок мактады.

— Чурттаар бажың база-ла алдың ыйнаан?

Эртинениң чемелээн аянын Бачыл билгеш, хөңү баксы-рап, хомудап харыылаан:

— Ниити баракка чурттаары чыргал деп бодаар сен бе? Амыдыралдыг кижги ышкажыл мен, эш. Сен ышкаш, шынчы чурттап көрдүм, улус кижини сээдеңге санай бээр чүве чорбадыве. Ам канчаптар мен, үе боду мынчап баргандыр, улус каттырткан херээ чок деп негеп турар.

Эртине эжиниң холун дыңзыг тудуп каан.

— Дедир бар чыда, мээң бажыңымга албан кирер сен, эш. Оон таптыг хөөрежир бис. Чүгле баштайгы кадайым-биле чарлы берген бис, көрөм.

Бачыл дазагар буттарын хере базып, хирлиг көк джинси чүвүрүнүң карманынче холун суккаш, эледир сөөртүп каапкан чарыш идииниң таваңгайын караңнадыр автобус доктаар черже базып чоруй барган.

Эртине эжиниң тып берген биледин тудуп алгаш, чорук улузун көрүп, боданың турган: «Оочурда улустуң хөйүн көрбөс бе. Менден артык хереглээн аас-кежик чок кижиден ушта соп алган билет эвес ирги бе? Дуу чаш уруглуг херээженниң кээргенчиин! Дер-бузу төктү берген, чаш уруун куспактапкан, кайы хире хинчектенип турар-дыр. Азы бо кырганны көрбөс бе... Мен билетти дарга кижиниң ачызында хунаап алдым. Арын-нүүр деп чүвени анаа сөс кылдыр бодаарга болур бе? Чараш аасты эткеш, чаңы бужар болурга, чөптүг бе? Ийи арынның чорук ол-дур!» Ынчаар боданып тура, өкпе-чүрээ долуп, даржылып келгеш, биледи-биле уруглуг херээженни өөртүпкеш, ам харын тыныжы ажып, аар чүьктен хосталган чүве дег, чиик апарган.

Эртине Чадаана чедер автобус чолаачызы-биле мендиле-жир дээш чеде бээрге, сарыг баштыг, шокар арынның аныяк орус эр мурнун уткуй халааш, алгы-кышкылыг куспактапкан. Афганистанга турган эр болган. Термез хоорайдан киш-лактарга хлеб, бараан чедирип турган чолаачы болган.

— Мени балыглаптарга, Сүт-Хөл чурттуг Ооржак Аркадий мени турлагга чедир чүктээн болгай. Ооң соонда чарыл-бас эштер апарган бис. Беш ай эрткенде, чүьктүг колонна үдеп турувуста, душманның огу... Аркадийниң авазынга үргүлчү дужар-дыр мен. Оглум дээр... Чамдык тыва оолдарның угаан чогу таан чаржынчыг. Шуптузу эвес-ле харын. Эки солдар хөй. Кандыг-даа чонда эки болгаш бак кижилер турар. Ынчалза-даа чүве болган-на дээш бижектешкен ажыы чүл? Каш борбак тывалар төндүр кыржып алыр дээн эвес. Оларның өлүм-чидим көрбээни дыка-ла хомуданчыг-дыр. Афганга кандыг ийик? Шупту-ла чаңгыс иениң оолдары дег, барын-чогун деңге үлежиң чордувус чоп? Ам? Сталинче

халдап, ооң бак талаларын касканнап, ону карартырын бодаан херээ чүл? Сталин шылба идиктиг орус ашакты тоттур чемгереш, угаан-билиин бедиткеш, ооң холунга ядролуг чепсекти тутсуп берген дээрзин чүге сагынмас бис? Ам чуртувусту сандарадып алгаш, оон ыңай кайнаар баар бис?

Эртинениң чап-чаа танышкан дайынчы эжи аас-сөскүр кижиге болган. Азы амгы Тываның байдалында шупту кижилер хөйүнү бодап чоруур апарган бе? Кижилерниң хөрек-чүрээ дойлуп, хөй бодалдары хайнып, чаа билишкиннер тыңтып чоруур апарган бе?

Чуу-даа болза орус эрниң ажык сеткили, ижин кара чогу, афганчы эш-өөрүн чоок төрелдери кылдыр көрүп чорууру, Эртинениң сеткилин өпейлеп, ону тааладып турган.

Узун орук билдиртпейн эрте берген.

Узун чугаа, өскөн-төрөөн чериниң чурумалдары, төрөл чоннуң арын-шырайы Эртинениң дошкуураан чүрөөн чымчандыпканы илдең апарган.

Чадаананың хөмүр-даш уургайындан трассаже каттышкан орук дужунга дүшкөш, Эртине хеп-сынын чазаттынып, херлип-көстүп алгаш, Чодар ховузунда ачазының кыштаанче углай шошкуп чорупкан. Ырактан бараадаарга, аалда кижиле хөй. Тыва чоннуң эрте-бурунгудан, чаңы-ла ыйнаан: ажыг-шүжүглүг дөргүл-төрелин эргип, таакпы сунуп, ажыг-сөңүн, ак чемин дергилеп алгаш айтырып, сонуургап, оожургадып, чагып чедип келгилээр... Хөөкүй тыва чонум! Хөңүнүнүң чымчаан!

Хөнек туткан авазын Эртине ырактан-на танып каан. Ачазындан чыда калбас ала ыды уткуштур кушталдырып келген. Өгнүң дүндүүнде яндаң ужундан чиңге көк ыш бурулап турган. Хой оыттаар агы-каңгының чыды думчукка хап турар болган.

Авазы өг чанынга уткуп келгеш, карааның чажын чода-чода, өөрүп чугаалай берген:

— Хөөкүй оглум, дириг ышкажыл сен... Ох, ох, даадым! Чүрээм черле эндевөөн чүве, дүш-дүлүмнү-даа кайгап эртеннедим...

Дөргүл-төрели Эртинени ыы-сызы-биле үглөп келген. Авазы оларны оожуктуруп, оглун суйбап, чыттагылаан.

Элээн болганда Эртине чүвениң ужурун билип каан. Талыгырда Гиндикуш сынынга аар балыглаткан эжинге документилик тонун кедирип каарга, ол эжи орукка шыдашпайн барган. Ооң соонда аыш-чем болгаш хеп аттестадындан Эртинени ушта бижип каапкан-на болгай... Ону эдер ужурлуг улуг прапорщик Васильев өлүрткен ужурунда, хөрек эчизинге четпээни, ынчангаш Эртинениң төрелдеринче ону өлүрткен деп

дыңнадыгны чорудупкан болганы ол-дур ийин. Харын дайынчаадан артык коргунчуг апарган таңмалыг бижиктиң күчүзүн кым-даа доктаадып шыдаваан, артында-ла ол таңмалыг бижик Горький чурттуг хөөкүй Пискуновтуң мага-бодун безин сыр өске талада Тываже эккелген болган.

Удаваанда хөөржүдүлгеге киржир дээш шериглер чедип келген. Ам канчаар боор, Эртине херектиң ужурун тайылбырлап бээрге, шупту сүмөлешкеш, бүгү чүве аайлангыже демир хааржакты район эмнелгезиниң соок-бажыңыга сугар деп дугурушкан.

Эртине ам топтап көрүп турарга, демир хааржактың даштында билдиртир-билдиртпес бижимел бар болган. Ыла-вылап көөрге, соң холунуң үжүү, прапорщик Новицкаяны бо хааржакка салыр сен деп дилеп турганы караңгы дүннү сактып келген... Чеди-Хаан сылдыс кайда-даа демей, Афганистанда-даа, Тывада-даа ол-ла хевээр, кезээде таныш хевирибиле көстүп турар...

Эртинениң ачазы чиңгелеп аараан болган. Ажы-төлүн азыраар дээш, ажыл-ижин ак сеткилдиг кылыр дээш, аъш-чемин, хырны-боскун бодавайн чораан боор деп, Эртине бодап каан. Ачазының угааны мүн-не чарт хевээр чыткан. Оглун көрүп кааш, карааның чажы төктүп келзе-даа, оозунче эрестиг көргөн.

Элээн болганда, ачазы ковайып келгеш:

— Багай оглумну! Манап шыдаптым, кадай! Оглуңду чемгерип көр, авазы — дээш, өрү көрүп алгаш үр-ле шагжок чыткан.

Эртине ону кээргеп орган. Элдесинген-даа: ачамның аймааның улузу, бистер, амыдыралывыстың бергедээн үелеринде үргүлчү-ле өрү дээрже көөр кандаай улус боор бис? Бурганнардан дуза дилеп турарывыс ол ирги бе? Бурунгуларывыстың чаңчылы ындыг туржук ирги бе?

Эртинениң сагыжыңга мурнуу чүктүң караңгы дүнези, дээр шаар Чеди-Хаан сылдыс, дээп келген дөрбегер хоюг эриннер кирип келген. Прапорщик Новицкая... Татьяна...

Кежээки хүннүң кызыл херелдери даглар баштарыңга кызыл кезге болуп үр-ле турган. Ынчалза-даа хун ашкан. Удавас сылдыстар, Чеди-Хаан көстүп келир...

Эртине хөйнү бодап олурган.

Бөгүнгү хун ажар. Даарта хун үнер. Амыдырал төнчү чок. Адазы өлүр — оглу артар. Аъды өлүр — баглаажы артар.

Сөөлгү өртээл... Кижини боду сөөлгү өртээлин билбес. Аңаа каян база каяа чеде бээрин баш удур чугаалаптар кижини турбас. Сөөлгү өртээлдин чажыды — амыдыралдың чажыды...

А кижиниң баштайгы өртээлиниң дугайын чугаалап бо-

лур бе? Болбайн канчаар! Ынчалза-даа ону кымнар-даа чугаалашпас, ол кижилерниң сеткил-сагыжын дүвүретпейн турар. Чүге дээрге ол бүгүдеге билдингир: ону төрөл-дөргүл сактып чугаалажып чоруур, ону документиленде бижип каан.

Сөөлгү өртөөл — өске херек...

Эртинениң ачазы оглун соглуп бар чыдар карактары-биле көрүп ора, оглунуң канчаар төрүттүнүп, өзүп келгенин, бодунуң чүнү бодап, чүнү кылып чораанын, ол шагдагы идегелдерин болгаш күзелдерин сактып чыткан. «Берге-ле үелер турган ийин. Ынчан...» Ашактың күжү төнгөн, оон ыңай чүве бодаар харыы чок болган, ынчалза-даа амыдыралдың чурумалдары ооң сагыш-сеткилинге дирлип кээп турган.

Кызыл-Эник К у д а ж ы

ЭМОЦИЯ

«Каткы сагыш-сеткилди арыглаар, назынны узадыр».

(Он дөрт дугаар Далай-Лама, би-чиизинде ады Лагба-Дондуп чораан, ам сагыл четтирген ады Агбаан-Лоп-саң).

Бистер, чогаалчылар, композиторлар, чурукчулар, артистер, черле ынчаш культура ажылдакчылары шуптувус, эмоция-биле чугаа кылып силер диртип, даргаларга чемеледип үүлевис бараан бис. Шынап-даа болза, сагыш-сеткилдин эмоциязы—көдүрлүүшкүнү чок кижиканчап чоруур чүвөл аан? Бир эвес кижиканчап амытан эмоция чок болза, анаа-ла мал-маган апаар ыйнаан. Кижиканчап биле малдың аразында ылгалы эмоцияда шивейликкен болгай. Мал-маган-даа болза, хире шаа-биле эмоциялыг болур чораан. Ол дугайын силерге чугаалап берип көрейн.

Бир катап ыракта көдээ суурга чеде берген мен. Ол черниң ажыл-амыдыралы-биле таныштым. Оон ук суурнуң даргалары мени сүт-бараан фермазынга чедире бергеннер. Баштай-ла ында үрежидилге пунктузунга барган бис. Шупту-ла анык кыстар ажылдап турар болдулар.

Эмнелге чери дег, ымыраа таяр арыг-силиг, янзы-бүрү шилдер, пробиркалар, шприцтер, препараттар, эмнер делгээн шкафтартыг, спирт чыды долган лабораториялыг бичии

өрөөлдө мал тарыкчызы аныяк кыстар эзээн-херээн олурлар.

Менди солушканывыстың соонда бир дарга кыстардан айтырды оң:

— Чүгө ажылдавайн олур силер?

Удуртукчузу-ла боор, бир чаражы кончуг, кыдырык көрактарлыг, оларын долгандыр көгертир будуп алган, кара чаштыг, чаш хар дег, аккыр халаттыг кыс кыяңнай аарап хүлүмзүрей-дир:

— Бугалар халышпастанан...

Амдыы дарга херектиң ужурун эртем ёзузу-биле ылап билир турган боор, улам ханылады:

— Бугаларда чүү боор, боттарыңарда ыйнаан, кыстар Эки чөмгөргөскө, аш бүдүрүкчүлөр чүгө халчыр чүвөл? Кырныңар тодуг эвес болза, силер база ыңдыг-ла силер ыйнаан.

Дарга баштактаныр аянынг болду. Ынча дидиң бе дээш ышкаш, хамык кыстар ооң бодунуң кырынче халчы-ла бердилер:

— Бугаларны эки чөмгөрип турар бис.

— Тоткаш дажаараан бугалар.

— Силос, сенаж, сиген далганы, чарба дээш чүнү чивестер дээр.

— Яслиде чаш уругларны ышкаш чөмгөрер улус-тур бис.

— Семирээш белдерин мырыңай угбас апарганнар-дыр, кончуг моовалар.

Демги даргам серт-даа диведи:

— Азы витаминнер чедир бербейн тур силер ыйнаан?

Биеэги-ле чараш уруг тыныш безин тыртпады:

— Витаминнер бугаларда чедер болгаш артар. Дагае чуургалары база чууруп берип тур бис. Хөөн көдүртүр элдеп-эзин дрожжилер аймаа база чөвүдүп бээр-дир бис. Күш киирер болур-чогуур эмнер, концентраттар шупту бар, дарга. Бугаларыңарның биске хомудаар үндезини чок.

— Ынчаарга ам чүгө халышпас бугалар чүвөл? Бир-ле чылдагаан бар ыйнаан?

— Чылдагаан бар харын, дарга.

— Кандыг чылдагааныл?

Чараш уруг чык кылдыр харыылады:

— Музыка!

Борта амдыы даргам көзүлдүр-ле илдиге берди ышкаш:

— Лабораторияңарда магнитофонуңар бар ышкажыл. Телевизор, радио база ажылдап турар. Силерге ам оон ыңай чүү херек чүвөл? «Видик» дээрге амдыызында ховар эртинедир, санныг кижилерде бар. Ол база удавас силерге бар апаар.

— Бистерге, кижилерге, музыка херек дивейн тур мен, дарга.

— Ам кымга херек чүвөл ынчаш?

— Кымга, кымга? Чиктиңерни аа, дарга, билбес эвес силер.

— Мен канчап билир мен. Ойзуп-кыйзып турбайн, дорт чугаалавыдам, дуңмам. Кымга музыка херек чүвөл?

— Буга-лар-га!

Ындыг сөстен амдыы даргам, ховуда көжээ дег, кезек када ок кадалы берген тур оң. Мен база кайгап калган мен. Чежемейниң-даа үлегерлиг бүдүрүкчүлөр бол, барып-барып адыгуузуннарга хөгжүмнүң херээ чүү боор?

Ам-на мээң ээлчээм келди ышкаш.

— Бугалар база музыка дыңнаар чүве бе, дуңмам?— деп, ол-ла чараш уругдан айтырдым.

— Дыңнаvas боор бе? Бистерден, кижилерден артык деп билиңер.

— Ол лабораторияңарда магнитофонуңар салып берзиңерзе.

— Бар чүве-дир ийин. Буга кажазында база салып каан.

— Ынчаарга ам кандыг хөгжүм херек чүвөл?

— Чаа кассеталар чок. Эрги ырлар-дыр ийин. Ол-ла Зыкинаны, Пьеханы, Толкунованы чеже дыңнаар боор. Хөңнү калып калганнар-дыр.— Оон чараш уруг менче шыңгызы дегет көре-дир.— Силерни-даа болза эртен мүн, дүште мүн, кежээ база мүн-биле чаңгыс аай чөмгөрөр болза, берге-ле ыйнаан. Хөлүн эрттир чаңгыс аайлаар болза, кадайыңар безин силерге солун эвес апаар болдур ийин, дарга. База ол ышкаш, силер база өскертип турбас болзуңарза, кадайыңар база тура чок апаар — дээш, аныяк кыс менче караан кыдырартыр хүлүмзүрей-дир.

Тускай эртем деп чүве ындыг кончуг күштүг-дүр. Каш-ла минута иштинде улуг-ла сургуул эрттим. Амыдыралдың кандыг-даа хевирлеринге чаңгыс аайлап болбас, үргүлчү чаартынар, эде тургустунар херек, оон башка турнугуушкун, таптаашкын болу бээр.

Ынчан бистиң машинавыста магнитофон барын сактып келдим. Ында бугаларга тааржыр, оларның дыңнаваны музыка бар чадавас. Ол дугайын чугаалаарымга, чараш уруг мээң чолаачым-биле кады халып чоруптулар.

Ол аразында бистер бугалар кажазыңга чеде бердивис. Даажын оожумнадып каан дунук музыка дыңналып тур. Бугалар ниити кажжаада хөлөстөнгилеп алган, шөлөөн кегженген чыдырлар. Дартайгылай бергилээн, чоргаарлары-даа кончуг. Буга өдөөңге мөгө деп чугаа-ла олчаан.

Чараш уруг-биле чолаачы халчып келгештерниң, магни-

тофоннуң кассетазын солуптулар. Иосиф Кобзон-даа, Лев Лещенко-даа, Валерий Леонтьев-даа ырларга, бугалар кыймыш диведилер.

— Бо кандаай ындыг онза ырларны тоовас бугалар боор, дуңмакым? — деп, демги уругдан айтырдым.

Уруг дүште чок харыылады:

— Бо дээрге кыс инектерге тааржыр ырлар-дыр.

— Саар инектер эр үннерге ынак чүве бе?

— Ынчанмай канчаар. Бугалар кыс кижиге үнүнге таалаар боор чүве.

Ындыг болган чүд аан, база бир эртем билип алдым.

Ооң соонда сураглыг артизиви Кара-кыс «Кундус дүктүг кула-дойну» бадыра берди.

Карак сүлдө бо, чүү болган деп бодаар силер? Көгженип чыткан бугалар тура-ла халыштылар. Херлип-көстүп эгеледилер.

Кара Намзатовнага улаштыр Алла Пугачёва алганын кирипти. Шак ынчан бугалар-даа халчыл-ла эгеледи, чүгле кизирээр чүве. Карактары чидий бергилээн, кижиге-кажы базып каггы дег.

Кыстар дээрге бугаларның үрезин шилдер долдур аксып ап, сыйтыгайндыр каттыржып, кажжа биле лаборатория аразынга халаттарын агараңнадыр, дузак өшкүлөр дег, маңажып турдулар. Пугачёва кускуннаан тудум, бугалар киткеп турдулар.

— Ол-дур ам, аныяк инектер безин сүрүп кээрге шимчевес чыдар бугаларны хөгжүм шыдай болган-дыр — деп, чараш уруг түңнеди.

Шынап-ла, музыка шыдады. Ол дээрге, эмоция-дыр.

Ооң-биле кады эмоция чүгле бугаларда бар эвес болду.

Дараазында саар инектерлиг фермага чеде берген бис.

Ында саанчылар база музыка салып алган турлар. Илерээни чүл дээр болза, симменталь уксаалыг инектер Поль Робсон-нуд, Ив Монганнның үнүнге тааржып, хей сүт бээр диштилер, тыва уксаалыглары Николай Өлзей-оол, Оюн Болдукпан, Дмитрий Дамба-Даржаа сугларның ырларына таалаар болду, ылаңгыя хунажын болгаш дунгуш төрөөн инектер Сат Дамба-Доржу, Титов Санчат, Демир-оол Кежиктиг сугларның ырларын салып бээрге эки деп, саанчылар бадыткадылар. Кырган инектер Максим Музуктуң «Аныяксыг ашак мен» деп ырынга ынак. Саар инектер дөө ол Кара-кыс Музук, Алла Пугачёва, Эдита Пьеха, Людмила Зыкина сугларны мырыңай тоовас диштилер.

Чүгле мыйыстыг бода мал эвес, өске амытаннар база эмоциялыг боорлар-дыр. Малчыннар-биле чугаалашкан мен.

Каргыраа, хөөмейни хой мал кончуг таалап дыңнаар болду. Өшкү мал сыгыт болгаш игил, бызаанчы үнүнге ынак. Скрипка ойнаарга, ыттар улужа бээр, теве мырыңай ыглаптар. Оон туржук эң мелегей джиривис хаван безин контрабас үнүнге тааржыр. Сарлык база. Ынчап кээрге, иви мал Кола Бельдының ырлаарына ынак турган боор.

Каа-Хемнің «Совет Тыва» совхозта хоочун чылгычы Салчак Болай-оолдан дыңнаан мен. Штраустуң вальстарын салып алырга, белер хөй сүт бээр дээр чораан.

Мынчап кээрге, кижилер мал-магандан дора эвес, харын чидиг эмоциялыг болбайн канчаар. А чечен чогаал болгаш уран чүүл ажылдакчылары кымдан-даа артык эмоциялыг дээрзин ам тайылбырлаан херээ чок боор. Эмоциязы чок болза, чогаалчы-даа, композитор-даа, чурукчу-даа, артист-даа турбас ийик.

Даргалар база эмоциялыг-ла ыйнаан, оон башка олар чүге индирже бо-ла үне халчып кээрлер деп? Эмоциязы чок болза, даргалар база чок. Меңээ бүзүрөп көрүнер, дээрги даргаларым.

ТУРУСТААК

Чоокта чаа ажыл-албан аайы-биле көдээ үнүп чорааш, катым, кат-ием сугга чеде берген мен. Кыштаа талыгырда чүве, даглар аразында, машина арай боорда чедер. Олар хөөкүйлерде чүү боор ийик, пенсионер амытаннар-дыр ийин. Амыдыралы-даа, эртеми-даа ол, бүгү назынында мал-маган-биле халбактанчып келген. Колхозка-даа, совхозка-даа хой кадарып чорларда, мурнакчы малчыннар диртип, мактадып шаг болганнар. Орденнери-даа, медальдары-даа бар. Ажы-төлү база эдмежок. Олары шупту-ла бут кырынга туруп, уязындан ужуп үнген куш оолдары ышкаш, тоо быдарап, өгленип-баштанып чоруй баргылаан. Ам ирей-кадай чүгле иелээн арткан. Хуу каш малын кадарып, ажы төрүп, кыш боорга багай чавыт бажыңыга хоргастанып, чай боорга биеэги-ле үе-дүптеги самдар өөн сөөртүп алган көжүп чоруурлар. Олар аныяк-чалыы шагда даргалар бүгү-ле бар чигирзиг сөстөр-биле чаагай кежиктерни азап турганнар. Ам ол ышкажыл, кижилер кырый бээрге, алдынын алдым, аптаразын октадым дээн хевирлиг, хая-даш аразында уттуп каапкан. Катым, кат-ием хөөкүйлерниң суурда бажыңы чок, хонаштар кезип, аргастанып чоруурлары бо-дур.

Бажыңга кирип келиримге, кат-ием чааскаан олур. Мен-дилештим, чугаалаштым, шайладым. Эът дүлөр дээрге, даштыг болгаш ынавадым.

— Кырганнар кандыг орлар ирги, оода кире дүжүп көөр

сен деп амдыы кижн чагыырга, буу-хаа келгеним ол-дур ийин — деп, кат-иемге чугааладым.

— Бистер-даа мынчаар-ла бора бүдүн борастанып олур бис, оглум — деп, кат-иемниң аксы-сөзүнүң чымчаа аайлыг эвес, казык-чаагай чугаалап орду.— Силер харын ол кода-хоорайда кандыг тур силер? Чоп бо кижн дыңнаарга, ынаар амыдырап чурттаары бергедээн дээр чүвел?

— Харын, ат болган чүвени, кат-ие. Кайда-даа чүгле талон. Оозу барда безин орта аыш-чем тывылбас болган. Улуг кижилер-даа канчаар, боттарывыс ынаар бораланы бээр бис ыйнаан, бо чаш ажы-төлге-ле берге-дир. Ижер-чири, идик-хеви. Оода кижн сагыжынга кирбес, элдеп-эзин хеп кедер бис дээр апарган. Өртек-үнезин канчаар, муң-муң акша.

— Бисти чүү дээр сен, оглум. Шай-таакпы, далган-тараа барааны көрбес болдувус. Оларын чүгле малчыннарга бээр чүве эвеспе оң.

— А силер малчыннар эвес улус силер бе?

— Бисти ам пенсионерлер дээр апарган, талаар.

— Берге-дир, кат-ие.

— Кайда-даа ынчап барган, оглум.

— А бо катым ирей канчап барганы ол?

— Амдыы каш чүвелерин көрүп чортуп чор ыйнаан. Ат болган шаг ышкажыл, оларны карактавас болза, көк хүндүс безин үзе сүре бээр.

— Оода кырган-дижең күжүрлерни чүге кээргевестер ирги?

— Ха — дээш, кат-ием чөгени-дир.— Ону-аны кым кичээр боор ийик. Мен-не чип алzymза, өске кижилер хамаан дээр апарган үе ышкажыл.

Оон бичии олуруп чоруй кат-иемге чугааладым:

— Мен-даа далажы бердим, кат-ие. Ам суурга хурал болур, аңаа киржир кижн-дир мен. Удавас база келир мен. Катым ашакка ынчан-на ужуражыр бооп-тур мен ийин.

Ындыг чугаа дыңнап кааш, кырган кат-ием дүвүрөп-ле үндү.

— Ат болган далаш кижн-ле-дир сен, оглум. Ажыл-ал-банып болганда ындыг-даа ыйнаан. Аал-ораныңга, ажы-төлүңге, амдыы уругга канчап куруг чедер сен. Чем эрээрлер болгай. Кырган-авам, кырган-ачам чүнү чоруттулар дээрлер ыйнаан. Оода эът-уъттан ап ал. Хап-саваң бар бе?

— Менде чүү-даа чок, кат-ие.

— Элдеп кижн-дир сен аа, оглум, орук-суурга хап-сава чок чоруур — дээш, кат-ием номнаттынып-ла эгеледи.— Бо хамык уруг-дарыг шуптузуу ындыг, хап-сава арттырбас кара кайгамчык чүве-ле болгай. Оода дедир чорудуп база бербес.

Алгаш-ла баар, ол хевээр бажы-биле баар. Ам канчаар, эът-тен эң сөөлгү турустаагымга суп бээр бооп-тур мен ийин, оглум.

«Эң сөөлгү турустаагымга...»

Ындыг сөс дыңнап кааш, дылым агарып, диригге-ле өлүп калган мен. Барып-барып кат-иезиниң турустаагынга(!) суп каан эътти барып-барып күдээзи кижиге(!) канчап чиир боор(!!!)?

Ол аразында кат-ием чугааланмышаан тур:

— Амдыы кымый чедип келирге, эрги турустаагым дол-дур доң эът дыгып бердим. Оом база сураг барды. Демги уруумга база чаа турустаагым долдур аъш-чем суп чоруттум. База чок. Мындыг ажы-төл-дүр бо, кижиге турустаак деп чүве черле арттырбас. Ам эң сөөлгү турустаагымны сеңээ уштуп берипкеш, куруг артарым бо-дур, оглукум.

Ынчан мээң кандыг байдалдыг турганымны номчукчу билир боор. Чүү деп-даа харыы бээр аргам чок болган. Чүве чугаалаар дээримге, дылым ээлбес, доң сыра-ла.

Чаңгыс-ла бодалым бо: че харын ындыг-дыр, уруг-дарыы хамаан, күдээ кижиге мен-не кат-иемниң турустаагынга суп каан аъш-чемни боостаамче ажырып шыдавас мен. Ынчан-гаш кат-иемниң эъдинден баш удур-ла ойталап эгелээн мен. Мээң орнумга еске кым-даа болза, база ыгчаар турган боор.

Оон арай боорда орталанып алгаш, кат-иемге эп-чөп-биле чугааладым:

— Өршээп көр, кат-ие, биске аъш-чемниң херээ чок. Боттарыңар, боттарыңар.. Азы еске уругларыңарже чорудуп бериңер. Бистер ажырбас бис. Мырыңай чаа изиг-ханныды-выс. Эът дээрге холодильниивис ишти чык долу.

Херек кырында хой өзээн эвес бис. Соодукчувус куруг. Аъш-чем чок болгаш, электриден адырып каан турар эт-ле болгай, барааны чаагай.

— Бо кандаай кижиге сен, оглукум?— деп, кат-ием кай-гай-дыр.— Хоорайда аъш-чем чок дээр, ол хиреңде эът албас?

— Ажырбас, ажырбас, кат-ие — деп, аргалап-хоргалала-ла тур мен.— Бир-ле эвес албан чүве болза, биске кушкаш бажы дег эът чедер.

— Азы ындыг бе, оглум?— деп, кат-ие чөгөнгөш, үне болду.

Шимээнин дыңнаарымга, кат-ием ынаар-ла аңмаарында каңгырай-дыр.

Мен дээрге, ана хай-халап тур мен. Бир эвес кат-ием турустаак долдур эът эккелзе канчаарыл? Бо аъш-чем че-дишпес берге шагда ыгча эътти орукка канчап октаарыл? Азы эъттиң даштын чидиг балды-биле чоңар бе? Чок болза,

чуур бе? Чонуп тургаш, черле арыдыр аштап ап болбас дээрзи билдингир. Чуур болза, саваднаар апаар. Ындыг эът чиртинмес. Азы хеп чуур машинаже киир кааптар бе? Ол база болдунмас. Баш ыжык херек-ле болгай.

Ынчаар соңгаже хая көрүп алгаш, кайгап-харап турумда, кат-ием эжикте кирип келди ышкаш. Оон чушкуум-биле дың-наарымга, шала кырынче бир-ле чүвени төк кылдыр каапты.

— Аттыг төл-ле-дир сен, оглум — деп, кат-ием ынаар чугааланды.— Эът ап ал дээрге, кушкаш бажы дег чүве херек дээр. Ындыг бооп-тур ийин.

Даажын дыңнаарымга, кат-ием бичии эът эккеп кагды ышкаш. Ам-на тыныжым ажып тур. Бичии эът ажырбас, ыт-кушка-даа октап берипкей, өөрүүрлер ыйнаан, аштаар хырынның чүвелер.

Эът айтырыы-даа, чаяан бооп, шиитпирлеттинди ышкаш. Ынчан ам бир берге үүлеге таварыштым: кат-иемниң турустаагын канчап көөр кижип боор мен? Көк чүве ирги бе, кызыл чүве ирги бе? Азы тас чүвези бе, азы дүктүг чүвези бе?

— Далажып тур мен дидиң чоп, оглум, ам чүге соңга баарында ээргинип туруп бердиң?— деп, кат-ием чугаалайдыр.— Дүрген хавыт, хуралдан озалдай бээр сен.

Үне бээр ирги бе дээримге, кат-ием база чорбас. Ам черле хая көрүнмес аргам чок апарган.

Чуну канчаар боор, караамны шийип-шийип алгаш, арга чадаарда эргилип келгеш, караамны арай боорда ажыдыштым: шала кырында, катканың, турустаак боор ийик... РЮКЗАК чыдыр!

Хөөкүй кат-ием, көк көдээ амытан, рюкзакты турустаак дээр кижип бооп-тур. Ие кижип кезээде эриг баарлыг. Кээргенчиг кат-ием ажы-төлү дээш ынчаар сагыш човап турда, мен, кончуг мелегей, дедир солуудап турганым ол-дур.

— Ол-ла-дыр, хүреген — деп, кат-ием муңгаргай чугаалады.— Албас кижини албадаар эвес, чудурук дег, бичии эът суп кагдым, а сен дээрге, чүгле кушкаш бажы дегни дээн болгай сен.

Кызыл эът төне бээр, кызыл арын артып каар. Кижип ыядыр нүүрлүг болгай, кат-иезинден-даа бол, катап канчап эът эккел дээр боор, рюкзакта кушкаш бажы дег бичии эъдимни тудуп алгаш, шагжок калгып үнүккен мен. Рынокту безин уттуп алган ырма сынчыг амытан-дыр мен ийин, мындыг берге үеде кат-иезиниң-даа турустаагынга суп каан эътти чиптерге чүү канчап баар боор, кожуун когарай бээр эвес, суму суларай бээр эвес, харын эм-дом болур-ла ыйнаан, чонум.

«АДИДАС»

Эрес-оол Александрович Монгуш шору спортсмен кижн. Хүрежип-даа чораан, бөмбүктөп-даа чораан. Ынчалза-даа ол күш-культуржу намдарында онза шылгарал кылып көрбөөн. Делегей туржук, республика безин рекорду тургуспаан. Анаала ортумак чергениң спортчузу. Эки чүвези чүл дээр болза, ооң ол күш-культуржу шынары бүгү назынында артып калган. Ынчангаш Эрес-оол Александровичиниң мага-боду, чүгүрүк аътты дег, сииреш, кылажы чиик, холдары туттунгур, буттары бастынгыр. Чемпион атка четпезе-даа, даңгаар спорт-биле халбактанчып чоруурга, кижиниң бодунуң кадзынга ажыктыг боор-дур ийин.

Кызылдың парыгынга Эрес-оол Александрович эртенниң шошкуру кижн. Оон сула шимчээшкиннер кылыр. Чайын болза, ынчан сугга база эштир. Маңнаар чаңчылын кыштын бежен градус соогунда безин үревес.

Сөөлгү чылдарда спортсменнерниң идик-хеви экижип турар апарганын чон эскерген боор. Чараш хеп база улуг ужурдузалыг. Кижиниң спортчу хевир-сынын чазаар, кол-ла чүве ооң чоргааралын, сагыш-сеткилин көдүрер.

Эрес-оол Александрович паркта чааскаан эвес халып турар болгай. Эртенниң-не ужуражыр эш-өөрү база бар. Олары-биле солун-чугаалажыр. Бир-ле кижн бир-ле болушкун дугайын дыңнап алган келир. Ынчангаш Эрес-оол Александрович эртен даң бажында, кажан чамдык уйгу хаптары чылыг чоорган иштинге хаарыктавышаан чыдырда, чүгле агаарлап, дыштанып, күш кирип алган омак, сергек эвес, бистиң Тывада, чуртувуста, харын бүгү делегейде дойлуп турар болушкуннарны дөгезин билип каапкан халып келир. Ол база амыдыралга чугула.

Сөөлгү үеде эртенниң-не өөрүнден бир-ле кижн бир-ле чаа хеп кедипкен кээп турарын Эрес-оол Александрович база шагда-ла билген. Бир болза бөрт, азы спортчу костюм, арай сөөлзүредир кроссовкалар тыптып келгилээн. Эрес-оол Александрович оларже ындыг-ла онза кичээнгей салбаан. Ол хептер хоочун спортсменде бар-ла болгай.

Чооктан бээр эш-өөрүнүң буттарынга «Адидас» деп тулган коя кроссовкалар көстүп эгелээн. Чаражын чүү дээр! Эптиин, кедиштиин чугаалааш чоор. Эрес-оол Александрович бүдүү адаарган-даа турар апарган: мен чоонган мен, эш-өөрүмден чүм дудаан?

«Адидас»!

Мен ол кайгамчык чараш, эптиг спортчу идиктерни шагда-ла, чеден чылдарда-ла көрген мен. Ынчан оларны совет спортчулар дүжүнге безин көрбөөн турганнар боор.

Ол үеде Италияның бүгү делегейге алдарлыг Венеция деп хоорайынга чеде берген мен. Тоолда дег оран-на болгай, далай кыдында суг кырында туттунган. Бистиң хоорайлары-выста болза, кудумчуларда машиналар, автобустар, трамвайлар, троллейбустар, таксилер халчып турар, ында болза, кудумчуларда теплоходтар, катерлер, оттуг-хемелер чоруп турар. Шупту чурум ёзугаар. Олар чогуур черлерге доктаап, пассажирлерни дүжүрүп, олуртуп ап чоруп турарлар. Суг кырында бажыңнар аразынга гондола дээр хемелер-биле аргыжар. Бистии-биле алырга, таксилер-дир ийин. Гондольерлер алдын, мөңгүн-биле каастаан хемелеринде сөгүлери-биле иттинген, хүүректери-биле эштинген, пассажирлерни олуртупкан, ырлашкан чоруп турар. Хеме каас болган тудум, ертээ улуг. Бистиң арагачы чонувус аңаа журттап турган болза, бир хүн безин та чеже кижичи сугга дүжүп өлүр ыйнаан? Венецияга эзирик кижичи барааны черле көрбөс сен. Ол хирезинде арага-дарыны ында базым бүрүзүндө садып турар. Черле ынчаш даштыкыда бажың санының бирги каъдын садып-магазин, столовая, ресторан, кафе эжелээн болур чораан. Ынчангаш адаккы каътты санга албас, ийи дугаар каътты бир дугаар каът дээр. Аалчылар бажыңынга сээң чурттаар өрээлин ийиги каътка таварышкан болза, ону айтып бээри бо кижиге хоранныы кончуг: «Ваш номер на первом этаже, по вашему, по-русскому, по-советскому это второй этаж» дээр.

Че, соора төөрөп туруп бердим, ам «Адидазывысче» ээп кээп көрээли.

Мен Венецияга чоруп турумда, хоорайың спортчу хүнү болган. Мынча ботка ыңдыг каас-чараш байырлал черле көрүп чорбаан мен. Венеция далай кырында хоорай болгаш, олче колдуунда-ла суг оруктары келгилээн. Ында чүгле ийи демир-орук вокзалы бар. Оларның аразы мугур ийи километр дээр чораан. Спорт хүнүндө венецианчылар ол ийи вокзал аразынга чадаг чарыш кылып чаңчылдыг улус-тур. Аңаа рекорд тургузары албан эвес. Хоорайың бүгү чурттакчылары улуг-бичези, арган-кырганы хамаан чоокка ол дистанцияны эртер. Ыяап-ла маңнаары база албан эвес. Кылаштаң-даа болур. Чамдык шала аныяк кижилер уруг-дарыын мөюннарында, эгиннеринде олуртуп алган халчып тургулаар чорду. Кол-ла чүве — кросска киржири. Бистиң хоорай, суурлары-выска база ыңдыг спортчу чаагай чаңчылдардан тургускан болза!

Кандыг-даа чуртка, кандыг-даа хоорайга чораан кижичи ол чурттуң, ол хоорайың чаңчылдарын сагыыр, хүндүлээр деп чүве бүгүдөгө билдингир. Бис база ол байырлалга киришкен бис.

Вокзалга чедип келгеш, ол чоннуң тодуг-догаазын, өөрүшкү-маңнайлыын, каас-чаражын магадаан мен. Кижиге болганы — чаш уруглар-даа, кырган улуглар-даа — дүктен кылган спортчу хептерлиг. Өң-чүзүнүнүң чаражын канчаар боор, ону сөс-биле илередири берге. Улустуң буттарында кроссовкаларны чүү дээр силер — шуптузу «Адидастар». Артында өң-баазын, кижиге угаанынга кирбес чараш майыктар-биле быжып даараан. Ох, ол хамык каас-чараш чоннуң аразынга бистиң чаржынчыывысты көргөн болзуңарза! Бистер херек кырында эң дээр дээн спортчу хептеривисти кедип алгаш барган болгай бис. Олар дээрге хей чүвелер болду. Хөвөң-саазындан кылган багай трико костюмнерлиг, резин кедаларлыг бис. Хеп дөргүлүг ындыг чүвелерни венецианчылар кара ажылга безин кайын кедер деп бодал кижиниң угаанынга дораан кирер чораан. Чоокта чаа буурап дүшкен бистиң коммунистиге эзу-чурумувустуң хардаачылары чуртту «демир куржаг»-биле херимнеп алгаш, совет кижилерни оон үндүрбейн, даштыкыда амыдыралды көргүспейн келгеннер болгай. Совет амыдырал эң эки, совет спорт эң муракчы, даштыкыда капиталистер чонну чүгле дарлап, мелчүп, хилинчектеп, кулданып турар деп, коммунистиге суртаалчылар бүгү бүрээ-бүшкүүрүн үрүп турганнар. Херек кырында капиталистиге чурттарда амыдырал, культура, спорт улам харын чечектелип турар. Ол дугайын тыва чонга чугаалаарымга, удуртукчу эштер мени: «Барыын чүкке сөгүрүп турар сен» деп, кончуп турдулар. Ындыг эвес чүве-дир ийин. Кижиге төрөлгөтөнниң экономиказының, культуразының чедишикин-нерин амыдыралдың социалистиге-даа, капиталистиге-даа хевирлери хамаан чокка чон бүрүзү ажыглаар, четтирер ужурлуг.

Ам база өскээр бардым, «Адидазвыс» дугайын чугаалажыыл.

Эрес-оол Александрович бүгү аргаларны ажыглап, акша-көпөвөн чарыгдап, чашпыыр черге чашпып тургаш, «Адида» садып алган кижиге-дир. Бажыңыга кедергей өөрүшкү-маңнайлыг халып келгеш, кадайынга мактанып, ам даарта паркка ушкан куш дег халып турар боор мен деп, хөөрөп туруп-тур эвеспе.

Ынча дидиң бе дээн ышкаш, кадайы дораан ак саазын ап берген. Номчуп көөрге, кончуг чоок эки төрүттүнген хүнүнчө чалаан болган. Барбастың аргазы чок апарган. Белек база херек.

Эрес-оол Александрович муңганып олуруп-олуруп, холун чаңгыпкаш, кадайын эдерткеш, шүүдеп чораш тып алган «Адидазын» туткаш, ынак эжиниң байырлалынче чорупкан.

Ол ол-ла болган. Өйлүг-шактыг чуве, эжиниң байырталы чаңгыс кезжэ эрте берген. А «Адидас» Эрес-оол Александровичиниң сагыжын кызар идик дег өйүп туруп берген. Чүгө дээрге өөрү шупту чыгыгы ындыг чараш даштыкы кроссовкаларлыг. Чаңгыс ол-ла бурун шагның мирзиин майыктааштарың буттарында молдуруктап алган халып турар. Кээрген-чии-даа кончуг.

Эш-өөрүмден чүнүң-биле дудай берген мен дээш, хоочун спортсмен база катап хөделип-ле эгелээн. Баспаан-барбаан чери-даа чок, үнмээн-кирбээн сады-даа чок. Эш-өөрүмден дөгере айтырттыңан, таныыр-танывазыңдан шупту сураалган. Аай болбастааш туруп берген. Бир кижиден айтырарга, ол эшке бар дээр, аңаа чеде бээрге, ынчан-мынчан кел дээр, үнээргедир, чылдырар, чылдагааннар, өртөөн улгаттырар. Эрес-оол Александрович хөөкүй хилинчектени берген. Улуска чашшып, чаннып-даа чөгөл төткөн. Арага-дары-даа садык шаг болган.

Ынчаар сурагланып турда, рынок харылзаалары дээр ужу-бажы билдинмес үе база чедип келген. Бараан-сараан ертээ улгаткан. Кроссовкаларны мырыңай муң рубль чеде берген. «Адидасты» оон-даа улгаткан. Эрес-оол Александрович черле быжыг/туруштуг спортсмен болгаш, аңаа безин кезүңген будун/тыртпаан. Диленмишаан.

Күзөөнин чедер, сураанын тывар дижир. Бир-ле катап хүннүң чаагайында, айның чаазында аас-кежи Эрес-оол Александровиче хүлүмзүрөш кылынган. Адап-сураан «Адидазы» холунда келген. Бир муң ийи чүс рэ. Ону чоор сен.

«Адидазын» ыяк тудуп алгаш (ынчанмас арга чок, орукка хунаадып база болур апарган шаг-дыр бо), буттары черге дээр-дегбес халып чанып орган. Байгы-ла бодалы бо: «Буттарым ам-на каттыржыптарлар боор. Моон соңгаар оларымны кымга-даа бербес мен, ооң орнунга кадайымны-даа болза...»

Эрес-оол Александрович бажыңыңа чиик адак маңнап кирип келгеш, «Адидазын» бажыңың кырыңа көдүргөш, өөрүшкүзүн көксү-хөрөөн долдур алгырган:

— Алдын, Алдын, күжүр кадайым, олур сен бе? Алдын-кыс Байыровнам, көрден, чүнү садып алган деп мен? «Адидас!» Ам кымга-даа бербес мен! Аксы-сөзүм, бады-даңгыраам ол!— Оон телевизордан көргөн реклама сөстөрүн артистер дег катаптагылаан.— «Адидас»— ол дээрге чыргал-дыр! «Адидаз»— ол дээрге чалгыңнар-дыр! «Адидас»— ол дээрге спортчу рекордче шынчы орук-тур! «Адидас»— ол дээрге...»

Кадайы чүнү-даа ыттавайн, Эрес-оол Александровиче чагаа хавы тутсуп берген.

Хоочун спортсменниң үнү чиде хона бергеш, сезиглиг сымыранган.

— Ам база бе? Ам база бе, Алдыным?

Эрес-оол Александрович чагаа хавын тын харанып чашышкан. Шынап-ла «ам база» болган!

Ында бичии саазында алдын үжүктөр-биле мынчаар бижип каан болган:

«Эргим хүндүлүг өнүктерим Алдын-кыс Байыровна, Эрес-оол Александрович!

Мээң төрүттүнген хүнүмде өг-бүлөмгө моорлап келгеш, аяк-шайдан чооглаарыңарны дилеп тур мен. Бир эвес силер келбес болзуңарза, мээң байырлалым байырлал эвес болур».

Оон ыңай аттар салып каан.

— Канчаарыл?— деп, Эрес-оол Александрович кадайындан дегийт айтырган.

Алдын-кыс Байыровна бодунуң ады дег чаңгыс борбак алдын сөс октап каан:

— Ваар!

Кайыын белек садып алырыл деп, хоочун спортсмен дүүреп-ле үнген. Шак орайтаан. Садыглар хагдынган. Шак эрте-даа турган болза, садыглар ажык-даа турган болза, бистиң «найысылал» деп чаагай ат чалаан ядыы-ядамык хоорайывыстан эргелиг эшке эки белек черле тыппас сен.

Шынчы эш, хоочун спортсмен, туруштуг эр, өскерлиш чок өңүк Эрес-оол Александрович муңганып олуруп-олуруп, холун чаңгыпкаш, кадайын эдерткеш, каш дакпыр хөй шүү-делдиг «Адидазын» туткаш, бажыңындан кылаштап үнүпкөн.

АККУМУЛЯТОР

Машинам аккумулятору үрелип калган, чадашкан мен. Арыглап каан суг-даа, электролит-даа кударымга хоржок, ток-биле октаарымга-даа шимчеш дивес мындыг. Чөгөл төткеш, эжим эрге чеде бердим. Хоочун, профессионал чолаачы кижжи, мен дег эвес. Бир-ле элээн улуг дужаалдыг дарга сөөртүп турар эш чүве. Мындыг болдум деп, кижимге чугааладым.

Эжим тургаш:

— Барып көөр апаар — деп бо.— Чугаа дыңнааш, ырактан чүү деп чүү дээр мен.

Дораан-на мээң гаражымга хап келдивис. Аккумуляторну эжим ол-бо чайып көргүлээш, соккуртуна-дыр:

— Тын-дырс безин чок. Үндүр октаар болган эт-тир.

— Чүгө?

— Иштинде пластинкалары тоглап калган-дыр.

— Ам ындыг этти кайбын тывар мен?— деп, хомудаарым хөлчок.— Садыгда бар эвес. Өртээ база талыйып барган. Хуу кижилерден суранырга, мырыңай берге. Тывылза-даа, ооң өртээнге кым болганы шыдашпас, улус билирле санын адаар апарган шаг-дыр бо. Азы орнунга кижиги сагыжынга кирбес ындыг-мындыг чүве эккел дээр. Канчаар амытан боор мен, эш?

— Элекке ылбыңайны бербе — деп, эжим чазамыктайдыр.— Менде артында ийи артык аккумулятор бар. Күзээр болзуңза, иелдирзин-даа бээр мен.

Мен дээрге амыраш-ла дидим:

— Иелдирзин чоор ийик мен, күжүр эжим. Чаңгызын-на алыр мен. Ажалын-даа, чажыңын-даа хомудал чок кылдыр төлээр мен. Бо берге рынок үезинде ынча аккумуляторларны кайбын хоочулап алганың ол?

— Ону сураглааш чоор сен. Бирээзи — демир, соок, өскези — эът, изиг аккумуляторлар чүве.

Мээң кайгавас аргам чок болган:

— Ол кандаай ындыг аккумуляторлар апарды, бирээзи — демир, соок, өскези — эът, изиг. Демир черле соок ыйнаан, а ол эът боорда, артында изиг чүү деп аккумулятор боор, эш? Мен черле ындыг эт көрүп чорбаан мен. Азы чок чүвөң-биле мени кочулап тур сен бе?

— Куруг черге канчап азаар кижиги мен. Ийи бар, харын.

— Кажан бээр сен?

— Ам далажып тур мен. Даарта мээң ажылдаар черимге чедип кел. Ынчан шилип алыр сен — деп, эжим бүзүрелдиг чугаалааш, дораан чоруй барды.

Демирни изиг турда согар херек, соой бээрге, маска дыыммас. Эртенинде эжимге кудурук ызыртыр чеде бердим.

Кижимниң машиназы шынап-ла ажылдаар черинин эжиинде тур. Амыраарым-даа аажок. Машинаның эжиин ажыдыштарымга, кижим чок. Соңгу олутта кедергей-даа семис чаагай, ийи каът сегелдиг, мага-боду-биле машинаны ийлендир басып алган аныяк херээжен кижиги, чаа эскен шай долдур кудуп каан изиг хөнек дег, бурулаан олур. Менди солушкаш, эжимни айтырдым. Мыя бо херим иштинде гаражта барды дидир. Дораан ынаар халыдым.

Баарымга, эжим шынап-ла аккумуляторну белеткеп каан болду.

— Артында октап кагдым.— Ынча дээш, эжим менче хүлүмзүрей-дир.— Бо дээрге демири-дир.

— Ынчаарга эът аккумуляторуң кайы чүвөл?— деп, мен база удур баштактандым.— Ооңну база бээр болдуң чоп?

— Алып сен, харын — деп, кижим бо ыйнаан. — Ону көңгүс халас бээр мен. Согур хөпей-даа негевес мен.

— Кайыл ынчаш? Баштай көргүс.

— Көрбедин бе? — дидир.

— Канчап көөр кижинен. Та кайда салып алган сен.

— Мээң машинамын бакыладың бе?

— Бакыладым-на. Сен чок болдуң.

— Ында чүнү көрдүң?

— Та, чүнү-даа көрбедим. Херээжен кижинен оорат чорду.

Эжим ылавылап чугаалай-дыр:

— Мээң машинамын ийи дугаар аккумулятору ол-дур.

Эът, артында от-көс дег изиг чүве эвейикпе. Ам-на шилип ап тур чө. Кайызын алып сен?

Мен тургаш, элдепсине-ле берген мен:

— Барып-барып херээжен кижинен канчап аккумулятор апаар чүвөл, эш? Угааның орта бе?

— Машинадан аккумулятор ышкаш чыдып калбас кижинен оон өскээр чүү дээр мен?

— Ол кандаай кадайыл ынчаш, машинадан дүшпөс?

— Мээң сөөртүп турар даргамнын аалынын ишти-дир ийин. Ашааның машиназындан черле чарылбас, хүнзедир кады халдып кээр боорга, ону ынчаар адаар кижинен. Аккумулятор чокта машина чорбас ийик чоп, ол ышкаш, кадайы чокта дарга база чорбас кижинен.

Мен дээрге кара баарым каткыже каттырдым.

— Эът аккумулятор. Дириг аккумулятор. Изиг аккумулятор.

Бо-ла чолаачы оолдарнын тывызын кижинен кайгап ханмас чүве-дир ийин.

Арай боорда каткым тыртып алгаш, эжимден айтырдым:

— Машинанын эвес, дарганын бодунун аккумулятору ышкажыл?

— Шын харын, дүне боорга дарганын бодунун аккумулятору болур, хүндүс боорга машиназынын аккумулятору болур кадай чүве.

— Ынчаарга-ла чеже-даа от-көс дег изиг эът-ханнын болза, меңээ дириг аккумуляторнун херээ чок. Соок-даа болза, демирин алып мен.

— Бодун бил, соң даарта халактадың. Анчыг боорга, эът аккумуляторну база сеңээ бериптер бодаан кижинен.

— Бодум кадайым-на, азы сээңи-биле алырга, бодум аккумуляторум-на меңээ чедер, эш.

— Аккумулятор артык-даа болза, черле херек-тир ийин — дээш, эжим чаза-ла каттырды. — Эът-биле эът дөмей-ле ыйнаан.

— Ындыг-ла демей чүве болза, эът аккумуляторну бодуң чүге аартыктадың? Сен чүктээр эвес сен, машинаң-на сөөртүр ыйнаан.

— Хей чүве — дээш, эжим тайылбырлады.— Машинага үргүлчү херээжен аккумулятор чоруурга, элчогу кончуг боор чүве-дир. Бо аың-чем чегей үеде аалдарга баарга, даңгаар-ла шай кудар. Оон ырак-узак оруктарга кижиниң болганчок-ла үнүксээзи келир. Херээжен кижги олурда, эр кижги канчап орук ийинге тура кааптар боор. Бир аалдан өске коданга чедир арай деп кызып чедирер күжүр-дүр мен. Эрлер болза амыр-ла болгай.

— Ол кыс аккумулятор канчап шыдажып чоруур кижил? Азы шай ишпес кадай бе?

— Ишпес боор бе, менден ушчок артык. Бүдүн хөнөкти безин доңгайтыштар. Ынчалза-даа сарыг хүннү бадыр машинадан үнер эвес. Мээң даргамның аккумуляторунуң үрүп каан бөмбүкчүгежиниң быжыын кайгап ханмас мен, эш.

База-ла туттунуп шыдавайн бардым. Өлүп-ле тур мен.

Ынчан эжимниң машиназының медээзи эде берди. Дарганың чедип келгени ол-дур.

— Че ындыг-дыр, эжим. Демир аккумулятор сээңи болзун, эът аккумуляторну, бак чаяанныг, бодум сөөртүр бооп-тур мен ийин. Ам канчаар, та чежеге дээр шоргам кызар бараскан ийик мен — дээш, кижим маңнап үнүптү.

Даштыгаа келгеш, эжимниң соондан көрүп тур мен. Ол барган дораан педальды чүгле чаңгыс тепкен боор, машиназының соондан бичии кыйгак көк ыш бурт кылынды. Оон хирт-ле диди. Ынчанмайн канчаар, чаңгыс аккумуляторлуг мен хөөкүй эвес, ийи аккумуляторлуг эр.

Мен эжимниң соонче көрүп алган, адааргаар-даа сагыштыг турдум. Кижги кижиден дора эвес, изиг эът аккумулятордан база тып алза, черле артык-даа, аартык-даа болбас ышкаш.

Монгуш Доржу

ХҮННЭЭШКИН

Новелла

Кырлаң думчуунуң кыры бизиргей держигештер-биле бо-ла каасталы бээр. Алыс боду турамык, ол хирезинде кижиге күжүн дөгөп, менээргенмес. Ажыы-биле чугаалаарга, дуртсыны шилгедек, узун. Белен-селен аас-сөске алдырбас, кижиге

биле элээн хөөрежил чоруй, ыяап-ла херээжен чонче чайгыл-
гаш чоруп бээр, күдер кара эр — ол мээң өңнүүм Арбай-оол-
дур.

Бо эртен соңга өтүр кудайдан шуушкан үлдүргей ак
харны таалап көрбүшаан, Арбай-оол өңнүүмнүң чаа душтуу
кадай-кыс-биле холбажы бергениниң дугайын болап турдум.

Кады-кырааным дем-не, имирде сүт оочурунче арлы
берген. Ажы-төлүвүс аңгыланып тускайланган. Ийи өрээли-
висти иелээн ээлеп арткан ирей-кадай-ла болгай бис. Ынчал-
за-даа таныштарывыстың чугаазы-биле алырга, ам-даа
адак-бышкаавыс чинк, амыдыралывысты катап-даа эгелеп
болур амытаннар бис...

Эжик соктады. «Кымыл?» дээш, бо кадай кижиниң
баштак аарыы кире бергени ол чоор бе дээш, далаш-биле
эжик чанында келдим. Ажык эжик-ле болгай.

— Кымыл? Эжик ажык — дей каапкаш, кухняже углап-
тым.

Кирип келзе-ле, өңнүүм Арбай-оол. Амыр-менди солуш-
каш, дораан-на: «Чааскаан сен бе?» деп бо-ла.

— Ийе, чааскаан олур мен. Кады-кыраан инектерин
саап чорупту — деп баштактандым.

— Ана, ат болдум, Ондар! Моон эштип үнүп алзымза,
чүстүг сиген сый баспас мен, күжүрүм. Өңнүүн меңээ дуза-
лап кер. Дузалашпайн чораан эвес сен. А моозу сөөлгүзү
болзун, көрөм. Ат-алдарлыг-даа болгай сен — дээш, думчуу-
нүң кырында сыстып келгилээн держигештерни адыжы-биле
чода туткаш, кышкы тонунуң иштики карманындан бир шил
кызыл арага ужулгаш, стол кырынга салып кагды.

— Чүң канчап барды? Чаа чаавай-биле бактажып алдың
бе, күжүрүм? Кадайлардан-на кем үнген боор деп бодап тур
мен, Арбай?— дидим.

— Ийе-ийе. Черле сагынгыр сен ийин. Ол чааваң чогаал-
чы кизи чүве-дир. Дүүн кежээ бичии таарыштырып олуру-
вуста, таныш-көрүш чогаалчыларың бар бе, менде чүү-хөө
чүүлдер бар, көргүзөр бис бе?— деп бо-ла.

— Чок. Көңгүс чок. Ол улустуң чогаалдарын номчуур
боордан башка, мен хөөкүйдө чүү боор деп кагдым. А шы-
нында, сен-даа бар-дыр сен. Демги бир эр-даа бар болгай.
Солун черинде ажылдап турар аан. Чааваңның сеткилинге
чоогу кончуг боорга, изиг баш-биле ынча дидим ышкажыл.

— Чүү дидиң, ынчаш?

— Ол чогаалчы улус-биле таныжа бээр болзуңза, хөөкүй
мени кааптар сен. Оларның аразында кандыг дүлгээзинниг
эрлер чок деп бодаар сен. Чамдык кадай-кыстар оларның
экти-мойнундан халбактаны бээрлер дижир чүве... А оларның

хөй-ле кезии «Ынак мен» деп сөстү шуут-ла сагызыны ыш-каш үнелээрлер дижир. Оларже чоокшулавайн көр, эргимим — дээримге, бышкан инек-караа дег карактары билдин-мес оччугаштар-биле бүрөттине берген соонда, чугаалай-дыр:

— Оларга чыяшына бээр эвес мен. Бодумнуң салым-чаянымни хынадып көргөй мен. Чүгээр чүве үнө бээр чүве болза, кижии ам-даа кыраан, чөнөн эвес... Чогаалчылар-биле найыралдажы берзимзе, хүннээр чыгыгы кижии эвес сен бе? — дээш, дашкага турган арагазын чык кылды...

— Хүннээр мен! Хүннээр мен! Мен сени өскелерге бер-бес мен! Ийи кырым дорт сынар! — дидим.

— Ээта. Кыры, чода сынар чүве эвес-тир ийин. Улустун бир мындыг кожамык ырызы бар ышкажыгай, ону сенээ ырлап берейн — дээш, аяар, хоюг, уян үнү-биле бадырды:

«Күскү соокка баглап тургаш,
Хүрөң-Дайың аргызыптын.
Хүнневеске хүннеп тургаш,
Күжүр эжиң хөңүн кагдың».

— Чок, эш. Сени мен кижии бүрүзүнге кайын хүнней бээр мен. Чүгле ол чогаалчылар деп улус-биле найыралдыг харылзаа туда бербейн көр деп амы-хууда дилээм-дир ийин — дээш, удуур орнумче басыптым...

— А бо эртен даң караңгызында-ла кухняда дагжап турган кижии. Аыш-чем кылып турары ол-дур дээш, дүш чок удуй берип-тир мен.

Турун кээримге, чем столунуң кырында мындыг шүлүк бижип кааш, боду чоруй барган болду. «Көдээде ажы-төлүмге, аал-оранымга четкеш келир мен» деп орган кижии. Автобус чоруй барган болду. Ооң-биле чана берген боор. А бо шүлүү кандыг чүве-дир? Мен бодаарымга, шуут-ла, хөөкүй менден хая көрнү бергеш, кандыг-бир чогаалчыга дужары-биле чорупканзыг-даа — дээш, Арбай-оол база катап думчуунуң дерин чода тутту.

— Аал-оранныг, ажы-төлдүг кижини чүге дуурайлап турарың ол ынчаш, Арбай? — дидим.

— Өөнүң ээзи шагда-ла чок апарган кижии. Ону билир болгаш санал кириеримге, кады чурттаар болган кижии. А ам келгеш, шүлүктеп турар апарганы бо-дур. Меңээ арттырып каан тураскаалы чүве ирги бе азы кайы-бир шүлүкчүгө көргүссүн бо дээни ол чүве ирги бе? — дээш, кижим саазында бижип каан шүлүктү менче сунду.

«Чеже канчаар, болур ыйнаан,
Сени, мени кожуп каан бе?»

Сеткилимге кирбээниңде,
Сээң меңээ херээң чүү боор!
Ындыг-мындыг сеткил чокка
Ырап-узап чорааным бо.
Ындыналдыр ыглап чорааш,
Ыңайлыгыга кире бээр мен».

— Ёзулуг кижиниң арыг чүрээ-биле бижиттинген шүлүк-түр. Мен ап алыһын. Чаавайның ады кым ийик? Солунга парладып каар мен — дээш, өңнүүмнүң арныңче чиге көрдүм. Ол чүгле думчуунуң дерин чоткаш:— Бир-ле ыңдыг чүвө болза, бодунда база хей дээр чорду. Ынчан парла, аа. А мен чааваңарны сүрүп чоруптайн, «чогаалчы кижик тып алдым» деп, ону еөртүүр мен — дээш, кижим туруп келди.

— А бо чүвевиси!— дээш, шилде арагаже айыттым.

— Ону-даа силер айылап көрүңер. Дыштаныр хүн ышка-жыл — дээш, Арбай-оол бурт диди.

Удаткан чок ийи шил сүт садып алган кадай келгеш, хөөрей-дир:

— Сээң Арбай-оол өңнүүңнүң чаа таныжы-биле кады оочурга турдувус. Топтуг, томаанныг, чугаакыр-даа хире кижик-дир. Соонда бир оларны бажыңче чалаалы, хөөрежип көрээли аа, ачазы — дээш, эктимге кээп ажылгыр холдарын салды...

Арбай-оолдун маңаа девидеп чораанын бирден-бирээ чокка хөөреп бергеш: «Чаа танышканнарның аксының кижии, чаавайның чогаадыкчы чедишкиннери дээш, мону четтирер болган-дыр бис, авазы» дээш, шил аксын ажыда бээримге, кадай бодамчалыг мынча диди:

— Эрги хоочузу кирип, оода моозун кижик болганга хүней бербес амытан болза, көрем. Өңнүүңнү сен база чагып, сургап көр. Бир дугаар кадай ап турар амытан эвес, мынчага боданып, миннип алды ыйнаан.

Шыдаар шаам-биле эжимни сургаарын хүлээнип алдым. А чүрээм ханызында мындыг кожамык чаңгыланып үндү.

Часкы соокка баглавайн көр.
Шавыдарың арып болур.
Чаңнаваaska чаңнай бербө.
Чараш караң хүннеп болур.

АНАЙ-ХААКТАР ЧАСТЫШ ТУРДА

Сөөлгү үеде уруунуң аажы-чаңында өскерилгелерни авазы билип турган хирезинде, ону билбэеченеп, харын-даа уруунга: «Мен сен хиремде кино, концерт, танцы дээнимде тыным садар чыгыы чораан мен. Хөглүг-ле үелер турган

ийин...» деп, ооң сеткилиниң сээни аяр суйбагылаар апарган. Шынап-ла, час дүжүп, анай-хаактар частып турда, кымның чүрээ кыймыш дивес боор. Бойдус биле кижиниң тудуш харылзаазы мында доңнаттынган болбайн аан.

Байырлал уткаан концерт көөр дээш, авазы биле дуңмазы Кызыл-Кат клубче чоруптары билек, Сесек номчуп турганы найырал, ынакшыл дугайында дептериниң аразындан шугумнуг саазында чараштыр бижип каан «Анай-хаактар частып турда» деп шүлүктү номчуй берген. Ук шүлүктү Сесек Кызылга библиотекарлар семинарынга киржип чораш, эрес, кайгал эжи Шурунун блокнодундан чара бижип алган.

Сесекке ол шүлүк база-ла тааржып, сеткил-чүрөөн хей-эът кирип кээр болган. Ынчангаш ам ол шүлүктү шээжилеп эгелээн.

«Арыг агаар тынар дижип,
Аравыста дугурушкаш,
Авай-хаактар частып турда,
Алаактыва кире бээр бис».

Ийе. Ийе. Кире бээрлер. Оон ыңай чүү болур эвес. Билдингир-ле, бистиң дугайывыста бижип турар шүлүкчү-ле-дир.

Дүдүскекке эжингензиг,
Дүктүг-ары үжүп турда,
Ыржым алаак тааланчыг,
Ыяш, сизген ырлашканзыг...

Шынап-ла, ындыг. Бистиң алаагывысты канчап билир кижги боор. Маңаа келбээн хире-дир. Оон башка кыш-чай чок ырлап чыдар, дээр өңнүг судак суувусту шүлүүнге база кирип каар турган боор. Ол судактың унун дургаар чодураалар, кызыл-кат сыптары эндерик. Олар удавас ак чайт чечектерин эштиптерлер...

Эптиг болгаш шөлөөн өйде
Эбиннер-даа дегжи бээрлер...
Чалыг назын, чалыг назын,
Часкы шаг дег үевис сен.

Чогум-на Алдай-оол биле мээң алаакка селгүүстеп турган аас-кежиктиг шактарывыс карактарга көстүп, чуруттунуп келир-дир деп, Сесек түңнөң олура, бир-ле анчыг үн дыңнап каан чүве ышкаш, сырбаш кылынган. Ооң кадында чүрээнде бир-ле чүве чым-сырт дээн. Уруг туп-тура халааш, көжегени ажыдыпкаш, караңгы дүмбей өртемчейже кайгай бээрге, өөр сылдыс талыгырда чивецнешкеннер. Чүге-ле Алдай-оолду адаптарым ол дээш, ыңай-бээр көргүлээн. Ачазы Кызылче

командировкалай берген, ам-даа каш хонгаш келир. А авазы биле дунмазы Кызыл-Кат концерт көрүп олуларлар. Алдай-оол-биле ооң кударалдыг ынакшылын үлешестер дээрзин Сесек билгеш, «улуг аалдан» Алдай-оолдуң бижээни чагаазын сумказындан ужулгаш, номчуй берген:

«Экии, Сесек!

Мээң чагаамны чылыг сөстөр-биле харыылааның дээш, улуу-биле четтирдим. Мен тенниг демир-дузактар артыңче кире бербээн болзумза, бистиң чуртталгавыс шагда-ла шуудай берген, харын-даа өпөяалыг-даа турар ийик бис кылдыр бодаптарымга, аяс кудай диңмиреп, чаңныктыг кара булуттар ында-ла кударалга алыскан хөрээмге аай-дедир көжүп эгелээрлер-дир...

Моон хосталыр үем чоокшулаан, май айның эгезинде, анай-хаактар частып турда дээрзин билир болгай сен. Аас-кежиктиг ол хүннү салаа басып санап олургулаар-дыр мен. Ынчан сээң чырык арныңны көрүп, чылыг-чымчак сестериңни дыңнаар аас-кежик меңээ хүннеп келир. Ынчалза-даа Демир-оол бистиң суурувуста хевээр болза, бис ийи чаңгыс суурга кайыын сыңар бис. Кончуг-ла арын-нүүр чок болган хей... Ийи чылды тенниг демирлер иштинге эрттиргеним бодур. Чүнү бодап, чүнү күзеведим дээр. Мында кижилер бүрүзүле хосталгаже холун сунуп алган олурар деп бил. Кандыг-даа меге чугаа дыңнаан болзумза, арага ижип алгаш, Демир-оолду эттей бербейн, а сээң-биле эп-чөвүн чугаалажыр турган-дыр мен ийин. Сээң арыг арын-нүүрүнү Демир-оол довуракка борап турар боорга, туттунуп шыдавайн барган мен. Ол мээң улуг чазыым болган. Ынчалза-даа сээң меңээ арыг ынакшылың дээш, сээң арын-нүүрүң дээш өлгүжемге сеңээ шынчы болуп артар мен. Ужурашкыже, байырлыг!

Алдай-оол.

Сесек биле Алдай-оол он чыл дургузунда кады өөренип келгеннер. Школаны дооскаш, Алдай-оол шеригже, а Сесек Кызылда уран-чүүл училищезиниң библиотека салбырынга өөренип кирген. Сесек училищени дооскаш, совхозунда библиотека эргелекчилеп ажылдап турары бо. А Алдай-оол шеригден халажып келгеш, чолаачылар курузунче өөренип чоруур деп тургаш, Демир-оол дээрзин эттээш, херек алдыңче кирген.

Чолаачылар курузунче өөренип күзелдиг кезек оолдар чаңгыс черге бир кезжээ арага ижип, хөөрежип олурда (оларның аразынга Демир-оол база турган) Алдай-оолдан айтырган:

— Сесээнден ам база ырай бээриң ол бе?

— Мыя бо Кызылда ырак чүү боор. Кедерезе ужар-хеме чок эвес — деп, Алдай-оол дүште чок хөөрзөн.

— Сен-даа канчаар сен. Кызылга бирээни тырыкылап-даа тургай-ла сен.

— Сесек меңээ өскерилбээн. Сен чүнү билир сен — деп, Алдай-оол удурланган.

— Билбес боор бе. Маңаа артистер концерт көргүзүп чорда, бир гитаралаар эрден чүктенир чыгыы чоржук. Суглуг карактар бо-дур. Суур чону-даа согур эвес — дээш, Демир-оол өскелерже караан баскан...

— Суглуг карааң-биле көргөн-даа болзуңза, судалдыг холуң-биле тутпаан-дыр сен. Хей чүве чулчурба — дээш, Алдай-оол гитара алгаш, чүнү бадырар бис дээнзиг, өөрүн долгандыр көргөн.

— Бажаң база гитаралаар, а сен база... Сесекти элчип-селчип чалгааратпас эрлер-ле-дир бо — дээш, Демир-оол туруп орда, хажызында олурган Алдай-оол ооң чушкуузун орта шанчарга, чем делгээн стол мөөп-дывылап-ла үнген. Алдай-оолдуң өске ийи эжи ооң холдарындан сегирип алганнар.

Демир-оол аксының ханын шала кырынче дүкпүрбү-шаан, хлеб кезер бижекти карак чивеш аразында апкаш, Алдай-оолче дап берип чорда, Алдай-оолдуң оң буду Демир-оолдуң думчуунга кээп дирт кынган. Демир-оол ол-ла черинге калбаш дээн.

Каш-ла минута иштинде болган чогуш соксай бээри билек, суурнуң шагдаазы Калбак-оол бо кирип келген. Кысказы-биле Алдай-оолдуң «улуг аалче» оруу ынчаар эгелзэн.

Демир-оол Сесек биле Алдай-оолдуң аразынче чүге эрбениг сестер октай бергенил?

Ийе, ол чайын суурга Сесектиң училищеге кады өөренип турган өөрү колдаан хылдыг хөгжүм ансамбли концерт көргүскен. Оларның аразынга Тевек-оол дээр гитаралаар оолду Сесек таныыр болгаш бодунуң шеригде Алдай-оглунуң гитарага ойнааш, бодун чассыдарын сактып, ол оолдуң ойнаарын өскелерден ылгалдыр кылдыр хүлээп ап турганы шын.

Концерт соонда Демир-оол бажыңынче чанып орган Сесектиң бажын доза кылаштап келгеш, мынча дээн:

— Ал сагыжың гитарада арты бе?

— Ийе. Кончуг-ла ойнаар аа, Алдай-оол шериг барбаан болза, хылдыг хөгжүмге кирер деп турган — дээш, Сесек бурунгаар дап берген.

— Гитара-даа, Алдай-оол-даа ындыг-ла ыйнаан. Күжүр мени кээргеп көр даан, Сесек. Сээң арыг үнүң, кыдырыктыг карактарың... — деп чоруй, Демир-оол Сесекти беле куспак-тапкаш, уш-баш чок ошкап-чыттап-ла эгелзэн.

— Сал! Чүдээни, Демир-оол! — деп, Сесек кышкырып-ла үнгөн. Ындында-ла суурнуң чамдык оолдарындан өлгүже коргар Демир-оол уругну салыпкаш, багайтыр кыжанган.

— Алдай-оглудга чугаалаар болзуңза, бо билир — дээш, чудуруун көргүскен.

Сесек ону-даа херекке албайн, бажыңынче маңнап чана берген. Оон бээр-ле Демир-оол Сесектен кулак дажы негеп алырын күзеп чораан.

* * *

Авазы биле дунмазы концерттен чедип келгеш, Май байырлалыга тураскааткан концерт дугайын Сесекке элчиц-селчип хөөрөп бергенер.

Сесектиң дүжү чиктиг болган.

Селгүүстээр алаагынга чеде бээрге, мөңгүн хөлчүгөш чалгып чыткан. Сесек ооң эриинде туруп алган, бо хөлчүгөш эвес, а Алдай-оолдуң карактарының чажы ышкажыл, артында-ла мөңгүннелчек деп өөрү уруглар, оолдарга тайылбырлап турган.

САРААЛЫГ МАШПАК

Күскелдейниң суук кара чажын каастап чоруур мөңгүн дүктөр улам немешкеш турупкан. Ооң үези кадай-кыстар баштарының дүктерин дас кара будук-биле будуткаш, артында-ла аян киир дыдыраартып алганынга ол адааргавас-даа турган. Чүге дээрге бажынга көстүп келгилээн мөңгүн-нелчек хылдарны — ыдыктыг дүктерим, аксым кежиниң бир им-демдээ дээш, өөрү ышкаш кылдыр бажын будутпас кижидир. Ынчалза-даа, бир-ле шайлалгага баар дээш, найысылалга келгеш, өске кадайлардан дора мен бе дээш, баш дүгү будуур черже базышкан.

Дүгүш чедип чорда, өөрүнге чедип кээрге, баштай-ла ооң бажын будудуп алганын кудазы кадай эскерип кааш, аяар чугаалаан:

— Оочурга шаг-ла болдуңар бе, куда? Чиде бээриңерге сестип турдум. Кода-хоорай черге кандыг амытаннар чорбас дээш аан. Дыңнаарга-ла ында-мында акша-көпеек хунааган, көдээ улусту мырыңай чандыр көрбөс барасканнар бар джирге, чүвени канчап билир дээш, пат-ла турдум — дээш, бодунуң дыдыраш кара бажын суйбагылаан.

— Мырыңай-ла хүнзээр частым. Үр-ары-даа хөлчок чүве-дир. Бир-ле келген кижиде дээш, шыдажып олурдум, куда — дээш, Күскелдей хүнче көргөн.

— Шайлалгавыс 6 шакта эгелээр болгай. Хем эринден бээр бастырап бис бе, куда — деп, алыр деп турары кенниниң авазы Байлаа дээрзи аңаа саналдаан.

— Чон чыылгыже ынчаар-дыр харын. Изиг-азыы-даа хөлчок-тур. Суг кыдыынга серииттензе-даа кандыг боор — дээш, кудазы Байлаага Күскелдей ушкажыпкан.

Өгленишкен оолдуң; кыстың ада-иелери, чоок төрелдери болгаш чаңгыс классчылары колдаан шайлалга кидин-түлүк турда, Күскелдейниң чоогунга кирбей кара салдыг эр кээп олурупкаш, мурнунга турган дашкаларны иштепкеш, хөөр-рэн:

— Кудам-биле таныжып алыр улуг-ла аас-кежик меңээ таварышты. Мени Машпак дээр ийин. Бо уругнуң, силерниң кенниңерниң даайы кижин мен, а силерни кайызы дээр ирги? — дээш, кара салдыг эр ийи дашканың бирээзин Күскелдейже сунган.

— Мени Күскелдей дээр ийин — дээш, Машпактың сунган дашказын ийи холдап, камныг тудуп алган.

Дүн ортузу эртип чорда, ийи таланың кудалары ыр-шоорга, эң ылаңгыя тыва кожамыктарга чижип эгелээннер. Бир тала ескезинге алыспазын кызыткан кудагайлар чиртиледи бадырып-ла турганнар. Харын-даа төптөн озалааш черде бажың болгаш хөглөшкүн өскелерге дыңналбайн турган.

Машпактың Күскелдейге чызаалап турарын дем-не эскерип каан кудазы Байлаа улусту оожуктургаш, чарлаан:

— Бистиң кудавыс ырлавайн барды ышкаш, төрелдер, оон бир ырдан дилеп аар-дыр, аа.

— Шын-дыр! Шын-дыр! Дыңнаар-дыр — дишкен сербээ үннер Күскелдейниң кулактарыңа чаңгыланып келген.

«Чон кончуг хоранныг чоор. Ырлавайн чораан бодум эвес мен» дээш, Күскелдей кара салдыг Машпактың чанынга турупкаш, өткүт үнү-биле бадырган:

«Боралгактыг кара сугга
Борам дууун дожатпас мен.
Бодур-болбас чүвелерге
Бодум чүрээм суйбатпас мен!»

— О-оош! Ам-даа. А-ча, сыгырганыы дег үннүг кыс-тыр мооңар — дээш, Машпак туп-тура халааш, Күскелдейниң эгиннеринге ийи холун салгаш: — Мен харыылап көрейин — дээш, дашка ортуже араганы ток кылгаш, уламчылаан:

«Кула-дайы хамаан эвес,
Кунун сактып, киштеп турзун
Кудашкылар хамаан эвес,
Куспактажып алыр бис бе?»

дээш, Машпак карак чивеш аразында Күскелдейни куспактапкан...

Мындаа чаа эжим Күскелдейниң бажыңын чугайлажып турумда, ооң меңээ хөөреп берген солун чугаазы бо-дур ийин.

— А оолдарның адазынга чугааладың бе, эжим — деп айтырарымга, аңаа чугаалааш чоор мен, хей-ле ындыг-мындыг чүве бодаар ыйнаан. Моон соңгаар Машпак ышкаш сарыыл чок эр кижилиг кудаже бажымче какса-даа барбас мен — деп, эжим шын-на сеткилин чугаалады. Мен эжимге каттыжып кагган мен.

ТООРУК

Үш оол тооруктап чорааннар. Оларның улуу Орлан тургаш, өөрүнге сүме каткан:

— Бо чоок-кавыда адыг ижээн-даа казып турары чадавас. Бирээвис хайгыылда турар солдат ышкаш, таңныылдаза кандыгыл?

— Чүүлдүг-дүр. Мөге кижиге Тоорук таңныылдазын, а мен сээң дүжүрген тооруктарың чыыр мен, акый — деп, Аяс бодундан чайлаткан.

А Тоорук тургаш:

— Улуг кижиге Орлан таңныылдазын, адыг кел чытса, бисче маңнап-ла келгей, чүгүрүк кижиге ол тааржыр — деп удурланган.

Аяс чүден-даа кортпас мен дээнзиг, чүктеп чораан шоодайын эгиннеринден дүжүрбүшаан, хөөрээн:

— Мында адыг кайда чүвөл? Бир эвес адыг бар болза, бо тооруктарны бистен мурнай дүжүргөш, чипкен турбас бе?

— Шынап-ла, эр хей-дир сен, Аяс. «Азаның бичези кончуг» деп, кырган-авам чугаалаар кижиге — деп, Орлан дуңмазын мактаан.

— Че, ынчаарга, таңныыл тургуспас-тыр — деп, Тоорук саналдаан.

— Тооруктарны менче октап тур, акым — деп, Аяс алгырган.

— Менче шывадап тур! Чаңгызын-даа черге дүжүрбес мен, көөр силер, шүңме! — деп, Тоорук кышкырган.

— Барды-ла! Тудуңар — дээш, Орлан кончуг улуг «ыт-хаайларны» оолдарның уунче дажагылаан.

Бир будуктуң бөлүк тооруктарын дүжүр октапкаш, Орлан өске будукта тооруктарже халдап эгелээн.

— Ава-аай! Уё, бажым — дээн соонда, Тоорук мөөрөп-ле үнгөн...

— Канчап бардың, Тоорук? — деп, пеш бажында Орлан алгырган.

— Тоорук-биле бажым орта кактың! Авамга чугаалаар мен — дээш, Тоорук ызын соксадыр туржук, Орланны буруудадып эгелээн.

— Мээң дозуп аар дээн тооруумче боду шурай берди — деп, Аяс акызынга болушкан.

Орлан кашпагайы кончуг пөштен дүже халып келгеш, Тооруктуң достайты ыжа берген хаваан аяар суйбааш:

— Ам-даа аарып тур бе? Эр кижги шыдамык болур чоор. Тоова, эш — деп, кээргеп чугаалаан.

— Хөлчөк аарып тур. Чанаалыңар. Авамга баргаш, эмчи чаладыр мен — дээш, Тоорук улам ишкирнип эгелээн...

Орлан биле Тоорук чедиги класска, Аяс беш дугаар класска өөренир оолдар-дыр.

Тооруктаан үш эжишки каш борбак тооруун үлештир чүктегилеп алгаш, суурже элейтип чанышканнар.

АДЫГНЫҢ АЖЫДЫШКЫНЫ

Эзим тоолу

Адыг ирей ижээнинче киреринге белеткенип, чоок-кавыда чиги дег кат, тооруун пөккүже четтирип алган, хүн херелинге дегеленип олурда, төөгү талазы-биле чамдык ажыдар ужурлуг бодалдар бажынга дойлуп кээп-тир эвеспе.

— Шынап-ла, мынчага чедир мону канчап бодавайн чорааным ол? Эзим-аргада чурттап чоруур аң-меңнерниң кол кезии-ле бодунга хамаарышкан кат-чимистиг, оът-сигенниг ышкакжыл... А мени бурган башкы оюп каапканы ол-дур, оон башка Адыгның кады деп оода бир каттың адын адап-ла каай. Че, амыдыралга чүү турбас дээрил — дээш, кадыр хаваан адыжы-биле таваар суйбааш, уламчылаан иргин:

— Эзимде кат-чимис, оът-сиген-не хөй. Адырам, киш тускай каттыг-дыр. Бодунуң кулактарыңга дөмейлеп кааны ол ыйнаан, киш-кулаа дижир ышкакжыгай. А оозун боду оода тоттур чип чоруур ирги бе, ол? Бышпайн турда-ла, кижилер дойлап эгелээр-дир. А киштиң боду ол өйде кадынга болчур байтык, кижилер көрүп кааш, та кайы угже караш дээр чүве.

Сыын деп амытан бодунуң оьдун сыырыпканда, карак-кулаа көзүлбестеп, куюмзуду кускуннааш туруптар, кудай-дээр база чүдөрээр-дир. Аараш-шаараш мыйыстарын чүктеп алгаш, серемчилел чок мыйгактар кыйгырып чорааш, төгчег-лекчиниң огунуң бажыңга-ла барган болгулаар-дыр. Оът-сигенин анаа-ла чип чорза, алгырып, кускуннаан херээ чүү боор...

Бо хүлбүсте база-ла чаң бар. Оьдун безин «хүлбүс оьду» дижир-дир. Оозун четтирипкенде, база-ла «эзирип» эгелээр-эр-ле болгай бо...

Кускун база-ла тускай каттыг. Кускун-кады дижир. Оозун боду-ла чооглаар амытан боор ийин ол.

Мал-маган база-ла кат-чимистиг болгай. Инек-караа, кызырак-караа дээш-ле чоруптар. Инек суг бодунуң кадын каяа чиген боор. Карактарыңа демейлээн боорга, камнап, хумага-лаар-ла ыйнаан. Кызырак малдың кат чип турганын кым көргөн боор.

Адыг хөй-ле кат-чимис ады адап-сурап олурда, бүгү-ле каттарның амдан-чимдени аксын «кижиргендире» берип-тир...

— Эзим-арганың кат-чимизин турамда чооглаар ирей-ле болгай мен — дээш, чоогунда көк-кат сывынче холун суна берген дижир чүве.

АЛА-СААСКАН

Тоол-басня

Амыдыралга чүү-даа турар дижир бис. Ол шын дээрзин чоокта чаа болган бир таварылга база бадыткап болур.

Аал өдөөндөн ыравас Ала-Сааскан Айлаң-куштуң ырлаарыңа адааргааш, артист болуксай берген иргин.

Дашты каас, амгы үениң тыныжы-биле хепкертинген аныяк Ала-Саасканны ада-иези, дөргүл-төрелдери болгаш таныш-көрүштери дойлап, шайлап тургаш, артистер өөредип турар хоорайже үдеп кааннар иргин.

Чылдар шуужа бергеннер. Ала-Сааскан ыраажы эвес, анаа артист мергежил чедип алгаш, аас-кежиктиг ээл чанып кээп-тир.

Оон чүү боор. Артист чонга бараан болур болгай. Ала-Сааскан чон аразынче кирип эгелээн. Ынчалза-даа ол бодунуң хире шаан билбес болгаш Айлаң-кушту өттүнүп ырлай бергилээрге, көрүкчүлөр өскени өттүнүп турар-дыр сен дээш, арныңа-ла шынны тө каай бээр апарганнар. Аңаа хорадаан Ала-Сааскан шоодуг, дузаашкынның ырлар бадырып тургаш, сурагжый бээрим чадавас дээш, боду-биле чижи бээр, харындаа ушчок ажыр ырлаар Хекти дузап эгелеп-тир. Ооң хөйге бараалгъдып турган ырлары бо:

Энир чылын эткен хектин
Эрни чирик диведиве.
Энир чылын берген кыстын
Эри хозар диведиве.

Бо-ла чылын эткен хектин
Боску дунук диведиве.
Бо-ла чылын берген кыстың
Боду хозар диведиве.

Хек ону дыңнааш, «Дашты каас-даа болз, ишти ирик, боску дунук Ала-Сааскан мен дээрзин чүге-ле билинмес чүве ирги» деп каан. А чоокта чаа өгленген кыстар: «Биске-ле хамаарышпас ыр-дыр» дишкеннер.

Оон бээр-ле Ала-Сааскан аал өдээнден ыравайн, өскелерни өтгүнмейн, бодунуу-биле чалчырады ырлап чоруур апарган чүве-дир.

Чаяаттыңан салым-чаяан чокта, өскелерни чеже-даа өттүнерге, Ала-Сааскан ышкаш апары чугаажок.

Чотпуң-оол оглу Чочагар

ТИМУРНУҢ ЧОВУЛАҢЫ

Тимур дүн ортузунда аажок коргунчуг кышкыдан отту чаштап келген. Дүргени кончуг тура халааш, тонун, бергүн кедипкеш, чырык-даа кывыспайн, соңганы аяар ажыткаш, дашкаар харап көре берген. Бөлүк аныяк оолдар беш каът бажың артыңче маңажып бар чыдарын ол чүгле эскерип четтиккен, а дазылга баарында, теректер чанында, чадаг улус кылаштаар орукта бир кижини ийи холу-биле иштинден туттунуп алган, ыңай-бээр шимчегилеп, дырбаңайнып чыткан. Тимурга ол кижиниң човууру чоорту чавызап бар чыдары дыңналган. Бүлүртүң кудумчу сайгылгаанының чырынга тодазы кончуг чыткан кижиниң чанында, чадаг улус таптай басып каан хар кырында кара-кара ойбуннар бар апарганын ол эскерип каан. Элээн үе эрткенде, ол чыткан билдинмес кижини колдарын сула салыпкаш, шимчевейн барган. Даштыңдан көөрге он алды хире харлыг бичини оол хевирлиг. Милиция келгичеге оол аңаа чыткан, ооң соонда чок апарган кижиниң мөчүзүн дүрген дуза чедирер чычаан алгаш барган...

Сес класс дооскаш, хоорайга кээп ПТУ-га өөрени бергеш, Тимур бодунуң амыдыралында анаа эвес, бир-ле эпчок чүве бар болганын чүгле ынчан эскерип каан. Баштайгы үеде, ол, чоок төрели болур угбазы Ай-Суу сугга чурттап турган. Ооң мурнунда бо бажыңга ол кажан-даа кээп көрбээн. Ийи-чаңгыс авазы азы ачазы-биле хоорайга келгеш,

аалчылар бажыңы долу болза, хоорай үстүндө суурда төрөлдөрүнчө чоруй баар турганнар. Ада-иези бо угбазы сугже чүгө келбесин Тимур билдир эвес. Ай-Суу, өөнүң ээзи база алды харлыг уруу-биле үжелээ үш өрээл бажыңда чурттап турарлар.

Шупту чүве дыка эки бооп турган: Тимур шылгалдаларны тергиин эки дужаагаш, училищеже кирип алгаш, угбазы сугга каш хондур чурттап турган. Честези шоолуг чугаалашпас боорга, Тимур чүгле угбазы-биле хөөрежип-ле, бажың ажылы кылып, аңаа дузалажырыңга өй болган. Эртең чанар деп турда честези ол кежээ, ындазында хөглүү сүргей, бичии ижипкен келген, ынчангаш кежээки чем үезинде ол дыка-ла хөй чүве чугаалаан.

Хенертен честези Тимурнуң балыг черинге дээп, оон орустап айтырган:

— Тимур, эжиким, чүнү чугаалап ораарымны билип ор сен бе?

Ындыг айтырыг Тимурга дыка аарышкылыг болган, ол айтырыгдан, кырынче изиг суг чажыпкан дег, мөгүдей берген, ынчалза-даа дүргени кончуг харыылаан:

— Ийе, кол нуруузун билип-ле аар-дыр мен...

— Эр хей, а чугаалап шыдаар сен бе?

— Чок.

— Түк-хайт, дүрген чугаалап өөренип аар болзуңза эки-дир, ам бо дораан өөренип эгеле. Багай-дыр, Тимур, багай-дыр, кончуг багай-дыр...

Оон ыңай чугаа үзүлгөн, честези удуур өрээлинче чоруй барган.

«Кандыг кончуг бак кижил!» деп, Тимур иштинде хорадап, честезиниң сестерин ындыг-ла херекке албаан.

Тимур чайып келген. Ооң суурунда колдуу орус чон чурттап турар, ынчангаш ол бичиизинден тура-ла орус уруглар аразыңга кижизиттинген. Оларның-биле кады ойнап өзүп келген, чаңгыс школага өөренип, сес классты база оларның-биле кады дооскан. Тимурнуң ада-иези база оглу-биле чүгле орустажып чугаалажып турганнар. Шак ынчаар-ла Тимур бодунуң төрөн дылыңга эвес, а хары, еске дылга чугаалаар тыва кижип апарган.

Оглу училищеже кирип аарга авазы дыка өөрүп, анаа хейде-ле хөлзей берген. Хоорайга чурттап тургаш бодунуң сеткил-сагыжын дүвүредип, доюлдуруп келген чаа көргөн, билген чүүлдерин Тимур авазыңга дыка солун кылдыр төөгүп берген. Ай-Суу сугга канчаар чурттап турганын сактып ора, Тимур честези-биле элдептиг чугаа кылганын чугаалай бээрге авазы арай-ла эпчоксунуп, аңчыгына бергеш, чугааның ая-

нын өскээр дестире берген, ынчалза-даа оглу катап дедир эгилдирип келген:

— Авай, угбам сугга чоп барбас силер? Ол честевис барган улус-биле шоолуг чугаалашпас боорга ындыг силер бе?

— Чок, оглум, херек кырында күдээвис эки кижиге чүглө ийи-чаңгыс изиглени бээр. Ажылдаар черинде арай берге-дээшкиннер бооп турар, ону ында улус кызып, ажындырып, кара өш-биле ажылындан үндүрүптер дээш, нүгүлдөп-даа турар, ынчангаш ындыг кижиге-дир ийин...

— Ол дээш Ай-Суу сугже барбайн тур силер бе, авай?

— Чок, оглум. Каям, ам сеңээ шуптузун чугаалап берейн. Ай-Суу дээрге сээң кады төрөөн угбаң ышкажыл, оглум. Мен аныяамда божааш, аажок аарый бергеш, бис кырынга чыткан мен, а ачаң шериг албанынга турган. Чаш кижини ажаап карактаар кижиге тывылбайн барган, ынчангаш ону мээң улуг угбам өөнүң ээзи-биле иелээ азырап, өстүрүп кагдылар. Ажы-төл чок боор кылдыр чаяаттырган улус-тур ийин, ынчангаш олар Ай-Сууну өстүр азырап аар аас-кежиктиг болганнар. Мен Ай-Сууну мээң уруум деп диттикпес мен, мээң ындыг эргем-даа чок. Мен чүглө төрүп каан хилинчээм-не ол, кижиге кылдыр угбам суг өстүрүп кагдылар, а ада-өгбелеривистиң черлө шаандан тура чаңчылы ындыг чораан. Ону сагып, ол езугаар черле ындыг чоор, оглум, кижини өл-шара чажындан өстүрүп азырап каан улус ооң ада-иези болур. Чаш кижини эмискиктеп азырап деп чүве амыр эвес, ынчаар өстүрүп аарга ол улуг аас-кежиктиг. Угбам сугну кээргээрдир мен, ол чокка-ла оларга берге ышкажыл. Билип тур сен бе, Тимур, а ачаң ону көңгүс угаап билбес ышкажыл, билбейн чораан-даа, кажан-даа билип ап шыдавас-даа. Үш чыл болгаш, ачаң шеригден халажып чедип келгеш, Ай-Сууну алыр мен деп чеде бээрге, угбам суг бербээн, шын кылганнар. Мырыңай өл-шара чаш кижини үш харга чедир азырап деп чүве ындыг амыр бе, азырап алган уруун кым-даа болза канчап бээр боор. Ол-ла хевээр бистиң аравыста харылзаавыс дыка нарын апарган. Ай-Суу биле күдээвис база ону билир.

— А, ындыг чүве ышкажыл. Авай, угбам сугга турарымга меңээ дыка эки чорду. Ай-Суу мээң кады төрөөн угбам ышкажыл, черле мээң сеткилимге дораан тааржы берген чүве, боду база дыка эки кижиге чорду, а честем арай кадыг, кижини чаңчаптар кижиге чорду.

— Ол честөң биске аажок хорадаар оол чүве, оглум. Ажы-төлүңөр чүгө ынчаар кижизидип алган силер, тыва дылыңга чүгө өөрөтпээн силер дээш-ле баар оол чораан, кончуу дөгет. Харын шынын чугаалап турар кижиге-дир ийин, ону сен сөөлүңде биле бээр сен, оглум. Бистиң бо чугаавысты ачаңга черле чугаалавас сен шүве, оглум.

— Чаа, авай, ачамга чугаалавас мен. Меңэе чүвениң шынын дөгере чугаалап бээринге дыка эки апарды, авай. Мен ам ооң алыс ужурун дыка биле бердим, авай — дээш, карактарының чаштары бүлдеңейни берген авазын Тимур ээлдек кускаптап алган.

Чеди хонук билдиртпейн эртип, Тимурнуң хоорай чоруур үези чедип келген; ынчалза-даа ол мынчага дээр Тая-биле ам-даа ужуражып четтикпээн — чугаалажыр эптиг үе чок болган!

Суббота хүнү. Клубка база-ла дискотека бооп турган. А ооң соонда, орайтай бергенде шупту аныяктар бажыңнарынче тарап чорупкан. Тимур биле Тая иелээ артканнар.

Күс чаа-ла дүшкөн болгаш, ам-даа дыка чылыг, чүгле дүнелерде харын сооксумаар апарган.

Тимур бо шаңгыр карактарлыг, агылдыр көстүр сарыг чаштыг, дараалашкак класста өөренип турар кызыжакка шаандан тура черле туралы хөлчөк чораан. Олар чаңгыс кудумчуда кожалар болгаш, үргүлчү ужуражып, кежээлерни иелээ эрттиргилээр, а Тая сугга Тимур бо-ла кээр апарган.

Дыка үр чүнү-даа ыытташпайн кылаштажып органнар, оон оол баштай ыржымны үрепкен:

— Мен даарта чоруптар мен. Каш ай иштинде көрүшпезивис ол-дур, ынчалза-даа мен сенче бижиир мен — деп, дидим эвес чугаалаан.

— Ажырбас, Тимур, бижээн херээ чок.

— Чүге? Чүге бижээн херээ чок чүвөл?

— Мен коргар-дыр мен, Тимур. Сээң-биле найыралдажып турарымны эскерип каш, авам мени дыка кончуур-дур.

— Чүге?— дээш, Тимурнуң чаш сеткилинге бир-ле дугаар коргунчуг кара хөлеге дээп, ооң бодунга, бодунуң ааскежинге бүзүрели кошкаш дээн.

— Тимур, сеңээ канчаар тайылбырлаарын билбес-тир мен.

— Тая, канчап бардың, чүү болду?— деп, оол көңгүс аңгадап калган.

— Бодуң-даа бодап көр даан, Тимур, канчап кады чурттаар бис? Сээң-биле мен көңгүс аңгы улус ышкажыл бис, улустар көргөш, та чүү деп бодаар. Бодуңду долгандыр чүү бооп турарын көңгүс эскербес-тир сен, Тимур.

— Мооң мурнунда сен ынча дивес турдуң чоп... Ынчаарга сен мени мегелеп турганың ол бе?

— Чок, мооң мурнунда бис чаш турган-дыр бис, а ам дээрге бис улуг улус ышкажыл бис, Тимур.

— Мен хоорайже өөренип чорбас мен, Таня. Мен сээң чаныңга артып каар бодай бердим — дээш, Тимур куспактап чыдырда, Таня ону, ческинген дег, күш-биле адыра идипкеш, бажыңынче маңап чоруй барган.

Тимур чанып ора, бо болган таварылга дээш аажок муңгаралга алзып, дыка үр оон өске чүнү-даа бодап чадап каан, сагыжындан үнмейн туруп берген...

Хоорайга чурттай бергеш, кыска үе иштинде Тимур амыдыралды көрүп, чүвени элээн билип ап, ооң бодунга таварышкан дыка хөй болуушкуннар ооң сагыш-сеткилин дүвүредип, мооң мурнунда билбейн чорааны амыдыралдын айтырыглары Тимурнуң мээ-медерелинден харыы негеп чедип келгеннер: «Кымның-биле найыралдажырыл? Аныяктарның кандыг бөлүүнче каттыжып кирерил?»

«Орус-даа, тыва-даа эш-өөрге кандыг хамаарылгалыг болурул? Орус, тыва уруглар-биле канчаар найыралдажырыл, оларны бот-боттарындан ылгаар бе, ылгавас бе? Кымны өттүнүп, кымдан үлегер-чижек алырыл? Моон соңгаар канчаар чурттаарыл? Кымның-биле, кайнаар баарыл? Амыдыралымның алыс сорулгазы чүл? Ооң төнчүзү барып чүү болурул?»

Тимур бир уруг-биле таныжып алган. Аяна хоорайга ескен болгаш кандыг-даа улус аразынга бодун хостуг алып, шөлээн чаңнап чоруур. Орустап-даа, тывалап-даа, дыка эки билир болган. «Ийе, чараш-даа, тоор чүве чок эрестиг-даа уруг-дур, мооң-биле кижичүге-даа белен черле торулбас-тыр» деп, бодай каапкан санында-ла, Тимур дыка аас-кежиктиг апаар турган.

Бир катап ол Аянаны эжиниң төрүттүнген хүнүнче чаалаан. Ол хүн общежитиеге танцы бооп турган. Чапсар үезинде Тимур орус, тыва эштери оолдар, кыстар-биле бодунуң өрээлинче баар дээш, дөрт дугаар каытче үнүп келгеш көөрге, бир тыва оолду үш орус оол азыгда тырып алган тепкилээн, шашкылаан турганнар. Демги оол бүзүреддиг камгаланып туруп-туруп, хенертен былдай каапкаш, солагай талазында турган оолду чудуруу-биле күштүг үстүрерге, ол оол тендирий берген, а думчуунуң ханы дораан-на сайт дээн.

Тимур эштери-биле аңгадай берген көрүп турганнар. Бир дугаарында Аяна халып чеде бергеш, үш оолдуң мурнунга турупкаш, алгырып-ла эгелээн:

— Ол канчап тураыңар ол? Силерге ыянчыг эвес-тир бе? Моон дораан чоруңар!

Оолдар дораан-на чаданы куду караш дээннер. Демги оол чунар өрээлче чоруй барган.

Тимур Аянаның карактарынче удур көрүпкеш, аргажок эттинмес, өршээп болбас частырыгны кылыпканын ам кээп медресеп билип каан.

Аянаны бажыңынга чедир үдеп кааш, Тимур дүнеки хосрайны таварып, чанып орган. Кудумчуда элеш дээр чүве-даа чок. Хенертен мурнунда, ыракта кижилер дүрзүлери көстүп келген — бөлүк улус уткуштур чоруп орган. Ол аныяк оолдар болган — беш кижини. Тимур боду безин билбейн, орук хажызынче үнө халааш, караңгы херим чиринге чаштына берген. Ол коргуп девидээнинден сириңейнип, буттары ырбаңайнып турган. Дораан-на, бодунуң караа-биле көргени мындаа чаа болган дүнеки болуушкуну сакты хонуп келген: «ынчан соңгавыстың баарына бир оолду тывалап билбес боорга, ол-ла черинге эндедип каапкан болдулар чоп». Бөлүк оолдар оожум чугаалажып, чаны-биле эрте бергеш, ынаар караңгыже көзүлбейн ажыт кире бергенер. Оолдарның кылажының даажы чоорту ырап, шуут дыңналбайн баарга, Тимур орукче үнүп келгеш, дорт-ла ыяштар аразы-биле караңгы черлер таварып, маңнап чоруп каан. Сактырга, соондан улус сүрүп орган ышкаш болган... Бажыңнар аразы-биле маңнап келгеш, таныыры эжикти көрүп каан, оон беш дугаар кагытче халып үнүп келген...

Честези эжикти ажыдып, Тимурну уткуп алгаш, чемненир өрээлче эрттирипкен, а угбазы чемгир кылдыр кофе хайындырып берген. Дораан-на Тимурнуң кортканы чидип, амырай берген болгаш шупту чүве дыка эки ышкаш кылдыр сагындырган. Ай-Суу кады төрөөн угбазы-дыр, честези база багай эвес кижини деп чүвени ол ам билир болгаш оларның чурттап турган черинге чүү болганын, сөөлгү үеде ооң сеткил-сагыжын аартып чоруур бүгү-ле чүвелерни бирден бирээ чок тө каап берген.

— Сен тыва дылың өөренир ужурлуг сен — деп, честези база катап сагындырган.

— Мени өскелевезиннер дээш бе, мээң амы-тынымче халдавазыннар дээш бе?— деп, Тимур шын-на сеткили-биле хорадай берген.

Честези ам база хамык-ла үен-даян, кочулалдыг, хораныг чугаазын эгелээри ол-дур деп бодаан, ынчалза-даа бо удаада ол дыка оожум, кончуг таптыг мону сөглөп-тир эвеспе:

— Чок, Тимур, сен чазып тур сен, бодунуң сагыжыңны меңээ чыпшыр тутпа даан. Мен көңгүс ындыг чүве чугаалак-савадым, сагыжымда-даа чок. Сен бодунуң ужурун бодаар, медресээр ужурлуг сен. Мен сеңээ бичии-даа хорадавайн тур мен, чуржу, харын-даа сени кээргеп тур мен. Тимур, сен

бодуң безин билбес-тир сен ийин, чүнү оскунуп алганыңны аан, ону сөстөр-биле дамчыдып шыдавас мен, ону чүгле сагыш-сеткил-биле билип болур чүве-дир ийин. Сеңээ мен бир катап чугааладым чоп, ону сен херекке албайн барганың хомуданчыг-дыр. Сээң амыдыралың—мурнунда, ынчангаш сен бодуңга бүзүрелдиг, амыдыралга быжыг туруштуг болуруңда быжыг дазылдарлыг болур ужурлуг сен. Ам билдиң бе, чүнү чугаалап турарымны? Мен сеңээ дузалаар мен: бодумнуң кылып-ла, берип-ле шыдаар күжүмнү үндүрүп тургаш өөрө-дир мен, билдиң бе? Ынчангаш боданып көр, даарта келгеш чугаалаар сен. Чөпшээрөжир болзунза, эрген эгелээр бис, шупту чүвениң эң-не эгезинден — тиктен эгелээр бис. Ам кортпайн дазылгаңче чана бер, эр кижидир сен, ындыг кортук болба, бодуңнуң ат-алдарың дээш демисежиң чор, бодуңнуң ханың-биле тудуш ыдыктарыңны бо нүгүлдүг чер кырынга чидирбес дээш демисежиң чор, чүгле демисежир, демисежир, демисежир...

Честезиниң сөстери кулаанга дыңналып, «шынында-ла тыва кижидир мен, канчап ада-өгбемниң чуртунга мынчап коргуп чоруур салымныг болганым ол, орта кым буруулугул?» деп боданмышаан, Тимур бүзүрелдиг чанып орган, ынчалза-даа ооң чүрээ ыстап, дазылга эргинин артап киргижеге чедир ол ыңай-бээр көрдүнгүлөп, хая көрнүп каап чораан...

СЕС ДУГААР БААЛЫК

Делегейде ам чүгле кижилерниң эвес, а октаргайның күштери демисежиң турар. Ол демиселдиң түңнели бо мээң мурнумда деңзи кырында: мында — мээң аарышкым болгаш чидириглерим, дүгдө — билдинмес, бүлүргей келир үже базымнарның аар-бергези-биле бүргеттинген-даа болза, бүгү кижилерге — актыг шын, ынчангаш мен чудуруумну актыг шыңның тавандыва чая салып тур мен.

Федерико Гарсиа Лорка.

Сарыгбай чүгүрүк хүрең аскыры-биле кадыр кашпалдан аңдарлы бээрге, ооң кожазы Маганбайның хыы ханып, сеткили таалай берген. Ынчалза-даа Маганбай бодун элдепсинип кайгап калган: ооң мурнунда, ол Сарыгбайга кандыг-бир чүве ужун адааргап чораан эвес. Харын-даа өске кожалары ишти чарылгыже ооң бодунга адааргаарлар ышкакжык. Херек кы-

рында ооң мактанышкы дег чүзү-даа бар-ла болгай, Безин чадаарда Маганбайның кадайы өске-сөөк кижги, ооң хараа-зында ол боду бир янзы, онзагай чурттап чоруур, а таныш көрүштери чер-черде эңдерик, кандыг-даа кижилер-биле харылзаалыг. Каяа-даа баарга хүндүткелдиг, чүнү-даа тып шыдаар. Кадайынга шынчы. Хөй акша-төгерикти арыг күжү-биле ажылдап ап, аас-кежиктиг амыдыралынга өпейледип, чыргап чоруур. Бодунуң уунда-ла, кымга-даа шаптыктавайн, кара бодал чок, анаа бөдүүн ажык сеткилдиг кижилер дег чурттап чоруур-ла болгай. Кижги бодаарга, чүзү-даа бар-дыр, четчир-дир: амыдыра, чырга, оон өске чүү херек боор. Ынчалза-даа ооң амыдырал-чуртталгазы бүрүнү-биле аас-кежиктиг эвезин Маганбай бөгүн бир дугаар билип каан. Ооң чылдагааны Сарыгбайда-ла болгай. Сарыгбайның байыыргаптар чүвези чок-даа болза, өоң сүлдезин көдүрүп чораан чаңгыс-ла чоргааралы — чеди ада ажылдыр дамчып келген даады хүрең чылгызындан арткан дың кара чаңгыс аскыры-ла болгай. Ол Чүгүрүк-Хүрең деп аскыры-биле Сарыгбай алды, чеди баалыктарны ажа халдып, чонга орук ажыдып берип, кокпалап каан, а беш баалык ооң ада-өгбелеринден өнчү кылдыр дамчып келген. Маганбайның хөреңгизи хөй-даа, садып алган аъттары-даа эңдерик, ынчалза-даа Сарыгбайны ышкаш ада-өгбелеринден дамчып келген уксаалыг аъды чок. Ынчангаш кожазынга хейде-ле адааргап чораанын боду безин эскербээнин, Сарыгбай озал-ондакка таваржы бээрге, бодунуң өөрүй бергенин Маганбай ам кээп угаанынга шывараш кылдыр бодай каапкаш, улуг моң-биле бажынче кактырыпкан дег угаан-куду караңгылаш дээн. Бир катап ол кончуг аътты мунупкаш, бир баалыкты ажып орда, аъды кадыр-бертке шыдашпайн баргаш, барып дүшкен, а Маганбай кылыынга алзып, хөөкүй аътты ол-ла черинге менээредир кымчылап каапкан. Изигленген боду бир-ле элдептиг каржы сус ооң мага-бодунче сиңе бергенин билзе-даа херекке албайн барган. Чүгле ооң соонда, чүвениң жөлү эртип калганда, ол угаап бодап каан: баалык ээзи Баалыктай дег кадыг саптакка Сарыгбай ону тавартыпкан болган. Ол баалык ээзи саптактың көзүлбес каржы күжүн өде халый бээр чүгле кончуг чүгүрүк, шыырак, ээзинге бердинген аът Маганбайны камгалап ап болур турган. А Маганбайның аъды база шыдашпайн барып дүшкен, Маганбай боду база аъдынга дузалашпаан. Хорадаан аайы-биле Маганбай салдынып, серемчилелин чидирипкен, ынчангаш Баалыктай чииги-биле ону таварыпкан. Оон бээр-ле Баалыктайның каржы сузу кеземчениң кезээ мөңгеде хилинчээ бооп, ийи-чаңгыс баш чарылгыже, кастыктарынга хан дамыры-биле кады ырма сынчыг күштүг соп,

сагындырып кээр: туң-таң-тик, туң-таң-тик. Туң-таң-тик... Сарыгбайның өлүмү харын ам-на Маганбайның сеткил-сагы-жында турупкан кара тамы дег хоозуралды арыда шаап, оттур силгипкен дег болган. Моон соңгаар ол саптак-тың каржы сузу-биле чурттап шыдавас-тыр мен деп бодал ооң мээзинге чык дээн. Маганбай ону канчап-даа, ыяп-ла тиилээр ужурлуг.

Сарыгбай ол хайлыг каралыг хүннүң мурнуу чарында чүге-даа каразывайн, Чүгүрүк-Хүреңин эзертээш, хеймер оглу Чеченбайны мурнунга ушкарып алгаш, аалдардан шайлап ижиш, таныш-көрүштөрүн эргип чораан. Баалыктыг ховуга бичии хемчигеш уну-биле чортуп ора, оглун эргеледип, ооң бажын чыттагылай каап, сеткили ханып, таалап чораан. Хенертен Чүгүрүк-Хүрең тура дүшкөш, кулактарын сүвүрээртип, бүткүр боду сирлеш дээн. Чоогунда аът былгырганы дыңналган. Чыраа аразындан эл кырынче аскыр өөр чылгы үнүп келгеш, кезек кадар оъттуг ийде көктү үзе соп, көйү-редир дайнап чий бергеннер. Чүгле чаңгыс хүрең кулунчак адашкыларже чоокшулап келгеш, мойнун сунупкаш, думчуунуң үттерин эде-хере тынып, чыдыыргап, караан аларты көрүп, сонуургап эгелээн. Ол кулун бичии болгаш-ла чылгыны долгандыр дешкилеп каап турар болган. Сарыгбай ындыг кулунну бир-ле черге дыка-ла көргензиг болган. Ийе, тос чыл тургангаар Чүгүрүк-Хүрең төрүттүнүп келгенде, шак-ла ындыг турган-на болгай. Дешкилей бергенде суг, оъттап турган иезиниң челинден ажа халыыр чыгыы, шурап турганын Сарыгбай ам-на сактып келген.

Адашкылар дөңгелик баарында, шык кыдыында аалга келгеннер. Өгже кирип кел-ле амыр-менди солчуп, дөрже эртип, шайлап олар аразында өгнүң эр ээзи чедип келген.

— Па, бо адашкылар-дыр ийин моң. Че, кайыын бээр келдиңер, кайнаар чедер силер? Хаа, бо эрниң шыыраан, карааның шоваа деп чүвезин — деп, Торгундай Сарыгбайның оглун аажок мактаан.

— Силерниң чылгыңарда хүрең кулун бар-дыр, кайы аскырның оглу ирги? — деп, Сарыгбай чоорту чугааның аянын өскерттипкен.

— А бо сээң Чүгүрүк-Хүреңиң эвес чүве бе? — дээш, Торгундай сести хона берген. — Энир чылын мээң чылгым-биле бо алаактарга чайлады чоп.

— Чүгүрүк-Хүрең?! Кайыын ам, таан-даа, мынча ботка, чедишкиже дээр тос чыл иштинде боду ышкаш уксаалыг кулун бербээн аскыр-ла болгай бо. Уваа, чиктиин але — деп, Сарыгбай дөвдөп эгелээн.

— Чок, чок. Аргажок-ла мооңуу болдур ийин. Ынчан харын силерниң чеди ада салгалыңарны дамчып келген уксаалыг аъттарыңарны эдилээрим ол чоор бе? Артында-ла кыс кулун төрүттүнген чорду.

— Уваа, черле элдеп чүве-ле-дир. Шынап-ла ындыг чүве болза, хүрең кулунну бо оглумга бээр болган-дыр сен, эжик-ким. Үрези үстүрү ол-дур деп бодаан мен, эки бооп-тур эвеспе.

— А мен кулунумну силерге канчап берип шыдаар кижги мен? А сен Чүгүрүк-Хүреңни өске кижиге бериптер шааң бар бе, ынчаш?— деп, Торгундай изиглени берген.

— Сөөлгү үеде черле чүрээм тиккилээш, чиктиим кончуг апарган чүве... Сес дугаар баалыкты ажыткаш, сеңэе берейн, сээңии болур! Чүмү-биле ап ал, а хүрең кулунчакты мээң оглумга бээр сен.

— А?! Сес дугаар баалык?! Мээңии болур!!! Мээң?!.— Өөрээнинден Торгундайның тыныжы бачыдай берген.

Сарыгбай чанып кел-ле Чүгүрүк-Хүреңни хондур баглаашка сооду кастап каан. Дежээнге чыдып аарга сагыжыңга чеди дугаар баалыкты ашканы бирден бир чок база кирип келген. Кол-ла чүве Ваалыктай дээрзин ол билир. Ол кончуг баалык ээзи деп чүве боду көстүр эвес, ынчалза-даа ол ынчан чаңгыс катап шал-бул Сарыгбайга көзүлгөн. Агып чораан дег ылбыргай, казыргы дег ээртиленнээш чүве хайнып-мөөрөп, делегейни дуй ап, сүртенчиг кылдыр сымыраны каап, удур көрүп келген дег болганда Сарыгбай угаанын оскунуптар часкан. Чүгүрүк-Хүрең тендиңейни берген, ынчалза-даа барып дүшпейн шыдажып, харын бодун-даа, ээзин-даа, кажан Сарыгбай челинден ыяк туттунуптарга, ол-ла дораан бурунгаар үзөш дээш, кончуг дүргөн Ваалыктайның доктар-моондактарын чире шаап, чырыкче үндүрүп келген.

Хузураан кудай ол дүне кудуушкуннуг чазын чаап, кызаңайнып, ында-мында чажырадыр чаңнык дүжүрүп, диңмиреп тура хонган. Эртен Сарыгбай үнүп кээрге, күжүр хүрең баглаажында бажын савап каап, оранып, девиржип турган. Кажан-даа Чүгүрүк-Хүрең ындыг чараш турбаан боор. Бедик бажының хевири хааржак дег дөрбелчиннелчек, дурту узун, чиңге, дуугларының каразы кедергей шевергин дорт-дорт, күштүг холдары кайгамчык хөнү-хөнү, ужазы куду хокпагар, үттүг-чарын баштары шиштейип үнгүлөп келген, кулаан сүвүрээртипкен, ала карактарында көк-көк оттар хып турганнар.

Хүн өрүлөп келген. Дээрде чаңгыс-даа булут чок. Чүгле элден чүве Баалыктыг ховузундан каътташкак-каътташкак ак-ак чүвелер хайынган-даа дег хүн херелинге кылаңдыржый баалыктыг даглар ындынче шывыраңайнчып эрте бергеннер. Сарыгбай серт дээн. Дүне база Баалыктайның сымыраныын дыңнаанын сактып келгеш, демги ак-ак чүвелер дээрге-ле, ооң-на болгай деп Сарыгбай билип каан. Чүгүрүк-Хүреңниң ыдык чели кандаай эзиннелип, хем суунуң бырлаңнаажы дег чиңгиртиленип, чүрээ өйлөп-өйлөп тиккиледир сога бээр апарганын бодаарга, база Баалыктыг ховузунга Баалыктайның шакпынчы саптактарының хонганы, Чүгүрүк-Хүреңниң караанда көк-ногаан оттар бо бүгү чүнү оштап турарын аскыр-даа, ээзи-даа эндевээннер.

Хенертен дирт дээн соонда: «Че, хак, канчалдың, чоондун, Сарыгбай!» дээн Баалыктайның сымыраныы дыңналган. Баглаажын черден ушта тыртар чыгыы Чүгүрүк-Хүрең ийи бут кырынга тура халып келгеш, ыаңгылыг кылдыр киштеп, дээрни сиртиледди тепсени берген. Колун-чиримин тыртык, шавылдыбырлааш, хөндүрге-кудургазын дыңзыткаш, мунгаш дап бээрге, аскыр-даа ужуга-ла берген.

Чеди дугаар баалык кырынче үне халдып кээрге, ынаар-ла шала бедикте, булут, бораң аразында сес дугаар баалык көстүр-көзүлбес кылайып чыткан, а ооң бетинде, арт кырында, ындында чер биле дээрни тудуштурган шилдегер көк үш каът ханалар соолаңнап, Сарыгбайның караанга илдилип көзүлгөн дег болган. Бүдүү иштинде ада-өгбелеринден дуза дилеп, оран-делегейинге чалбарып, чымчак саптактардан өршээл дилеп тейлеп алгаш, чоорту бедик дагның белин одурту, кижиде буду базып көрбээн черлеп, сес дугаар баалыкче үнүп эгелээннер. Кол-ла чүве аъдының, бодунуң күжүн камнаары. Бир дугаар хананы күжүр хүрең чииги-биле чире шаап үне бээрге, чиргилчин дег бырлаңайнып, черже төктүп бадып, чиде хона берген. Оон ыңайлаан тудум кадыр-берти дам барган. Сарыгбай сактырга аскыры суларап эгелээн ыш-каш, удур күштүг хат база хадып эгелээн. Баалык кыры чоскшулаан тудум бораңнап дүвүлээри дендеп, аъды туруксап эгелээн, а Сарыгбайның сагыш-сеткили дүвүрөп эгелээн.

Ам-на баалык кыры мыя бо, а көзүлбес көк хананың кайдаазы билдинмес. Кандыг-чүү-даа болза аъдын тепсенирге оозу меңнеп, баалык кырын көрүп кааш, чоруу дүргедезе-даа, хенертен бир-ле чүвеге үскеш тайгактай берген. Күстүге берген аскыры арай боорда хөндүрлүп кээрге, Сарыгбай дедир эйи тыргкаш, хажызында дөңгеликче үнүп-үнүп, ам-на дөш куду халытпышаан кээрге Чүгүрүк-Хүрең хананы өдө-чире шаап эрте берген. Ынчалза-даа, каш базып тендиңей-

нип чоруй, барып дүшкен, баалыктың ынды талазын куду, чоорту дүргедеп-ле, караңнады чуңгулап бадып каан.

Сарыгбай аьды-биле үш дугаар хананы дөңгүп-даңгып оя ап, чаңчарылдыр шаап эрте бергенин билир. Ооң соонда шал-бул сайнып-мөөреп чыдар Баалыктайның мага-боду, ооң коргуп мөгүдээн карактары хензиг када шывараш дээн. Ол-ла дораан каңгырт-коңгурткайнып чыжыраан соонда бир-ле күштүг согуушкун дег коргунчуг үскүлежишшкин болган. Бир миннип кээрге Чүгүрүк-Хүреңниң думчуундан борбак-борбак кызыл дамдылар сүрүштүр соксаал чок төктүп, карактары ыңай-бээр алараңайнып чорааннар, а Сарыгбайның аьдының челинден туттунуп алган салаалары кестип, кызыл шылба апарган. Салаалары саргып аарыза-даа, чыбра тыртынып келгеш, аьдының мойнундан так куспактанып алган.

Карак чивеш аразында чырыткылаш-караңгылаш дээн соонда, Сарыгбай аскыры-биле караңгы ханы тамы иштинче дүжүп бады барганнар...

Сес дугаар баалык кырында сөгөдей олурупкан, узун сөөскен даңазында таакпызын тыртып каап, Торгундай аң-меңниг, арга-каскактыг тайгаларны, карак четпес делгемнер-ни, ооң ындында чалгып-мөөреп чыдар ужу-кыдыы көзүлбөс далайны магадап, сеткили ханып, бо кайгамчык орандан карак салбайн көрүп-ле, көрүп-ле орган...

Хүннээректиг мээсте аскыр өөр чылгы оьттап чораан. Ооң чанында хүрең богбаны мойнундан куспактап, эргеле-дип, чыттап каап, балдыр-бээжек оол чылыг хүннүң херелдеринге амырап, каттырымзап алган туруп-ла, туруп-ла турган...

Ыраккы дөң кырынче аьттыг кижиге үне халдып келген. Ол, сес дугаар баалыкка чоокшулап келгеш, Торгундайны, аскыр өөр чылгыны база бичиге оолду көрүп кааш, ырак эвеске доктаай берген. Ынчалза-даа, карак чивеш аразында, коргунчуу дегет кускуннапкаш, аьдын кымчы-биле дарс кылгаш, дүдүсектер-биле шугланып алган дистинчек ак-көк даглар ындынче, тос дугаар баалыктың уунче караңнадып чоруй барган. Ол кижиге Маганбай болган...

Монгуш Өлчөй-оол

ОДАГДА

Тайга хайгааралдарындан

Күстүң айы адакталгаш, башкы хар чаапканда, дииңчи кижилерниң сагыш-сеткили оожургал чок болу бээр: олут

орбастап, чыдын чытпастаар. Бодалдары бодун мурнааш, шагда-ла тайга-таңдыда, арга-эзимде чеде берген чоруп турар. Анаада уйгу-дышты хүндүлөп сагыыр, эртен харын-даа кадайларынга оттуртур эрлер — ынчаарда ам уйгузу эвээ-жеп, эртежизи кончуг болу бээрлер. Дүш-дүлү безин аңчы-диңчи байдалдың ора-сомазын көргүзөр. Диңнээрде кедер идик-хевин, шуглак-дежээн, аъжын-чемин бүдүү, бичиилеп белеткеп ап турарлар. Кыш удур аал-чуртунга херек иш-да-жын база белеткей бергени көзүлгүлээр. Өгнүң херээжен ээзи ол бүгүнү пат билир. Харын-даа кожазы сугга кире дүшкөш, чугаа кадында мактанган тооннуг сөглей кааптар: «Мээң кижим саарыглап туруп берген ийин, диңнээр үези чедип келирге черле ындыг-ла болгай: ал-ла сагыжы ынаар!»

Сурагжаан Кучункур-Арттың девискээри делгем-даа, аң-мең турлаанга таарымчалыг оран. Шөл эзимнерлиг, узун-узун кадыр каыттарлыг, ханы-ханы өзеннерлиг. Дыттар, пештер, шивилер, хадыңнар — бо черниң кол-кол ыяштары ол. Оон ыңайгы үнүштерин кижин төдү кайын санап чедер. Эзим иштиниң кадыр эдээнде, үе-дүптүң одаа болгу дег черде, улуг чаагай чадыр турар. Чамдык черлерин септеп-селип, чаартып кааны илдең. Ооң баарында ириксимээр черзилерден өзектеп каан, улуг одаг хып чыткан. Бызырааш отчугаштарлыг ыжы дорт-ла дээр шаар шөйүлбүшаан, сылдыстыг дээрниң дүмбей караңгызынче, ынаар-ла эстип-чидип турар. Будукка көш-күрүүрде, ириксимээр черзилерни дүнеки одагга оттулуп ажыглаары таарымчалыг: идик-хепке, эт-сепке ондагайлыг чаштанчылары чок, даамай болгаш үр кывар. А ыштың дорт-ла дээр шаар үнүп турары — ол дээрге, агаар-бойдустун оожум, таарымчалыын көргүзүп турары ол болбайн аан. Диңчилерге оон чаагай чүү турар деп ынчаш?!

Ол даамай одагның кедээзинде, чадыр талакы оргузунда, дөрт эр — ооргаларының ээн эъттерин кызыл-шокар кылдыр дөгөп алган хөөрежип чытканнар. Мында чылыг болгаш эптиг чаагайы аажок. Дескиндир кылын ак хар, күстүң төнчү, соок айы чоруп турар деп чүве билдине бээр. А аңчылары— ооргаларын одаг одунга дөгөш, удуң-ла чыдар улус дээр болза, оон меге чүве чок! Оларның уйгу-дыжы өйлүг-хемчээлдиг, харын-даа кедергей кызыгаарлыг. Узун даң дургузунда, солун чугаалары үзүлбес, кижин албас, ыт чивес суг-чар чүве база чугаалап чытпастар...

Дөрт эрниң бирээзи, бежен хар иштинде, ынчалза-даа даштындан көрге — аажок аныаксыг, ортумак сыннын кижин ыт чок чыдып-чыдып, меге чөдүл кыла каапкан. Өскелериниң шимээни дораан-на соксаш кылынган. Чүге дээрге, Хөл-чүковичизи бир-ле чүве чугаалаар деп барганда ындыг-ла

болгай. Ында чыдар эрлерниң эң улуу ол болганда, үргүлчү «ович» деп, хүндүлей адап чаңчыгып калганнар.

Хөлчүковичизи шынап-ла чугааланы берген:

— Чүгле бодун бодаар, чилби аңчылар база турар чүве-дир ийин. Чеже-даа часпас адар, аңнаарының чажыттарын билир болза оларның херээ чок!

Ооргалап чыткылаан эрлерниң баштары чайгаар-ла ко-вайып келгилээн. Хөлчүковичиже кулак сала бергеннер. Демгизи оларже-даа сагыш салбайн уламчылап чыткан:

— Оон бээр үр апарган чүве-дир ийин, кайгалдар. Ачам баштаан үш кижги кыжын Ооругнуң Кадыр-Каът талазынче аңнап үнгеннер-дир. Бирээзи Сандакпан дээр ындыг кылчы-гыр узун болгаш арган эр чүве ийин. Аңнаарын харын аңнаар, адар-даа кижги. Ийет, кежээки одарда үш аңчы — үш аңгы чорутканнар дээр. Ачам чүве көрбээн, ынчалза-даа боо даажын дыңнаан; ийи удаа ылап эткен. Сандакпанниң барган уунда болгу дег.

Кежээ үш аңчы одагга чыгып келгеннер ышкажыл. Кым, чүнү көргенин айтырышканнар. Сандакпаны мынча дээн:

— Мен дугайты чүнү-даа көрбедим, ана каракка хай боор, куруг-куруг!

Ачамдан аңгы, үш дугаар улуг аңчы Болат база боо даажын дуоуп чораан бооп-тур. Демгиниң чугаазын дыңнап олура, ылавылап айтырган:

— Сээң барган черинде ийи удаа боо эдер, ол кандаай чүвөл, оол? Холунда хан-даа бар ышкаш...

Сандакпаны, арга чадаарда меге каткызын каттыргаш, агартынган:

— А-аа, ол дээрге... боомнуң дээр-дегбезин билип аар дээш, үгү боолап турдум ышкажыл, ооң ханы-дыр ийин...

Болат аңчы салдыкпаан:

— Аңнап чорааш, кевин-херекчок чүвени канчап боо-лаар боор. Сен дээрге, аңнаар дээш келген аңчы кижги сен ыйнаан, тенек-мынак оол эвес.

— Боо ишти үзээр кылдыр, чаан алыр чоор бе дээш ынчалдым — деп, оозу палыраан.

Даартазында демги үш аңчы база-ла эртенги одар хайып чоруткаш, биче дүште ээп келгеннер. Куруглаан болганнар. Амдыкызы база «каракка хай боор, адыр дуоуглуг чүве көрбээн» болган. Чүгле чаңгыс хондур аңнаптар дээш келген, аалында база ажыл амыдыралдыг улус ам канчаар, чанар деп барганнар. Ынчалза-даа Сандакпаны аңгыланы берген:

— Силер чаныптыңар. Мен мынаарлады ис-даш көрүп бады барайн — дигеш, харыы-даа манавайн, аъттаныпкан.

Ашактар иелээ артканда, Болады мону сөглээн:

— Ядараан хей-дир оң, ашак! Чоор сен ону, чораай аан, черде үүжелеп каан эъттерин ап алыры ол ыйнаан.

— Чүү эъттерин?— деп, ачам ужурун билбейн барган.

— Черле каразааш, ооң дүүнгү аңнап чораан черин таварып келдим: ийи хүлбүстү боолааш, ишти-хырнын ужулгаш, харда чажыра хөмгүлөп каан чыдар чорбады бе!

— Маңаа ооң боду орда чүге ыттавааның ол?

— А хупурай бер, ооң оозун чугаалап-чугаалавайн чоорул. Мен база аңаа хорадааш, бодумнуң бертенги чажыдымны ыттавадым: Кадыр-Каыттың арга чарыында хайыракан ижээни көрүп кагдым, ээзи кылын уйгуда хире. Силерге дыңнадыр бодаан кижини мен, эживис ындыг чүдек боорга, ыттавадым ышкажыл. Аңгы кижилер-биле, дараазында кээр болган-дыр бис ийин.

Ашактар ынчаар чанып келгеннер. А демги ижээни дараазында аалдааш, олчалыг болганнар дижир чүве...

Аажок кичээнгейлиг дыңнап чытканнарның бирээзи, үжөн хар ажып, шыырак аңчы дирти берген Байыр шыдашпайн тура халып келгеш, чугааланган:

— Ол база хугбай кулугур-дур оң! Ындыг кижиниң аң одарынга чораан херээ чүл? Аңчы кижини дээрге, чүрээнге бузуттуг сеткил шыгжап чорбас, ажык, дузааргак, сагыш човангыр болур чүве ыйнаан. Мен-не ынчаар билип чоруур кижини мен. Аткан аң-меңин кады-ла чораан өөрүндөн чажырып чоруур — кара сагыштыг амытан-дыр, чүгле бодунуң думчуун бодаар аан. Ындыг кижилер, чүве бергедей берзе, өөрүндө айыыл-халап аксынга каапкаш, карак ажыт дезе бээр болдур ийин. Ачам база аңчы-ла кижини болгай. Ооң-биле база ындыг таварылга болганын билдир мен.

Бо черниң база бир шыырак дээн аңчызы кижини чурттап чораан чүве. Силер ону билдир-ле болгай силер, чок апарган кижиниң ат-сыбын адап, бажын кованнадып-даа канчаар, арткан-калган улузунга-даа эпчок болур ыйнаан. Бир катап ооң-биле ачам эткин үезиниң сыыннарын бодап аъттанганнар-дыр ийин. Кожай тайгазынга чүве-дир. Кежээки одарны хайгаш, ачам чүвеге таварышпаан. Демги бирээзи база куруг мен деп келген. Хөөрежип хонганнар. Даартазында, даң караңгысында, база-ла ийи тарай чорупканнар. Эргенги одарда ачам он адырлыг анык сыынга таваржы бергеш, чыттырып каан. Демги аңчызын медээлеп алгаш, иелээ думчук чарып үлежип алганнар ышкажыл. Ачам эскерип чоруурга, ол аңчызының ындазында бир-ле чүвеге сагышсырап чорууру илдең болган. Ачам ооң ужурун пат аайын тыппаан. Аалынга чанып келген. Эжи база аалынче чана берген ол-ла.

Даартазында кежээ демги аңчызы бо халдып келген: артынчак-дергизи-даа шору. Ындазында хөглүү дегет — дүүн-гү сагышсыралының изи-даа чок. Ачам чүве чугаалап чет-тиклээнде-ле, кижичи узап кылдыр дүже халааш, тайылбыр-лаан:

— Олчага таваржыр деп барганда сагыжым эндевес кижичи мен. Эрткен дүне дүш-дүлүм база чагай болган чүве, дөстүнмейн, дүне туруп алгаш, Казылганныг-Каытты барып харап чордум, күжүрүм. Сагышта дег, чик чер иштинде кончуг азыгының, бо чер аңдарып чоруур ыйнаан...

Ашактар ам сагыш ханган байдалдыг дыка үр хөөреш-кен. Ынчалза-даа ачам бир аңгы чүве база бодап олурган: бурунгу кежээ-ле Кожай тайгазынга ужуруп кааны, менден харамнангаш, хөрлөп каапканы олчазын ап чорааны ол-дур ийин мооң деп.

Ол хевээр ыттавайн барып болур турган болбайн аан ол, ынчалза-даа эжиничи чытырып кааны сыынның чартыын ап алгаш, бодунуун ол хевээр ак хар ашпайн баарга, арын-нүүрүнге шыдаттынар аргажок аңчыг болганы ол-дур. Арай мөлдүргей-даа бол, өчүк таарыштырып алгаш, барып эккел-гени ол. А бир эвес эжи сыын атпаан болза канчаар туржук ирги? Хөрлээн уу-биле аас ашпайн баар-ла турган боор...

— Сээң ачаң мээң даайым кижичи болгай, ол таварылганы меңээ база чугаалаан чүве. Шын чугаалап ор сен — деп, ам-дыгаа дээр чугаага киришпейн, ооргалап чыткан Кара-оол аңчызы деткий чугаалап каан.

Ооң соон дарый, диичилерниң эң аныяа Кудурук мырыңай чудуруун чайып алгырып үнген:

— Ындыг чүдек эрлер черле канчап аңчы деп чагай атты астып чоруур чоор? «Таңды кэжиин дайнам-даа бол үлежип четтирер» деп домак бар. Мен ооң ханы уткалыын бодап чоруур кижичи мен. Чүү адам бужар язылары! Чүгле ыя ол хүнүн бодап, чилбизин чидирип алырын бодап чоруур кижилерни ана...

Демги-ле ооргалап чыткан Кара-оол бир шимчеш кылын-гаш, Кудуруктуң ол чугаазын төндүрүп каан:

— Сыдыра бергеш, сывырыптар болбазыкпе!..

Кудурук оон ыңай-даа үр кончуттунган. Шагдагы ол ийи таварылганы өскелери база элээн үр сайгарып чугаалаш-каннар. Амыдыралдың өй-тап, хөглүг болгаш ужуралдарлыг сактыышкыннары оон ыңай-даа уламчылап турган.

Үе эрткен тудум, одаг оду чоорту чавырлып, чөөн чүк-түң ынаар-ла бир черинден даңның башкы хаяазы дам-дум билдинип кел чораан. Диичилер база ону четтикпейн манап чытканнар.

КОҢГУЛ

Суур кыды арыгда кырган теректерлиг аяң бар. Айдың-оол, Алекмаа, Салбак ол аяңга ойнаарын улуг аас-кежик деп санаарлар. Чайгы дыштанылга болгаш, ол үш эжишкиниң чайлыы аажок. Чаъс соонда чаа, улуг ак мөөгүлөр үнүп келген турарын сактып келгеш, бичии хууңчуктарын алгаш чорупканнар. Ол хүн аязы кончут, эштирге суг арта чылбай кылдыр сагындырар болган.

Баштай эштир, ооң соонда мөөгүлээр деп дугурушканнар. Үске хаарган мөөгүнү чиирге кайы хире амданныг ийик!

Хемге мага хандыр эжингеннер. Шак-даа талыйган. Ам-на мөөгүлээр-дир дээш салчын чорупканнар. Ол аяңда кырган теректер-биле кожалаштыр даады-ла хадыңнар үнген. Чогум санаар чүве болза, аяңда он шаа хире теректер, оон арканы хадыңнар.

Уруглар мөөгүнү чыып кирипкеннер. Айдың-оолдуң чу-гаалааны дег, мөөгү эндерик, арта чаа, ак-ак. Савалар-даа долган. Чанарының бетинде бичии чаштынып ойнаар-дыр деп, Салбак хөглүг санал киирген. Чаңгыс үн-биле шупту деткээннер: Салбак тывар, Айдың-оол, Алекмаа чаштынар болганнар. Салбак санап эгелээн: бирээ, ийи, үш, дөрт, беш... Айдың-оол ийи адыр хадың дөзүндө сиген аразынга чыдыпкан. Алекмаа чаштынар чер дилеп халып турган. Оон көөрге, бир кырган теректе улуг-ла коңгул бар болган. Коңгулду бакылап көөрге, чүү-даа чок, куруг. Ынаар чашты бээр-дир дээш, солагай будун сүп кирипкен...

Хенертен!

Алекмаа чиигей берген, оон көрүптөргө, боду шуут хен-зиг чүве коңгул кыдыында олурган. Алгырган, өөрү ону дыңнаваан. Коңгулдан черже ужугуп-ла баткан...

Ийи буду черге дэптери билек, ол дедир боду хире апарган. Салбак дилеп эгелей берген. Алекмаада чаштыр харык кайда боор, эштерин кыйгырган. Алекмааның алгызын дыңнап кааш, Салбак биле Айдың-оол дораан маңнажып келгеннер.

Салбак Алекмааже төгерик, шаңгыр карактары-биле көргөш, элдепсине аарак:

— Чүү канчап барды эжим, чүге чаштынмайн, бисти кыйгырып тур сен?— деп айтырган.

— Дүгдө коңгул бар чүве-дир, ынаар будум супкаш, бичелей бердим.

Айдың-оолдуң черле каткыжызы аажок, бо удаада база

каткызын туттунуп шыдаваан, час ойда дүшкөш, каттырып-ла эгелээн. А Салбак чүглө хүлүмзүрүп каан. Алекмаа эште-риниң каттырып алырын манап турган.

Айдың-оол арай деп оңгарлып келгеш:

— Кай, сен бора-хөкпештен бичии апардым дидиң бе? Таанда улуг улус ышкажыл бис, чүгө ынчаар мегелээр сен, Алекмаа. Биче-ле бол каткымдан эсти бер частым — дээн.

— Бүзүревейн турар болзунарза, көрүңөр че — дээш, Алекмаа солагай будун база-ла коңгулче суп кирипкен. Алекмаа дыка дүрген Дюймовочка хире бичии апарган, үнү-нүң чиңгези аттыг. Салбак биле Айдың-оол боттарының ийи карактарынга бүзүревейн турганнар. Ол аразында Алекмаа черже шурай бергеш, дедир боду хире апарган.

— Тоолда илбилиг ыяштар турар ышкажык, бо терек база илбилиг боор — деп, Салбак арга чадаарда чугааланган.

— Ойт, бо теректиң иштинде чүү бар ирги — деп, Ай-дың-оол сонuurгаан. Шупту ынаар кирер-дир дишкеннер.

— Мээң приемнигим бичелээр ирги бе — деп, Айдың-оол Алекмаадан айтырган.

— Ийе, албан бичелей бээр, мээң сумкам база бичелей бээр чорду чоп — деп, Алекмаа сагындырган. Оон эжишкилер боттарында бар чүүлдерин көрүп эгелээннер. Айдың-оол өске оолдар дег, демир-дес чыырынга ынак. Ооң карманынга боду-нуң бичии фонары, ийи бичежек магнит бузундулары дээш, оон-даа ыңай аар-саар демир-дес аймаа чораан. Алекмааның чүктээр бичии сумказында дөрт янзы-бүрү өңнүг демир-үжүк-тер, бичии чанаш ойнаар кукла бар. Тыва дугайында от-жрыткалар, элээн каш конфеталар база чораан. А Салбактың алган ойнаарактары кымнындан-даа эвээш болган: ойнаар хол шагы, чүк айтыр херексел база ачазының дураны ол-ла.

Бир дугаарында Айдың-оол будун кири супкан. Ол до-браан бичии ынай оол апарган. Ооң сөөлүнде Салбак биле Алек-маа база. Көөрге, коңгулдуң дүвүнде бичии үт бар болган. Ону бакылай бээрге, узун чада шөйлүп чоруй барган. Айдың-оолдуң ап чорааны фонары ам ажыглаттына берген. Чадалап элээн куду бадарга, ыракта чырык-көзүлген. Олче чоокшу-лаан тудум-на, ооң чыры дам барган. Олар куй аксындан үнүп келгеннер. База-ла черде ышкаш хүн, оът-сиген, ыяш-даш бар. Үнүп келгеннер. Куйнуң аксында сөөскөн үнүп турган. Ол сөөскенде янзы-бүрү удазыннар, пөстөр, торгулар баглап каан болган. Уруглар бичии дөңчүгешти эрте бээрге, дыка көвей кодан хой оъттап чораан. Ол хойларның хөй деп чүвезин кижжи кайгаар, санап безин четпес. Хойну бичии уруг кадарып чораан. Чеде бергеш көөрге, уруг эвес, боттарының

үе-чергези оол болган, даалымба тыва тоннуг, оозунуң эдээн астып алган. Кежегези база бар. Айдың-оол көрүп тура, каттыра берген, ынчалза-даа тыва кино тырттырып турганын сактып келгеш, соксай берген. Черле эр кижги болгаш, Айдың-оол дидимненип айтырган:

— Адың кымыл?

— Буян-оол-ла.

— Харың кажыл?

— Инек чылдыг мен. Харым он ийи.

— Ойт, бис база инек чылдыг бис, ындыг болза он бир харлыг-дыр сен — деп, Салбак кончуг дүрген чугаалай каапкан.

Айдың-оол тура:

— Сен кино тырттырбайн турда, парик-кежегең уштуп каапсыңза, тыва хевиң база. Инек-анак деп турбайн, харым он бир деп чугаалазыңза — диген.

— Чок, мен он бир эвес, он ийи харлыг мен, авам ынча дээр чорду, артык харым-биле он ийи. Мен ындыг па-па-париик деп чүве кетпээн мен — деп, Буян-оол тайылбырлаан.

— Артык-уртук деп чүнү-ле ынчап турар кижги сен. Бо кайы совхозтуң хоюл? — деп, Алекмаа айтырган.

— Артык хар дээрге, иезиниң иштинге чорааны-биле ынчаар санаар. А бо хойлар улуг аалда амдыы мээреңниң хою-дур.

Айдың-оол база алгырып үнген:

— Бо канчап бардың, оол? Амдыы, улуг деп турбайн, кинода маадырның адын адап көрөм.

— Чүү маадыр? — деп, Буян-оол элдепсинип айтырган.

— Бо хойларны кым кадарып турар чүвел?

— Мен — деп, Буян-оол шынын сөглээн.

— Сен бичии школачы кижги канчап хой кадарар сен. Ооң орнунга ачамга дузалажып тур мен дизиңзе. Сээң бо кежегең көргеш, шуут каткым кээр кижги-дир мен. Кинону тырттырбайн турда, уштуп каапсыңза. Бис концерт үндүргеш, хевивисти дораан башкыга хүлээдип бээр бис — деп, Айдың-оол чугаалаан. Буян-оол мырыңай аймаарай берген, ужурун билбейн дыңнап турган.

— Мени кым-даа тырттырбайн турар. Тырттырып деп чүү чүвел? Кино, школа, па-па-париик деп кижилер танывас мен — деп каттырынчыг харыы берген.

— Ии, көрүңер даан, уруглар, талантылыг деп чүвезин, карактары ылап шын чүве чугаалап турар кижини дег, ёзулуг артист дийин мооң — деп, Айдың-оол Буян-оолду мактаан. Буян-оолдан Алекмаа кончуг оожум айтырган:

— Кайы школада өөренип турар сен?

— Өөрөнмейн турар мен. Школа деп чүү чүвел?

— Сен езулуг артист-тир сен але, Айдың-оол шынын чугаалады.

— Мен артист эвес мен. Мен Семис мээрэңнің хоюнуң кадарчызы-дыр мен.

— Че харын... Ынчаарга чүү деп кинога тырттырып тур сен?

— Мени кым-даа тырттырбайн турар деп дем-не чугааладым чоп.

— Ынчаарга сен чүү кижжи сен, чугаалап көрөм. Аваң, ачаң кымнарыл?

— Ачам мээрэңнің чылгызын кадарып, а авам саанын саап турар, менден биче үш дуңмам бар.

— Ынчаарга бо хойлар силерни эвес ышкажыл але?

— Ийе, бистиң хойларыбыс моон оранчок эвээш.

Уругларның ыды чиде берген.

— Ой, бис бээр коңгул таварыштыр чедип келдивис чоп, бо оол, шынап, шынын чугаалап турар боор — деп, Салбак чугаалаан. Ол бодалга Алекмаа биле Айдың-оол катчы бергенер. Уруглар Буян-оолдуң дугайында дыка-ла хөй чүүлду билип алганнар. Ам Буян-оол хөөрөп, айтыртынып эгелээн.

— Адыңарны кым дээрил?

— Мени Алекмаа дээр, а бо Салбак биле Айдың-оол-дур.

— Силерни баштай көрүпкөш, кайгай бердим. Кеткен хевинерниң хөктүг деп чүвезин. Шупту чолдак ырыктааш чүвүрлүг, оол, кызы-даа билдинмес. Айдың-оолдуң кежегези, Алекмааның чажы база чок. А Салбак чажын анаа-ла салып алган — деп, Буян-оол хөөрөп орган.

— Салбак, сээң бажыңда чүү чүвелерил, чаражын аа?

— Аа, бо баш кыстырар демирлер-дир. Сээң кыс дуңмаң бар бе?

— Ийе, Чечекей дээр дуңмам бар.

— Ындыг болза, бо ийи кыстыргышты ап ал аа, дуңмаңга аппарып бээр сен.

— Четтирдим — дээш, Буян-оол ап алгаш, канчаар кыстырарын, адырарын көрүп алган.

Хенертен дааш эвес дааш үнген, уруглар көөрге, хөй аъттыг улус халдып бар чораан.

Айдың-оол тура:

— Бо чүү улус боор, Буян-оол? — деп сонуургаан.

— Семис мээрэңнің оглунуң үш харлаанын эрттирип турар, ооң найырынга аът чарыштырган улус-тур. Барып көөр бис бе, мөгелер база салыр дийин.

— Сээң хойларың ырай бербес бе? — деп, Алекмаа сагыш човап айтырган.

— Чок, дораан чедип келир бис, чүгле мөгелер көрүптээли, бетинден бараадап көөр бис, улус аразынче кирбейн...

Аът мунган, каас кеттинген, Айдың-оолдуң чажыды хире оол чедип келгеш, уругларже элдепсинип көргеш, аъдындан дүшкеш, Буян-оол-биле мендилешкен. Буян-оол тура:

— Таныжып алыңар, бо мээң эжим Кежиктиг-дир, мээр-реңниң оглу. А бо мээң өңүктөрим-дир — дээрге, уруглар ат-сывын адажып таныжып алганнар. Кежиктиг дыка чазык оол болган. Ол эжи Буян-оолга чем эккелген. Хой эъди, боова, чигир, быштак, шай... Кады чемнениринче чалаарга, шупту аштамзырай берген болгаш, күзелдii-биле чемнени шаап алганнар. Оон мөгелер хүрешкен черже чорупканнар. Элээн чоокшулап келгеш, шыкка чыдып алгаш, көрүп эгелээннер. Мөгелер дыка чараш девип келгеш, хүрежип турганнар. Адактың сөөлүндө ийи аныяк мөге арткан, чолдак, семиссимээр Эвир-оол дээр мөге онаан октап алган. Шүглүп үнген мөгеге мээр-рең эзер-чүгенниг аът берген. Ол черде кижиниң хейүн: ырлажып-даа турар улус бар, хомуска, игилге, бызаанчыга ойнаарлар-даа бар. Чемненип-даа турарлар бар. Уруглар чорупканнар, аңаа үр турарга, Буян-оолдуң кадарган хою база бар-ла болгай. Хой чанынга чедип келгеш, уруглар хөөрежип эгелээннер. Олар ам Кежиктигни «байысаап» кирпкеннер. Кежиктиг өөндө үш дугаары, бодундан улуг акызы, угбазы бар, оон биче чаңгыс эр дуңмалыг, оозу бөгүн үш харлап турар. Оларның найыралынга бирээзиниң ядызы, өскезиниң байы канчап-даа шаптык болбазын чугаалап орган. Бичиизинден кады ойнап өскөн эжишкилер. Алекмаа суглар боттарының суурунуң, школазының, клазының дугайында оолдарга чугаалап бергеннер. Эң ылаңгыя кыс уруглар өөренип турар дээрге, оолдар дыка сонуургааннар. Хүн элээн барган, уруглар чанар дей бергеннер. Шак-даа орайтаан, ол хирезинде хүн ашпаан. Айдың-оол приемнигин ажылдадыпкан. Москва чугаалай бээрге, Буян-оол биле Кежиктиг кортканындан дезер деп, дап берип чытканнар.

— Кортпаңар, бо дээрге анаа приемник деп чүве-дир, маңаа ырлар ырлаар, каш шак-тыр, оозун чугаалап бээр, чамдыкта тоол база ыда бээр, корткан ажыы чок, кижини дыңнаар амытан-дыр ийин — деп, Айдың-оол шыдаар-ла шаа-биле тайылбырлап берип орган. Буян-оол биле Кежиктиг карактарын хере көрүп алган, кортканнары илдең, Айдың-оолга арай бүзүрөксевейн, ыңай боорунга белен олурганнар.

— Тыва дылга база дамчыдылга турар, ам Кызыл чугаалап турар-дыр бе, көрээли аа — дээш, Айдың-оол приемнигин шыыладыр долгай-ла берген. Хенертен бир кижини сыгыртып эгелээн. Кым-даа ыгыт чок. Сыгыт төне бээрге, диктор: «Тыва» аттыг бөлүктүң хөгжүмү доозулду деп чарлаан.

— Кандыг кончүг сыгыртыр акый боор, кижини ынчаар сыгыртып өөренип алза — деп, Кежиктиг магадаан.

— Ол дээрге алдарлыг артист-тир — деп, Салбак тайылбырлаан.

Айдың-оол суг чоруур дей бергеннер.

Алекмаа тургаш:

— Бис эртен эштеривис, клазывыс башкызын эдертип алгаш, чедип келир бис — дигеннер. Чоруурда эштеринге белек кылдыр Айдың-оол ийи магнитерин, чыпшырар демирлерин, Алекмаа демир-үжүүн, конфеталарын берген. Кыс дуңмаларынга берзиннер дээш, куклаларын база берипкеннер. Тыва дугайында откыткаларын тывыскаш, чуртунуң дугайында кысказы-биле далаш кадында тайылбырлап бергеннер. Салбак дуранын, кадарчы кижиге дээш, Буян-оолга берген, а компазын — Кежиктигге. Уруглар эртен эрте чедип кээр болгаш, байырлашкаш чорупканнар. Демги үнүп келген куюнуң аксын көөрге, волейбол бөмбүү дег, бичии борбак үт болган, хензиг деп чүвези кедергей. Салбак солагай будун суп киирген, бичелевес болган! Айдың-оол биле Алекмаа сугарга база ындыг! Уруглар корга бергеннер. Алекмаа хенертен оң будун киир суптарга, бичелей берген! Шупту демги чаданы өрү чоктапканнар. Коңгулдан үнүп кээрге, хүн шагда ашкан, дээрде сылдыстар чивеңейнип турган. Бичии хууңчуктарын алгаш, суур кайы сен дээш халчып чорупканнар.

Дүне када диңмирээшкинниг чаъс чагган. Эртен эрте Айдың-оол оттуп кээрге, авазы бо дүне ишкээр аяңга, бир теректе чаңнык дүшкен деп олурган. Айдың-оол сактырга, ол илбиллг ыяжынга чаңнык дүжүпкен ышкаш. Эртенги чемин чивейн, чүгле чунуп алгаш, Салбак, Алекмаа сугларже маңнапкан. Олар чүгле кудумчу кежир чурттап турганнар. Үжелээ илбилиг ыяжынче маңнажыпканнар. Терекке чедип келирге, өртең төжек арткан болган. Чанынга турган бир хадыңга база чаңнык дегген. Уругларның коңгулундан чүүдаа артпаан. Солагай буттарын чеже-даа өртең төжекке салырга, олар бичелевээниер. Кежиктиг биле Буян-оол манап турар деп бодап кээрге, уругларга дыка хомуданчыг болган. Чүге-ле чаңнык албан оларның илбилиг терээнге дегенил аан, азы хөлүн эртир дээрже узап өзе бергенинде ирги бе?..

Шүлүктөр, шүлүглелдер

Александр Д а р ж а й

ЧҮРЭЭМ-БИЛЕ ЧУГААМ

— Мерге-биле улдап турган чүве ышкаш,
Мэдээжокка шапкыланып канчаарың ол?
— Хөрээңде ол
өгдеңнедир
соккан чүрээң —
Хөөкүй Тываң
кергеп аараан чүрээ-дир мен.
Ону таптыг
хумагалап,
карактап чор.
Ооң изиг дамырларын
үзе тыртар
Ондагайлыг
айыыл-халап диргелип тур.
— Кандыг ындыг айыыл чүвөл?
Харыылап кэр.
— Черни садар Чарлык үнзе,
салымың бо:
Черниң ческээ,
сугнуң суксаа чүве боор сен.
...Харлыккан дег,
алаң кайгап,
ыыт чок тур мен.
Кууарган
самдар тоннут
күжүр бодум
Кудумчуда
холум сунуп,
диленгеним
Жараам уунга
туман өттүр
көстү хонду.

Хөрээмейде
бүрүн сыңган
төрээн черим —
Хөөкүй Тывам
чүлдү-чүрээ
чым-сырт диди...

ЭЧИС КҮЗЕЛ

Дошкун сүрлүг,
ужарларлыг
Улуг-Хем дег,
Торлуш дивес,
күштүг боорун күзеп чордум.
Доңдак дүшкен соон дарый
мөге чалгыын
Доштар кызып,
шындаалап аар чорбадыва.
Соок эң-не
күштүг болган чүве-дир деп,
Соора угаап,
хеңче чашта
тенип чордум.
Сыскам,
хензиг
кара сугга көңгүс дынымас,
Шыдал чогуң бодум көргөш,
чөгөнгөн мен.
Изиг-каанда кургап катпас,
чывар-соокта
Изиргенип бусталган дег,
саарлып чыдар
Шыдамыктың шыдамы —
кара сугнуң
Шынарларын
олчаан дөзөп алыксаан мен...
Чашкы шаанда
кижи черле
ындыг боор ийин,
Сагыжынга киргенинге
адааргай бээр.
Черни, дээрни тудуштурган
челээш кырлап,
Чеди кудай делгеминче
ужугуптар...

Эр бооп быжып,
карактары аштып келгеш,
Эрээн-шокар
чуртталгаже шымнып киргеш,
Эки-бактың
«дайынынга» тулчуп чорааш,
Химирелдиг,
шыдаттынмас,
берге-даа бол,
Кижн болуп артарын-на күзей бээр-дир.
Эр кижиниң
ады,
нүүрү
ында чүвейн.

БИЛБЕС ЧҮВЕМ ЭНДЕРИК-ТИР

Билбес чүвем мырай ховар кижн-дир мен:
Бистиң эра ындында-даа чүүлдерни
Бирден бир чок шээжи-биле ыдыптар мен.
Кандыг хаанның каш харлааш өлгенин-даа,
Кандыг хептиг, кандыг чаңныг чораанын-даа,
Каш кадай алганын-даа төөгүп боор мен...

...Чайын тайгаа эрээн-шокар чечек көргөш,
Чаңгызын-даа адаптар дээш хоржок болдум.
Симфониктиг хөгжүм үнү сагындырар
Чирилешкен куштар ырын дыңнап ханмас —
«Чиңге хоюу шак ол куштуң үнү-дүр» деп,
Чиге адап, догааштырып чадап кагдым.

Чаражынга дээрже үндүр хей-аът кирип
Чаңчыкканым каас-шиник бойдузумнуң
Хензиг чиңге оъдун безин таний албас —
Хей-ле аңаа ынак мен деп чораан-дыр мен.
Бичии черим онзагайын тоовас чораан
Мирит мен деп ажыы-биле миннип чор мен...

Удаа-дараа чылдар солчуп эрткен тудум,
Угаан-сегээн кажарап-ла олар чүве-дир-ле.
Ынчалза-даа кара бажым көгерзежок,
Ынай хензиг бичии оол дег, кандыг аай чүйүк,
Билиим дыңзып, хөйнү көрүп, номчаан тудум
Билбес чүүлүм эңдерлип-ле олулар-дыр.

Чаңгыс бижек бажындан
Чаңгыс кижиге өлүр деппе?!
Хары угда кезек тыны
Удазын дег кызыл тыны
Карак чивеш аразында
Удаа чыгыгы үстүп калыр.

«Авай!» депкеш, хөөкүй оолак
Агаар, хейден туттунганзыг,
Атпаш дигеш, сарыг шет дег,
Аккыр харже кээп ужар —
Аалында ава күжүр
Чүрөөн тудуп ора дүжөр...

Чишке пөкпөөн коккаарак дег,
Чидиг бижек халыдап баар.
Төгүлгөн хан ногаандыктын
Төрөөн өөнчө аттыга бээр —
Кем чок чораан авазындан
Херелдиг хүн ойлай дүжөр...

Амыдыралды чырык черге
Ава кижиге чаяап турар,
Чеже төлдүң ханы төктүп,
Черже дыт дег ужуп турда,
Ынча катап ава чүрөө
Ыстап саргып, ханы сыстыр...

ОН АЙНЫҢ АЙДЫҢЫНДА

Чаа-Хөл хемниң кырында ай
Салдап, ойнап, эштип чору.
Арыг мөңгүн кылаң дээрбээ
Аяк болуп хуула берди.
Шаажаң айның чайынынга
Чараш арның көстүп келди...

Чаа-Хөлдүң сайлыг эри
Чаакталып доңа берген.
Чаңгыс аңгыр куюм ыры
Чаңгыланып дыңналбастан.
Көргөп арткан мээң чүрөөм
Кезээ сени сагынмышан.

Хөректээжиң эштип алган,
Көстүүң шилин чода тудуп,
Оюн өйү кенен оглуң
Ойбаан илип, чамап ора,
Орай келир ашааң манап,
Одуң көзөп олур сен ыйнаан.

Орай келир ашааң манап
Олуруңда, сагыжыңга
Чаакталган сайлыг эрик,
Чаргаш тоннуг, шыырныккан
Чааскаан калган чалыы оолак
Хензиг-даа бол, кирер-дир бе?..

Чаа-Хөлдүң кырында ай
Салдап, эштип ойнавышаан.
Шаажаң айның чайынындан
Суудур менче кайгап алган
Суугудан эскен шайың
Сунуп алган турар-дыр сен.

Екатерина Т а н о в а

КҮСКҮ ХЕМ

Күскү хемниң оожум чалгыы
Уян даамай шаалай-дыр.
Күзүңгү дег кылаң дээрден
Узун суук үн кыңгырай-дыр.

Долгандыр-ла оожум чаагай.
Тоглаан бүрү сугда салдаан.
Чылар-чылбас хемниң агыы
Чындыр-торгу хөлбеңнээн-не.

Чазын чаа-ла маңаа чордум —
Чалгыглары мөөреп, хайнып,
Савазындан ажа халып,
Шавыланып чыткан ийик.

Каш ай болгаш катап келдим —
Каалаан агым дыңналбайн-дыр.
Оожум шаалааш хемниң даажы
Оожургалды соодай-дыр.

Чалбырааштыг чассыдыгдан
Шаа тенген херээжен дег,
Чымыраарып удуур четкен
Сыыгаан хем агып чыдыр.

Бачым чай чок ажыл-ишке
Байгы күжүн өргүп чораш,
Хүлээлгезин күүседип каан
Күжүр ие сагындырды.

КУЛУН

Кудуругун содуңнадыр
Кулун ойнап, дешкилеп чор.
Хамды-колхоз өнчүзү бе,
Кадарчының олчазы бе?

Авазынга эргеленип,
Амыр самнаан кулунчактың
Даяктар дег даваннарын
Таныырым-на кончуг чүвөл?

Бажым кыргаан байырлалда
Кырыан-ачам берген белээ —
Байгы өнчүм — бора куннум
Кыйгым дыңнааш дешкилеп кээр.

Челчигежин дырбап, суйбап,
Чечектерни аңаа өрүп,
Хертеш, эптиг ооргазынче
Хербектенип үнө бээр мен.

Канчангаш-ла, кулунчагым
Карак уундан чиде бержик,
Дээрде салдаан булуттардан
Демги куннум танып каан мен.

Оглаа кулун чашкы шаамны
Ооргазынга олуртупкаш,
Көгжең булут аразынче
Хөөктелип ыңай болчук.

Шак ол хевээр шимеш диген
Чашкы шаамны дилегзинип,
Дээрде көшкөн булуттарже
Дегийт кайгаар апарган мен.

Кудуругуң содуңнадыр,
Кулун, маңнап, дешкиле-ле,
Четгейн барган чашкы шаамны
Сенден-даа бол, көрүп алийн.

БОРА-ШЭЭЛЕЙ

Тыва тоолум маадыры
Тывызыксыг чараш уруг
Бора-Шээлей — начын кысты
Бо-ла сактып келир-дир мен.
Бора-Шээлей, Бора-Шээлей,
Бодалымда кады чор сен.

Хүлүк-Бора аъдын мунган
Күжүр уруг Бора-Шээлей
Бокту-Жириш акызынга
Болчуп киргеш тиилеп чоруур.
Бора-Шээлей, Бора-Шээлей,
Бодалымда кады чор сен.

Черни, дээрни сиртиледир
Челээш кырлап шаап чорда,
Соңгаар эстээн чаштарынга
Шолбан-сылдыс дузакталыр.
Бора-Шээлей, Бора-Шээлей,
Бодалымда кады чор сен.

Өскүс айга өөрлештир
Өрү дээрге сылдыс илип,
Ине-чүскүүн хойлап алгаш,
Ижин кылып шаап чоруур.
Бора-Шээлей, Бора-Шээлей,
Бодалымда кады чор сен.

Хылыш тутса — начын маадыр,
Хымыш тутса — холу чемзиг,
Ине тутса — уран шевер,
Игил тутса — уян ырлыг,
Бора-Шээлей, Бора-Шээлей,
Бодалымда кады чор сен.

ЧОНУМ-БИЛЕ ҮНҮМ ҮННЕШ

Улуг-биче улус-биле
Ужурашкан санымда-ла,
Айтырыглар ол-бо чүктен
Ала-чайгаар куттулуп кээр:

- Кажан бижип эгелээн сен?
- Кандыг эртем дооскан сен?
- Чоргаарланып адапкы дег
Чогаалыңның дээжизи чүл?

Сеткил, хөңнүм илереткен
Чечен сөстөр бар-даа болза,
Дээжизи бо ийин дээштиң
Дегийт адаар чогаалым чок.

Улус мактаан уран ырым
Ам-даа чедир ырлаваан мен.
Улуг чонум сеткилинче
Ам-даа кокпам шөйбүшаан мен.

Ынчалза-даа дээди сеткил —
Ынакшылды ырлаарымга
Чонум-биле үнүм үннөш —
Чоргаарланыр байым ол ийин.

Олег Сувакпит

АШАК ООЛДАР

Ашак оолдар көвей-даа бис,
Араңарда база орлар.
Ашак оол бис дуурайлаваан
Аныяк кыс кайда-даа чок.

Ана чок дээн дүлгээзинниг,
Аажы-чаң хөй эрлер-дир бис.
Арай сула салдынзыңза,
Аспаавысче шымны бээр сен.

«Алган эжиң бар бе?» дизе,
Аашкынып «Бот бис» дээр бис.
«Ажы-төлүң бар бе?» дизе,
Аксын теве тепкен дег бис.

Хаваавыста биживээнде,
Кастыывыста имневээнде,
Кайбын, чүден билип аар сен,
Кара хинчээң көргениң ол.

«Ынак бис» деп сөглээн соонда,
Ыйыткаштың туруптар бис.
«Чарылбас бис» диген соонда,
Саргылаштыр чыпшынар бис.

«Чараш сен» дээш чаңнай берзе,
Сагыш-хөңнүң сала берзе,
Ала-чайгаар ынакшааштың
Ашаксына бергениң ол.

Ашак оолдар хугбай-ла бис,
Черле канчаар силер, кыстар?
Ажынгаштың-дарынгаштың
Четтирбейн баар шааңар бар бе?

Кадай-кыстар, кадын-кыстар,
Кайы-хай чок чаңнаваңар!
Ашак оолдар кончут-ла бис —
Арай сестип чоргулаңар!

ЭМЧИЛЕР

Баштак

Болганчок-ла аарый бээр мен —
Бо-ла эмчээ чеде бээр мен.
«Канчаар аарый бердиңер?» дээш
Кадалгаштың туруп-ла бээр.

Үени хөй туда-туда,
Үпчү ботту шупту шинчээш,
«Чыттыргаштың эмнээр бис» дээш
Чыры безин тырташ дивес.

Суук, кургаг эмнер-биле
Сутгара бээр, чемгере бээр.
Анаазы-даа, ажыы-даа бар,
Ана аайын тыппайн баар сен.

«Ханың алып» диген соонда
Кадай идер — уё-уё!
«Каям ужаң» диген соонда,
Кадай шанчар — аё-аё!

Аарыг күштүг болган болгаш,
Аайынга кирип бээр сен.
Аарыг турбаан чүве болза,
Анаа кижичыдып бээр бе?

Кадыкшыл дээш кандыг кончуг
Карак кызыл эмчилер боор.
Ынакшылдан аарый берзе,
Ынчан канчаар эмнээр ирги?!

ДИРИГ ЧОРААШ

Элегия

Кижичы бөгүн дириг чорааш
Кижилерге ажыктыг боор.
«Кызыл-дустан» чоруй баарга,
Кым-даа көңгүс сагынмай баар.

Ында-хаая бодап келгеш,
«Ынак чораан ышкаш мен» дээш,
Өскелерге чыпшына бээр —
Өөрүшкүлүг хөглөп чой баар.

Өлгөн кижичы дыңнаар эвес,
Өлгөн кижичы билир эвес,
«Чассыгбайым», «чарашпайым»,
«Чаңгызым» дээр сөстөр чидер.

Ажы-төл дээш, ынакшыл дээш,
Арыг-шынчы чуртталга дээш
Демисежип чорааныңны
Дегийт шуут-ла уттуп кааптар.

Хомуданчыг чүве ол-дур,
Хораданчыг чүве ол-дур.
Катап дирлип келген болза
Кадай чүү деп аштыр ирги?

Юрий К ю н з е г е ш

ТООРА-ХЕМГЕ ЧЕДЕ БЭЭР МЕН

Кыскыл дьттар бажыңнарже
Кылаштажып келгилээн дег
Тоора-Хем суур аргадыва
Дорт базып кирипкен-дир.

Чону элбеп, ажыл-ижин
Чогударда деми шуудаан
Өскөн суурум сайзыралы
Өөрүшкүмге өрек болду.

Ажылынче далашкылаан
Аныяктар эртер-дүжер —
Арнын көргөш, дөзевилеп,
Адаларын сактыр-дыр мен.

Аңчы, малчын, балыкчылар
Аалывыска кандыг кижин
Ажы төрүп чурттап чорбаан!—
Ажы-төлү дудап калбаан.

Меңээ душкаш, акшаан өөрүм
Мендилежиң, таакпылашкаш,
Эрткен болгаш амгы шагның
Эки, багын хөөрей бээрлер.

Кожуунувус чызааны бооп
Хоорайжаан Чекпелигнің¹
Намдарында онза солун,
Нарын төөгү эңме тикчок.

Кокус деп садыгжыны,
Хосторуг, интеграл,
Коржаа, кожкооп² турган өйнү
Коптара каап келгилээрлер.

¹ Ч е к п е л и г — Мөөгүлүг, Тоора-Хем суурнуң турар чериниң ады. Мөөгүнү тожулар чекпе дээр.

² К о к у с — Европадаан келген Кокузе деп бай садыгжыларның бирээзиниң садыг бүүсөзи Чекпелигге турган. Хосторуг — күрүнө садыгы (госторг). Интеграл — мында: ССРЭ биле ТАР-ның аразында дугуржулга езугаар экономика политиказын боттандырар ажыл-агый чериниң эң адаккы салбыры — садыг лаңгызы. К о р ж а а — кожкооптуң (кожуун кооперациязының) бөдүүнчүткен ады, колдуунда-ла, кожуун төвүндө садыг черин ынчаар адал турган.

Шаныларым өөнчө чалаар —
Шайын аартап, дашка тудуп,
Адак-бышкак аартаанын
Аштып сөглөп олурар мен.

Ыры чокта дойлаттынмас —
Ындынналдыр бадырар бис.
Ынчалза-даа хамык ырдан
Ыяңгылыг чаңгыс ыр бар:

«...Тоора, хере сагынмазын
Тоора-Хемим доорашкылыг.
Тогдук куштар ужуп келгеш,
Тодуп чанар Тоора-Хемим.

Чайзы, кыйзы сагынмазым
Чалың-Шөлүм чамашкылыг.
Сайлык кушкаш ужуп келгеш,
Сактып чанар Чалың-Шөлүм.

Кыжын кыштаар кырган Салдам
Кыры сынар, идик кетпес.
Чайын чайлаар Чекпелигге
Чарын сынар, энчек кагбас...»

Тоора-Хемге чедип келгеш,
Дораан чанар хөңнүм чидер.
Тоорук, кат чыып, мөөгүлөп,
Тоолдар дыңнап чоруксаар мен.

Балыкчылар одаан кезеп,
Баштак-сарык дыңнаксаар мен.
Хөлгө, хемге хеме сыылап,
Хөлгөм болза амыраар мен.

Арыг агаар, айдыс бойдус
Тоора-Хемде болбайн канчаар —
Артыш, чойган, хадың, шиви,
Тооруктуг пөш үглээн оран!

ПӨШ БУДУУ

Тоорукту сонуургаза
Домуруп ап болбайн канчаар.
Рюкзакты долдур-даа бол,
Үүжелээш чанып боор сен.

Бичалза-даа хөөкүй пөштүң
Ыргак будуун одура шаап,
Чүктөп алгаш чанар дээн сээң
Чүрээң кайын орта деп аан.

Тоора-Хемниң кежиинге дээр
Тооруктуг будук чүктөп,
Хинчектенген шүүделиңниң
Хилис баарын боданып ал.

Утпа кырган Дорофеев
Уткуй келгеш, сени үдээр —
Тоорууңну хураап алгаш:
«Топтуг чор!» деп чагыын сөглээр.

ХӨӨР ЧУРТТАКЧЫЛАРЫ

Чекпелигниң шыгын куду
Челип баткан Тоора-Хемниң
Арыг, кылаң суу безин
Арай тыртым, сыык ышкаш.

Кара-Төштүң кежиг үстү —
Кадыргылар дунчулаар чер —
Мототөкул, чычааннарга
Могададыр бастырган дег.

Ээремнерде балык, байлаң
Эдөргөй эзирик дег:
Автол, бензин карактарын,
Аксы, думчуун каңгыдыпкан.

Эрик дургаар чодураа, кат
Элбер-самдар ээреннерзиг,
Сывын, будуун тоймаглааштың
Сыя мунуп, соя соп каан.

Аанакайын, ол-даа канчаар,
Аажок чараш бойдус байлаан
Ээ көрнүп, камгалажыр
Эриг баарлыг эштер бар боор.

Чүрекке кем доктаагы дег
Чүден артык берге чүве
Хадың, дыттар аразындан
Караам уунга көстүп келди.

Кара-Төштүң кедезинде
Каапкан, эрги хөөрлерде
Өскөөртен кээп олчааргааннар
Өргээ-бажың тудуп ап-тыр.

Лурунгуларның сөөлгү турлаан
Бужартаткан барасканда
Байып аар дээш бачыт кылган
Багын миннир харык кайдал!

Калган угбам чевээн казып,
Хаванчыктар чүжүлөшкөн,
Хоптак дагаа хонак соктап,
Кокуңайнып турар чорду.

Ону көргөш, чажым чанган,
Ол хүн чем-даа амзаваан мен.
Ырмам сынган... Ыдым чидип,
Ыым келир — берге чорду.

Сагыыргааштың ческинги дег
Сагылы чок тояанчыда
Өске чоннуң сүзүүн бодаар
Өөделиг нүүр кайда дээр сен!

Өлүк, диинни өскээр сөөртүп,
Өртээ улуг тоорук, катты
Саарып турар чиижөңнерде
Саарзыяр сагыш бар бе?!

Диирең, четкер, аза, шулбус,
Дирлип келген сүнезин, бук
Хөөр кырлаан кожаларын
Хөлзедиптер өйү келир.

Кук кыс ынчан хөөрде оолга
Буккуңайнып чызаалаар боор:
«Эгиңниң эскии-дир мен,¹
Эргеленчип ойнаал, акый...»

Ындыг ыйнаан... Ынчалза-даа
Ыдым, сүзүүм чектеткештиң
Бурган дилеп, чалбарбас бол,
Муңгараксап, буугуп чор мен.

¹ Ээгиңниң эскии-дир мен — Христиан шажын езугаар херэежен кижини Адам деп эр кижиниң ээгиңиден бурган чаяп каан бооп турар.

Чевег хөөрде чурттаан чонга
Чемелиг сөс этпес боор мен —
Хырны—быжыг, боску—бош бооп,
Хырмачага харар ыйнаан!

Куулар Черлигоол

КЭЭРГЕНЧИГ КҮЖҮР БОДУМ

Чортуп ажар Шоол-Бажын
Шоочалап кааны дег,
Шооттугда, шоот чокта
Чолум муңгаш чордум ийин.

Кегээрелде, келдерелде
Хемчик-оолдуң арыг нүүрү.
Хей-ле черге хинчек көргөн
Кээргенчиг күжүр бодум.

«Контрнуң» уруу дигеш,
Хосталгамны кызап чораан
Нүүрү чок сектер-биле
Нүүртежир үем келген.

Кегээрелде, келдерелде
Хемчик-оолдуң арыг нүүрү.
Хей-ле черге хинчек көргөн
Кээргенчиг күжүр бодум.

Агып чыдар элезинде
Актыг боду хөмдүрүп каан
Ачам сөөгүн сактып келгеш
Арным куду чордум ийин.

Кегээрелде, келдерелде
Хемчик-оолдуң арыг нүүрү.
Хей-ле черге хинчек көргөн
Кээргенчиг күжүр бодум.

**КӨК-ЧЫРАА ЧУРТУМ
КАЙЫЛ?**

Чаныксаанда
Четкеш келир
Чериң бар-дыр, чуртуң бар-дыр.
Сагынганда,
Чассып алып
Аваң бар-дыр, иең бар-дыр,
Хөөкүйнү мени көрөм,
Көк-ле-Чыраам көзүлбейн-дир.

Көрүксээнде,
Көргөш келир
Көк-ле-Чыраа чуртум кайыл?
Хөлчүң караа
Чүнү сөглээр,
Хөңнүм канчап аязыр деп.
Хөөнзүрөөн, өскүссүрөөн
Хөөкүйнү дивеңер даан.

Чаныксаанда,
Четкеш келир,
Сагынганда чассып алып
Авазынган
Чуртум кайыл,
Ажыы-биле айтып берем.
Хөөлбекте чуртун кагган
Хөөкүйнү дивеңер даан.

Светлана О р ж а к

* * *

Алмаз, рубин шимег кыпкан дуганымның
Эжин ажып, куу куш дег салдап үндүм.
Аяе кудай ак-көк арны хүлүмзүрөөш,
Ээлдек чаткан челээш өңүн саара берди.

Дээримге чадаганым хылын шөйгөш,
Таалалдың уян ырын ырлай бердим.
Дескиндир чамбы-диптиң агымында
Талыгырда, хаяа кыпсып бадып ор мен.

Курбустунуң шилип сөңнээн шолбаннары
Карактарым чылчырыктай салдап чыраан.
Хүндөн чаштаан чалар оттар хевим каастаан
Хая көргөш, Айның чырыын төгө бээр мен.

* * *

Туразында үе аспаа сезинчиди бырланнаткан
Ада-ием ажытканы көжеге-даа чоорту хаглыр.
Амыдырал агымында Ужуралда эжиндирип,
Туруг кыры сценада хуулуп каап, ойнап тур мен.

Алызында Эрос-биле найыралым хайнып, мөөрээн.
Аранчула аъдым безин дээриглеп киштеп келди.
Кайгамчыктыг уяралдыг адыш долу сеткил суундан
Каш чүс чылда кагывас дээш ижип чоогла, Аранчула.

Чөрүлдээлиг сөстөр кожуу дужак болу бербезин дээш
Чеен чүктүң чечен сөзүн сыдым кылдыр дергилептейн.
Ораннарны эргий кезип аян-төөлөөл, Аранчула.
Октаргайның дамырларда халаан изин хайдынгылаал.

* * *

Оо, Бурган, чүдүвестээн Тываңдан мен.
Овуузунуң кемниг үе артымда тур.
Октаргайны башкарганы күштер дилээн
Оран дүптүң маргылдаазы кошкай берди

Хүрээлериң чуура шапкан Тывадан мен.
Хуюкталган судурларың хүлү чаап тур.
Хураап хөмгөн чүдүлгениң сураа үнүп,
Куюмналган Тыва чуртун эргий берди.

Төөредигге алзывыткаш сүлдең баскан
Телдериңниң салгалдары дүрзүң уткан.
«Төлөп чок» дээн таңма баскаш хаап кааның
Төөгүнүң арыннарын ажыдып көр.

Ээн кагган тываларың эмнеп, домнап,
Ээ көрүп, хүрээ-өггө холуң дээзем,
Эрте-бурун өгбелерниң сагып келген
Эргине дег чаңчылдарын эгидип көр.

Өлүм далаш доңгайты соп, мага ханып,
Хындан уштуп чанагаштаан хылыш чайып,
Хынамчалыг чыыра тыртып, деңгел үзүп,
Өйүм кээрге өөрүшкүлүг хемче дүлдү.

Улуургак суг шулурадыр каттыргылааш,
Узун-төнмөс төөгүзүн ыда берди.
Арным чуруп дөзевилээн булут ыглап,
Агып баткан мени сүрүп байырлашты.

Күскү Каа-Хем сонуургалы чоорту өөскээш,
Куйга бажым дамырларын суглар долду.
Угаан өжүп, элдеп-эзин бодал эстип,
Улаттынмас амы-тындан чарлы бердим.

Чалгааранчыг эзегилээш, сүнезиним
Хоосураан мага-боттан аңгыланып,
Чалгыгларның аразында мени тыпкаш,
Хомудаанзыг чаагымдан ошкап кагды.

Аткан даңда, ашкан хүнде эскериңер —
Калчаа хемнер белдиринге эшти бээр мен.
Адым сиңген өткүт үнөр кыйбап ушса,
Казырыктыг мөңгүн хевим солуй бээр мен.

Кара чашта баларларны аштай тудуп,
Хайым сугнуң кыры-биле салдап кээр мен.
Кайгамчыктыг суглуг оран онзагайын
Каас сөстөр дизип оргаш хөөрөп бээр мен.

Монгуш Д о р ж у

ТЫВА. 1938 ЧЫЛ

Баллада

Шуурганнын чаъс кудупканзыг,
Суглуг карак дежилгензиг,
Каргыш-иргиш, уё-човуур
Караңгыны оттурганзыг...

Үжен сес чыл! Үжен сес чыл!
Үениң бир шаажылакчы
Дошкун, берге чылы болуп,
Доозавысты хинчектээн сен.

Дээр-ле дээн эрлеривис
Дээди хөмчөг өдүм чүктээш,
Куу шөлде хөмдүргенин
Кускуннар-ла билир-магат.

Кулактарны кумнай берген,
Карактарны дуглай берген,
Кударалдың эгези чыл —
Кара сагыш, нүгүл чылы...

Бооладып каан «тостуң керээн»
Моол, Тываа дыргын чарлап,
Улус чонну коргудар дээн,
Улуургактар улам дөндээн.

Ханныг холдар улай кижип,
Каразынган кижизин-не
Кара-бажың дүвүндүве
Караш кылыр лаңчыл тыпкан.

Өлүрткеннер «доюнга» өөрээш,
Өртемчейни уттувуткан
Шала сербээ «тиилекчилер»
Сагыш солчуп хөөрөшкен боор...

Чамдыктары харын мырыңай
Чазак, намның шаңналын ап,
«Контрларның» хааны бис деп,
Холуургап-даа турганнар боор...

Сагыш-сеткил кудараткан
Амы-тынче шуут шоглаар
Саян ажыр өлүм хады
Ак-көк Тываа келгени ол.

* * *

Өчүк, өчүк, Шииткел, шииткел!..
Өлүр тының камгала!— дээр,
Байысаакчы дерзиилерниң
Барымдаазы нүгүл болган.

Оларны мен каратпайн,
Оюп эртип шыдавас мен.
Буруу чогу ылап болза,
Бурган башкы өршээр ыйнаан!

Салчак Тока мөчүп калды.
Шагның шиидиин көрбейн барды.
Шаажылал сөс дыңнавады,
Салымының экизи ол боор.

Ажыл-ишти кады кылчып,
Аралашкан чамдык өөрү
Хөөрүнче даштар октап,
Көвүк кузуп турарлар-дыр...

Дириг чораан Токаже
Дидим сөстөр эдип көрбээн
Чамдыктары боттарын ам
Чалым хаяа деңнээ дег-дир.

Өлгөн кижиге дирлир эвес,
Өлең, чашпан чоорган апаар.
Төөгүвүске арттырып каан,
Төгүлгөн хан уттундурбас.

Кажыыдалдыг чылдар өттүр
Карактардан төгүлгөн чап
Салгакчыдан салгакчыже
Сагызын бооп чурттап артсын!

* * *

Ээн хову ортузунда
Элезин-кум, элезин-кум!
Тыва кижиге чүрөөн орта
Тывызыксыг артпас боор сен.

Чайның чазы, кыштың соогу
Чаггаш, кургап, эрири дег,
Үе келир — чажырганың
«Үүжеңни» улус уштур...

Кааң хүндүс кырың дургаар
Кара булут диргелгензиг,
Кажыыдалдыг дүнелерни
Катап сактып келир боор сен...

Төрөөн Тывам! Төрөл чонум!
Төөгүвүстен балаттынмас
Бачыт-хайлыг үүлгедигни
Балладамда сомнап кагдым.

Чаш төл туткан ие киж
Чаштыг караан аштавазын!
Сагышка аар, чүрек өөр
Салымывыс катаптаваал!

ЧААКТАРДАН БУТТАР КОНЧУГ

Пародия

«Мурнуңарга буруум-даа бар,
Буян берген хунум-даа бар.
Муңгараанда, өөрээнде,
Будуңарга сөгүрүүр мен».

Николай О р ж а к.

Чажымдан-на күжүр бодум
Чаңыңарны шинчип өстүм.
Чаныңарга барганымда,
Чаактарыңар суйбап чордум.

Беге будук эринде артпаан,
Мен-даа аңаа буруулуг мен.
Ынчалза-даа буян кылдыр
Ынакшылым азап чордум.

Муңгараанда харыксырааш,
Булут тыртып кээр чордум.
Өөрээнимде меңээ чедер.
Өлчей-чолдуг амытан чок.

Чүге дизе, будуңарга
Чүдүүр-дүр мен. Сөгүрүүр мен.
Сугда балык, дээрде сылдыс
Шуптуңарга белээм болзун.

Херэежен чон эвес болза,
Хек-даа апаар турган боор мен.
Буян-чолдуг херэеженнер,
Буттарыңар камнап көргөр!

КОНГАЛАР

Тынын бээр бооп азап, чанып пат-ла болдуң.
Дыттар харын сени дыңнааш, кээргээннер боор.
Чочагайлар база катап аар, салам апардылар.
Чораан ояар хая көрбейн баарың ол бе?
Тының бээр дээн каас-коя сестериңни
Дыттар меңээ сымранчып турганнарзыг...

Ынакшылды чамап алыр арга болза,
Ындын-бетин өңнүг кылдыр селиир ийик мен.
Ындыг-мындыг частырыглар ээлбес кылдыр
Ындын ырлыг коңгалардан азар ийик мен.

Осур-оол Монгуш

* * *

Октаргайны эргээн хүнүм
Чүгүрүүнде кире берди.
Оран кыдыы даглар сирти
Сүүрде барып олурупту.

Хөлөгелер узап-узап,
Хөлүндө-ле эстип калды.
Сиген көктү хөлбөңнеди
Чиик салгын челбий какты.

Кежээкиниң кызыл хүнү
Херелденип ажа берди.
Шокар булут дээрни каастап,
Солаңгылап туруп алды.

Кежээкиниң имиртиңи
Кедеңгиирлеп союп келди.
Хайгыылчы дег Шолбан баштаан
Хамык сылдыс оттуп турлар.

1982 чыл, Межегей.

* * *

Аагын дөгээн соок кыжын черниң кырын
Ак чайт хары чава шуглап, чайнап кыштаар.
Хөөреме изиг чайын хөрзүн өңүн
Көк чайт үнүш хөмө бүргөп, шимеп чайлаар.

Хүнү сериин байлак күзүн үнүш-бойдус
Хүрең-ала хорагайзыг кыннып келир.
Чырык хүннүг чылыг чазын эзим-арга,
Шынаа, хемнер челээш өңүн тыртып чыдар.

Чылдың дөрт чүүл эргилдези — үелерде
Шырай арны чымчак шириин хуулгулап,
Өңнер солуп, каастанып кеттишиптер,
Өскөн черим өзү-баарым чымырт кылып.

1985 чыл, Чыраа-Бажы

САРАЛА КҮС

Эрээн-шокар чечектиг чай
Ээлчээн доозуп, эрте дүштү.
Черниң кырын сентябрь ай
Сериидеди челбий берди.

Шыргай эзим арыгларга,
Шынаа, хову делгеминге
Холу шевер уран бойдус
Хорагайын аргый каапты.

1979 чыл, Чыргакы

ХУРАГАН БУЛУТ

Дендии чаагай кааң хүндүс
Дээрниң хиндиин шырыңмалаам
Дээрбектелген дыдыраш ак
Дески булут көжүп олур.

Хураганнар дүгү канчап
Кудай дүвүн коңчой берди.
Ээче, торгу көжегени!
Энчек селип алган болза.

Хөвең ышкаш кынны берген
Хөлүнде-ле салдап чоруур
Хуулгаазын эдир булут
Хураганга демей-дир оо!

1984 чыл, Чыргакы

ДАМЫРАГЫМ

Шыргайлардан сыстып үнгөш,
Шылырткайндыр чыраалыктаан,
Чыдын чытпас кежээкей дег,
Шылагзынмас дамырагым.

Судактардан шурап баткаш,
Шулурткайндыр чулчургулаан,
Судалымче шуушкан дег,
Суларавас дамырагым.

Чайын соолбас, кыжын доңмас
Чайтыңайндыр ырлап чыдар
Чуртун, чонун кагытпайн
Суксуннаткан дамырагым.

Чедер черге четкижеге
Челижиңни шеглетпес сен.
Шапкын хемге киргижеге,
Саягыңны соксатпас сен.

ЫНАКШЫЛДЫҢ ДҮЛГЭЭЗИНИ

Ынакшыл деп чүү ындыг дүлгээзинил?
Ындынналып, сарынналып канчаарым ол?
Ыржым дүне, чырык хүндүс аагын дөгээр
Ырма сынчыг, кандыг кончуг берге чүвел?

Дүвүрел чок оожум чүрээм кыптыккаштың,
Дүргедексеп, дүне-хүндүс хөлзээр чүзүл?
Дүүнүгү чаш дег, кавайлыымда өпейлептер,
Дүвүретпес авам ышкаш арга болза.

Эриг сеткил, эргеледиг чалгаан ышкаш,
Эстеңедип, чымчаңайнып дойлуп чүзүл?
Эскертинмес, элдептиг күш силгээн ышкаш,
Эъдим-чүрээм чымырткайнып, хөлзээр чүмүл?

Орай кежээ шолбанналдыр чырыыйн бе?
Оран-чуртка салгынналдыр самнаптайн бе?
Чалар отка чалбышталдыр кывайн бе?!
Чалым-хаяа чаңгыландыр ырлаптайн бе!

* * *

Талыгырже көрүп ор мен:
Даглар, сыннар дүдүскектиг.
Чиге көөрге, делгем хову
Шимчеп турар чиргилчинниг.

Дүдүскектер аразынче
Дүлнүп, шымнып кирген дег мен.
Хаяаланган чырык хүнче
Карбап, эштип чораан дег мен.

Эрткен үем чалбыраажы
Эстегилеп келир чүзүл?
Сагыш-сеткил кыйбыңайнып,
Самнагылап хөлзээр чүзүл?

Он-он бештиң айдыңында
Орай дүннүң сылдыстарын
Ончалаан дег органывыс
Олчаан хевээр чуруттунду:

Шолбанналган караң оду
Сорунзалай чаштап келчик.
Салбакталган сай-ла чажың
Чарның куду чаптып батчык.

Чанывыска чаш-ла хадың
Саглаңайнып көрүп туржук.
Изиг тыныш, хоюг сөзүң
Ишти-баарым суйбай каапчык.

Кайгамчыктыг ужуралдың
Катап меңээ көстүр чүзүл?
Ханы бодал чажыды бооп,
Каттырымзап келир чүңүл?

1983 чыл, Чыраа-Бажы

Лидия И р г и т

ЫМ КЭЭРИ ХӨЛЧӨК ИЙИН

Ым кээри хөлчөк ийин,
Ынчалза-даа үе-бачым,
Ыглап оар арга-даа чок,
Ырак орук мурнумда-дыр.

Ым кээри хөлчөк ийин,
Ыглаар дээрге — өске черде.
Соок хат бүдүү ооргамче
Соолаңнадып чиңнеп туру.

Ым кээри хөлчөк ийин.
Ынакшыл чок сиилең чүрээң
Сенче эглип албас кылдыр
Сеткилимге долу дүштү.

**СИЛЕРГЕ МЭЭН
ХЕРЭЭМ-ДАА ЧОК**

Араңарга аартык болбайн,
Ажырбас оң, чоруй барайн.
Тыныжыңар соок кыштан
Дыка чылыг эвес-даа-дыр.

Караңгы дүн ортузунда
Кажып алгаш чорутка-ла,
Каш-даа астым, уштум, турдум,
Караам чажын хөй-ле чоттум.

Холуңарның сунуп кээрин
Кордавас мен. Ындыг сеткил
Силерде чок, билир-даа мен,
Силерге мээң херээм-даа чок.

ШОЛУК ДАГАА

Басня

Чечектиг көк делгем шыкка
Чемнеп хүнзээш, хөңнү биче
Көк-Буга бажыңынче
Хөглүү сүргей чанып орган.

Аңаа уткуй, бак чаяанныг,
Арагачы шолук Дагаа
Херим ажыр ужуп келгеш,
Хеле-бүдүү шорлу берген.

Азыг черже сындыр идип,
Алагадап, силгигилээн.
Көге-Буга хол-даа дегбээн,
Хөлчок чаннып чазамырлаан:

— Сээң чымчак чөөгүден
Сыртык кылыр — кежиң улуг.
Сергек, силиг, эртежи-даа
Сен дег өңнүк тыппас-тыр бис.
Чана бер че, күжүр Дагаа,
Чараш бодуң хүндүлөп чор.

Сеткилинге шак ол сөстөр
Черле дээпкен чадавас боор,
Элең-тендиң шолук Дагаа
Эстеңнедир ыңай боор дээш,
Мурнун көрбейн, тептиккештиң
Будун кемдей ужуп ап-тыр.

Эзирийнге менээргенип,
Эрткен-дүшкен чонга шорлур,
Ады соңнаан, хырны мурнаан,
Арын-нүүр чок кижилерни
Шолук Дагаа сылдап алгаш,
Шоодуп тур мен, одап тур мен.

АЪТ БИЛЕ ТЕВЕ

Басня

Ажылчын Аът ооргазы дежилгиже,
Аар чүьктү орайга дээр дажып келген.
Адан Теве бараан болуп, кайгаттынып,
Ажыл шагы төнгүжеге кегженип-тир.

Кадызының чалгаа, багын көрүп келгеш:
«Кандыг кончуг сус чок болган Теве сен?» дээн.
Хорадааштың Теве олче дүкпүрүпкеш,
«Хош, пиц!» дээштиң баш уунче кеңгейтипкен.

«Аттыг дедир амытан-дыр, билбээн мен» деп,
Ала-Инекке Аът хомудап-тыр.
«Арнынче дорт көрүп болбаан, ажына бээр
Адан-дыр ол... болгаап чор!» деп, Инек чагаан.

Кудумчуга Теве ышкаш чаңнагылаар
Культуразы кудуларны чок деп болбас.

АЗЫРАЛ КАС

Басня

«Ажык-чарлыг чорук турда корткаш чоорул,
Ажырбас» дээн хөөнге алзып, дидимненип,
Азырал Кас чаяңайнып туруп келгеш,
Ажаакчызын «Шүшпең сен» деп шүгүмчүлээн.
Аскыр Дагаа чалгынарын хере тудуп,
Алгырбышаан, аңаа сүрлүг үнүн каткан.
Өдүректиң чалчыргай хөй чугаа-домаа
Өскелерден ылгал-даа чок, аасташ болган.
Ажаап, тудуп, шыдавыже балдыр сыкпайн,
Ажаакчызы Ашак шаанче кызып келген.
Аршы, доруп чаңгыс-даа куш баксыраваан —
Артында-ла чаяалары чарлыр четкен.

Ажык-чарлыг чорук-ла дээш,
Аксым бар дээш, суглук чокка салгылай бээр,
Азырал Кас, Дагаа-ышкаш, хырнын дөгээр,
Аксы байбан, ажыл дынмас чалгаалар бар.

Борис Кулар

ЭРГИМ СӨС

Эргим сөстү
Эриннериң сымыранды.
Өөрүшкүмнү
Өйлээр чүве тышпас-тыр мен.
Чүрээм ырлап,
Чүглүг биле демей болду.
Эргим сөзүң
Эр ботту чалгыннапты.
Дагны, шөлдү
Таваар ужуп эртер боор мен.
Сөстүң күжүн
Сөглөптер дээш тышпас-тыр мен.
«Ынак мен» дээн
Ыдык күштүг даңгырааңны
Хандыр билип,
Харлыгыксап ыт чок тур мен.

* * *

Күштүг күзел
Хүннүг черге эдеринчим,
Идегелим кыпсыкчызы,
Ишти-хөңнүм даянгыгыжы.

Күштүг күзел
Күжүр боттуң келир өйгө
Аткаар баспас ынангыжы,
Аткан даң дег шапкынчызы.

Күштүг күзел
Хүнү-биле каапсыңза,
Сен чок черге албыс аарып,
Сербээ сээдең апаар боор мен.

Күштүг күзел
Хүрегелдей чечек ышкаш
Час-ла боорга черни каастай
Частып үнүп турбас-даа сен.

Күштүг күзел
Хүнү кээрге, сени сүрген
Чедер дээнин сурап тыпкаш,
Сеткил ханып омаа киткээр.

* * *

Эртен эрте
Эчис күзел бүдери-дир.
Хондур шыгжаан бодалдарның
Хостуг үнүп бодараары.

Эртен эрте
Эрес-омак ишчилерни
Чогуп бүдөр ажылынче
Сорук киирер сорунза-дыр.

Эртен эрте
Эриг мөңгүн херелдерниң
Хамык чүүлдү шонары-дыр,
Каттыраңнап ойнаары-дыр.

Эртен эрте
Эзир ышкаш эрес чоннуң
Эрте бурун чаңчылдары
Ээ көрүп мандыры-дыр.

Эдуард М и ж и т

БУСТУУШКУН

Өөрүшкүлүг
чулчургулап, каттыргылап
ойнап орган кем чок төлдүң
сайзанап деп
кежик долган делегейин
каржы кижиги
чуура базып
эрте бээрге,
кандыг ийик?

ӨСКЕ

Кандыг үениң,
кандыг амыдыралдың,
кандыг...
(чүгле уйгу-дүшке
хензиг кады кире хонар)
сеткил-сагыштың
бузундузу
кижи боор мен?

Араңарга
чурттаксааштың
пат-ла болдум...

Аажыңарга
тааржып чадааш,
пат-ла болдум...

Өңнүг шил дег,
өске өңнүг бодалдарлыг,
өске үннүг чугааларлыг,
өске...
(өөдежок чааскаанзыргай
багым ыйнаан)
кижи болганым ол бе?

ДАШТАР

Амыдырал,
Өлүм,
Мөңгө Үе
болгаш оон-даа хөй
чажыт долган,
тозан тос каът
хана-биле
камгаланган
Алыс Шын бар.

Бодалымның
кускун-хаайын
быжыг туткаш,
алдын дилээн казыкчы дег,
тывызыктыг ханаларны
шаам-биле
оя-чире
соктап чор мен...

Мээң оомда
кижи билбес
чаа чүү-даа чогу илдең.
Ынчалза-даа...

Өскелерге дөмейлешпес,
бир-ле янзы
дүрзү-хептиг
ол-бо чаштаан бузундулар —
бөзүргей, шиш дашчыгаштар —
шүлүктөрим ол-ла болгай...

Одуруглар аразында
чырыш кынныр хензиг оттар
кызаңнашкан сырыларның
хайырлааны
чыры ол-дур.

АЯК

Ынча чылдар эрте берген...
Хөй-ле чүүлдер,
эргижирээн чурук ышкаш,
кууларып, балалгылап,
уттундуруп
эгеләнде,
авай,
ынчаң сәң ол
шаажаң аяң бузупкаштың,
билбээниңде шыгжапканым
сагыжымда ам-даа хевээр.

Бодаарга-ла,
уттундурбас бузундулар
сактыышкыным эът-кежин
ханын үндүр кескен-даа дег...

Өйү кээрге,
оон-даа улуг бустуушкуннар
оруум дозуп, чедип кээр деп,
ынчан кайын
билир ийик мен.

ЧАДАВАС БООР

Кажан шагда,
даштында —
өртемчейде бар-ла чүүлдү
сиилбип чураан,
иштинде —
аас-кежик, ынакшылдың
ыдыктыг суун
долдур куткан,
Бурган безин кайгап ханмас
доңга турган
чадавас боор...

Октаргайлар, делегейлер, күрүнелер,
амытаннар,
кижилер,
даштар безин —
бузулгаштың, ыдыктыг суу
төктү берген,
доңгадан ам артып калган,
улуг-биче бузундулар
чадавас боор...

Ынчангаштың,
кижилер —
кыдыглары чидиг бистиг,
азыглары, бижектер дег,
шиш-шиш баштыг
бузундулар,
чыгып чадап,
балыглажып, ыглап-сыктап,
хинчек көрүп
чоруурувус
ында болуп
чадавас боор...

КИЖИ СЕТКИЛИ

Оон бээр ам
чеже үе эрткен ирги?
...Уткан-дыр мен...

Ынчан маңаа бир-ле киж
оскунупкан Көрүнчүүн чыып,
шаанга киир-ле
ыглаанын-на
сактыр-дыр мен...

Чүглө чаңгыс
азарганчыг бузундузу.
согур душ бооп,
Черинң Тиниче кирген ышкаш,
шаланың бо Чарызын орта
ызыртынып
чыдып калчык...

Оон бээр-ле,
куду көөрге — Дүмбей Тамы,
өрү көөрге — Ырак Чырык,
ээгилерим
ийи Манза аразында
уу-чаза
кыстырыпкан,
чеже үе дургузунда
дуза дилеп,
ондап келдим...
Уткан-дыр мен...

Бады-Байыр Т а р а а ч ы

САЛЫМ ДУГАЙЫНДА ҮШ БОДАЛ

Чуртталгада
бүтпейн барган күзелдеринң
бүткүр бодуң амыр-дыш чок доюлдурза,
шугулдава!
Частырыыңга еске хамык кижилерни бууратпайн,
Салым-хууңче карак ажыт чууй кагба!
Салым эвес,
Чаңгыс бодуң буруулуг сен.

Чалыы шаанда
ынакшылың оду өжүп,
ырың төнүп, чааскаанзыран артып калгаш
чарбыттынма!
Чүрээң саргаан ханы балыг сорбуланмайн, хоочурап,
Чүс-даа чылда эттинмезе, ыңчан база
Салым эвес,
Чаңгыс бодуң буруулуг сен.

Эрткен орууң
Эргий бодап орарыңга
элчок кыннып, арның кызып, ыяттырза
элдепсинме!
«Салым-чолум чаяаны» деп, хей-ле черге агартынма!
Сагыш-чүрээң аарышкызы төнмөс болза,
Салым эвес,
Чаңгыс бодуң буруулуг сен.

КЫДАТ РОЗАҢ

Кыш эртти. Частың соонда чай-даа келди.
Кыдат розаң база катап чечектелди.
А ол ынчан, кыштың башкы айы турда,
Аар черни шуглак кылгаш удаан соонда,
Чечээң ногаан бүрүлери оңуп калгаш,
Черже дүжүп, кударалым күштелдирди.
Шаарарган чадаң ыяш дег чечээң уну
Сактырымга, сени чоктап муңгараан дег...
Ынчалза-даа үе эртип, база катап
Ынак кызыл чечектериң частып келди.
Саглаң ногаан, улуг-улуг бүрүлерге
Чаглактанган розаларың чараштарың!
Бойдус — мөңгө эргилделиг. Сарыг шажын
Богда бурган өөредииң сактып келдим:
«Кандыг-даа бол, кижиги бүрү сүнезини
Каптагайга база катап төрүттүнер».
Шак ол ышкаш сүнезиниң розалар бооп,
Шаарарган чечээң унун каастаан ол боор.
Частып келген розаны аяар суйбап, топтап тура
Чазык арның, хүлүмзүрүүң көрүп калдым...
Кыш эртер. Частың соонда чайның ээлчээ
Кыдат розаң база катап чечектелир.
Кыдыг черде озалааш сээң чевээң кырын
Кыдат розаң кызыл чечээ каастап чорзун.

РЕДИФ

Чуду-кара чуртталгамдан ойлап-дезип — кайнаар баар мен?
Шугулдааштың, муңгарааштың оран кезип — кайнаар баар мен?
Чазыгларым салым-хуумга моондак болду — кайнаар баар мен?
Сагыш чазар сөстөр дилээш, тыппас-гыр мен — кайнаар баар мен?

Комудалым, муңгаралым ажыдар дээш — кайнаар баар мен?
Кадыг-бергээ чыгаттырып, ыым келгеш — кайнаар баар мен?
Карактарым суун ижип, ажыргангаш — кайнаар баар мен?
Чуду-кара чуртталгамдан ойлап-дезип — кайнаар баар мен?
Шунту чүве эки болуп төнмөс болза — кайнаар баар мен?
Кайнаар баар мен, кайнаар баар мен? — Кайнаар баар мен?..
Жандыг-даа бол чуртталгамны чурттап эртпейн — кайнаар
баар мен?

Мадон Монгуш

* * *

Болчаг кылыр бора талдыг Берге-Хемге
Бора хектер үнүн алчып турардан бээр
Хөй-ле чылдар билдиртпейн эрте берген,
Хөрек-чүрээм хөгжүмү ында артып калган.

Эрткен чазын адым дилеп аңаа чорааш,
Эштип ойнаар судаавыска келиримге,
Чокпак талым ужул калган черде чыдыр.
Чодур төжөөн чиирбейлер үглөөн болду.

Чалы чорааш уруг-биле куспакташкан
Чаглак талым арткан төжөө ээлиг болду.
Кымнарыл деп бүдүү харап көрбедим-даа,
Кыстар, оолдар төжөөвисти ээлээй аан.

ЧУРТТАЛГАНЫҢ ОРУУ

Эңгимениң ханызынче
Эзир куштуң ушканы дег,
Амыдырал кокпазынче
Аныяк эр аъттаныптар.

Дээрже бедээн тудугларга
Демни кадып холун сунар.
Хөптөөн бетон көвүругнү
Хемнер кежир салчып болур.

Дилиндек шат, бүүрелчиинге
Дилги сүрүп, бөрү аглаар.
Даглар эдээ оргулаашка
Далай богжуп, хоорай тутчур.

Элезинниг ховуларга
Эңгиннерге чүьк сөөртүр.
Дүдүскектиг өртемчейниң
Дүндүүн өтгүр ужуткулаар.

Арктиканың мөңге дожун
Атом-биле эргисчип боор.
Чүрек, угаан демниг чорда,
Чүс-даа чылда чурттап болур.

Эрниң оруун хемчээр болза,
Экватор каш-даа куржаар.
Бүдүргенин түңнээр болза,
Бүдүн даг дег овааланыр.

Ооржак Делгер-оол

ҮПТЕКЧИ

Кырган ачам чөнүк кижиги
Кызыл чорааш түрү бараан.
Тыва оолга үптеттирип,
Тынныг арткаш, куду чайлаан.

Хоорайда хеймер кызы
Ховар дирткен эмчи кижиги.
Билбес эвес тыва кижиги
Бир-ле чемин аңаа аппаар.

Холда бижээн боостаага
Соолаңнадып чайып тургаш,
Хойнуң эъдин хураап алгаш,
Соонче көрбейн дезипкеннер.

Хөөкүй кырган уруундува
Хөңнү муңгак химиренип,
Холда туткан чүвези чок
Хомудалдыг чоруй барган.

Кандыг ие өстүрүп каан
Кара баарлыг сойлук ирги?
Сектиң бужар үүлгедин —
Сээң-даа, мээң-даа нүүрүмде,

КЭЭРГЕНЧИГ...

Кара мөрлүг чыдыг сектин
Ханныг холу тының алган,
Өскүс хензиг дуңмаларым
Өстүрүштүм, күжүр авай.

Чаактарын кылаңнады
Карак чажы чаржып баткан
Чаптанчыг чаш кээргенчиг,
Кара-кара дуңмаларым.

Эрте чаштан назы кыраан,
Эртем безин менден ыраан...
Өскүс калган дуңмаларым
Өстүрер дээш кызыпкан мен.

Эргим авай, күжүр авай
Эргеленген ырым болдуң.
Өскүс калган дуңмаларым
Өзү-баарым көөгү болду.

Аяна Хензиг-оол

ЫНАК ЭЖИМ

Ханым-биле судал дамчып тутчу берген
Кандыг кончуг хилинчектиг кижиги боор сен?
Хевис ышкаш ногаан шыкка чедип келгеш,
«Херек чок!» деп алгырар дээш коргар-дыр мен.

Хамнаарактар уян ырын бадырарга,
Кара чаңгыс сени эдтиң сактып кээр мен.
Кордаан сеткил хемче чайгаар чыгап кээрге,
Хоруй берген өдүрөк дег орап-дыр мен.

Хомудалдар хонук санап эрте бээр оң,
Хорадааным салгын ышкаш чиде бээр оң.
Хайыралдыг эжим сени черле чүгө
Каап чадап, сактып чоруур кижиги боор мен?

ХОВАГАННАР

Алдын-шокар ховаганнар чечек баштап,
Алаак черге сывыртажып, дегжи каапкаш,
Чалгыннарын каккылажып чоруй аарак
Сайлыг салдам эриинге кээп хона каапты.

Ховаганнар, ховаганнар, ховаганнар
Хостуг шөлээн эдеришкең чараштарын!
Өртемчейге чүү-даа чүве ынакшыл чок
Өзүп, төрүп, черле чурттап шыдаар деп бе?

* * *

Каржыланып, хей-ле черге хайлынма даан.
Канчап бардың? Ажыы-биле чугаала даан.
Хомудавас, кыйгырбас мен. Ыглавас мен.
Хоржок болза, черле канчаар, хинчээм ыйнаан.
Коңчап-ырап, чолум дилеп чораай мен аан,
Караам чажы ийлээнимни сөглээр ыйнаан...

БҮЗҮРЕЛИМ

Бүзүрелим, баштайгы мээң бердингеним,
Бүгү бодум бодалымга алзы бердим.
Черле чүге, өзүп келген ынакшылым
Чеже тырткаш, мегелептер кижги боор сен?

Бодуң безин сактып келгеш, бажың тудуп,
Бодангаш-даа баажызын тыппас боор сен.
Чүге дизе, сылдыс ышкаш чайнап тулар
Чүрек одун каяа уттуп шыдаар деп сен.

Чаражың мен чуртталгамны уламчылап,
Чаңым салбайн, чонум чоорган, хөглеп чор мен.
Эъдим изии сени чылдып чорбас-даа бол,
Эрним чүге адың адап чаңчыккан чоор..

ШЫДАВАС МЕН

Сыгырганың өткүт үнүн магадаан дег,
Сылдыстарның чүгүржүрүн санаан-даа дег,
Чаным орта чеже катап келбең дээр,
Чарылбас дээш чеже сестү бербедиң дээр.

Аар аарааш, арай боорда сегип үндүм.
Арның туржук, үнүң безин дыңнавадым...
Каш-каш чылдар каржып-солчуп эрте бээрге,
Кандыг эвес диген ышкаш шенээр чүңүл?

Канчалза-даа, сени көргөш, биеэги дег,
Хайныгып кээр хүлүмзүрүүм кайда боорлан.
Берге өйде диригге-ле каапкан сецээ
Бердинип-даа, бүзүрөп-даа шыдавас мен!

Николай О н д а р

* * *

Алды, күзен олча хайып,
Алтай, Таңды өглей бердим.
Алдын чаштыг күжүр уруг
Аалында манап орап.

Хөлөгелиг кызаа хемим
Мөөрөп бадып чыдыр-ла боор.
Хөлчүң кара күжүр эжим
Хөйнү бодап олур-ла боор...

Очулгалар

Ж. Д. Доржиев, А. М. Кондратов

ГОМБОЖАБ ЦЫБИКОВ

РСФСР-нің алдарлыг эмчизи
Цырегма Доржиевага тураскааттывыс.
Авторлар.

ЭГЕ СӨС

Төп Азияның шинчилекчизи, улуг орус аян-чорукчу болгаш географ Николай Михайлович Пржевальский Тибеттиң найысылалы, кирери хоруглуг хоорай, Лхасага чедип шыдаваан. Ооң ыдыктыг күзелин күүседиринге 250 хире верста четпээн... Ынчангаш ол хүн демдеглелинге мынча деп бижип каан: «Менден кежи улуг өске аян-чорукчу, мээң Азияга чедир баспаан изимни изеп кагзын...»

Ындыг аас-кежиктиг аян-чорукчу, Ага хову чурттуг бурят улустуң алдарлыг оглу Гомбожаб Цэбекович Цыбиков (1837—1930) болган. Ол сарыг шажынның ыдыктыг төвүнче анаа-ла кире бербейн, ында чурттап турган тибет улустуң амыдырал-чуртталгазын ылавылалдыг шинчилеп, оларның үзел-бодалының үндезинин, шажын-чүдүлгезиниң системазын геолог-философ эртемденнерниң холу-биле бижээн кол ажылдары-биле таныжып көргөн.

Ол каяа-даа чурттап чорааш, кандыг-даа черге ажылдап чорааш, — чер бүрүзүнге бодунуң дугайында чаагай сеткилди арттырып, ада-чурттуң эртеминге бодунуң үнелеп четпес үлүг-хуузун кириген.

Кубдуг уктуг бөдүүн көшкүн бурят Цэбек Монтуевтиң төрүмелинден-не сонуургак, талантылыг оглунга салым-хуузу таарымчалыг болуп, тергиин эртемден болурунга дуза каткан. Агинскиниң шажын училищезиниң эң эки өөреникчилери-биле кады ону Читаның оолдар гимназиязынче чоруткан. Ону ол медаль-биле дооскан. Ол Петербург университетиниң Чөөн чүк факультетиниң кыдат-моол-маньчжур салбырын алдын

медаль-биле дооскан. Бистиң чаңгыс чер чурттууларывыстың бирээзи Цыбиков чорумал лама бооп алгаш, Тибеттиң ыдыктыг черлерин шинчилээн. Сөөлзүредир ол Владивосток хоорайга Чөөн чүк институтунга, моол болгаш Тибет дылдарны чүгле доктаамал өөренирин чедип алган эвес, харын-даа Россияга эң дээре тибетология кафедрасын аңаа ажыткан. Улуг Октябрын чүрээниң ханызындан хүлээн алгаш, бодунуң эгээртинмес күжү, арыг болгаш чаагай сагыш-сеткилиниң хайныгышышкынын төрөөн Бурятиязының культура тургузушкунунуң херээнге берип, бурят-моол бижимел дыл талазы-биле үжүглелди болгаш өөредилге номнарын чогаадып, моолдарның культура төөгүзүн болгаш этнография талазы-биле ажылдарны бижип, а амыдыралының сөөлгү чылдарында Иркутскиниң күрүне университетиниң профессору апарган.

Цыбиков амыдыралының иштинде 30 хире эртем ажылдарын парлаткан, оларның аразында үш улуг монография, өөредилге номнары болгаш өөредилге дузалал номнары бар. Ол ажылдар амгы үеге чедир бодунуң үненин чидирбээн. Ынчалза-даа ооң назынында кылган кол ажылы «Тибеттиң ыдыктыг черлеринде чорумал лама» деп кайгамчыктыг ном болур, ону Юденичиниң дээрбечилеринге бүзөөлгөш, ашчутка таваржып турган Петроградка 1919 чылда кончуг кызып тургаш парлаарынга белеткээш үндүргөн. Чогум-на ол ном ооң адын эртемге өзүлүг-ла өлүм чок болдурупкан.

Бир эвес моол болгаш тибет дылдар эртемдени, профессор Цыбиков колдуунда кым болуп чорааныл деп айтырар болза, ол ылап-ла энциклопедист чораан деп харыылаза частырыг болбас боор. Ол бистиң угаан-бодалывыска кайгамчык лингвист болгаш этнограф, дидим болгаш ховар аян-чорукчу, ханы билиглиг төөгүчү болуп артып калган. Ол Россияга-даа, «бичии чуртунга» — Ага ховузунга-даа бердинген ынак чораан...

Шылгараңгай угаанның Пушкин мынча деп бижээн: «Улуг угаанның кижиниң бодал-сеткилин эдерери дээрге-ле эң-не кайгамчык эртем болур».

«Сибирьниң ат-сураглыг кижилери» дээр серияның номчукчуга бараалгадып турар бо номун профессор Цыбиковтун чаңгыс чер чурттуу, төөгүчү Ж. Д. Доржиев сураглыг эртемден А. М. Кондратов-биле кады бижээн. Бо номда Гомбожаб Цэбекович Цыбиков номчукчуга — чүгле шылгараңгай шинчилекчи болгаш аян-чорукчу эвес, харын анаа эвес солун кизи кылдыр көстүр.

Мен бодаарымга бо ном солун болгаш хандыкшылдыг бижиттинген. Номчукчу авторлар-биле кады Ага ховузунга-даа, Цыбиковтун эртем-сургуул чедип алганы Россия империязының найысылалынга-даа, аныяк эртемденниң амы-ты-

нын артынга каггаш, каш айлар иштинде чорумал лама бооп алгаш чоруп турганы Тибеттиң ыдыктыг черлериниң бирээзи «кирери хоруглуг хоорай» Лхасага-даа, ооң алдарлыг башкы ажылын эгелеп, баштайгы эртем ажылдарын парладып эгелээн чери Владивостокка-даа, профессор атка четкени Иркутскиге-даа, база катап ооң сөөлгү хүннери эрткен төрөөн Агага-даа чеде бээр...

Г. Ц. Цыбиковтуң дириг салгалы — ооң өөреникчилери. Ол эвээш эвес шыырак белеткелдиг тускай эртемниглерни белеткеп кааш, Төрөөн чуртунуң мурнунга, ада-чурттуң эртеминиң мурнунга бодунуң хүлээлгезин шынчы күүсеткен.

Н. В. КОЧЕШКОВ,

ССРЭ-ниң ЭА Браккы чөөн чүкте салбырының төөгү археология болгаш этнография Институдунуң кол эртем ажылдакчызы, Төөгү эртеминиң доктору.

АГА ЧУРТТУГ

Гомбожаб Цэбекович Цыбиков (1873—1930)— Сибирьниң үндезин чурттакчызы, сураглыг аян-чорукчу, эртемден болгаш хөй-ниити ажылдакчызы. Амыдыралының хөй кезиин ол Сибирьге, Забайкальеге, төрөөн Ага ховузунга чурттап эрткен. Төрөөн черим Забайкалье, ынчангаш бүгү күжүмнү Забайкалье чурттуг кижилерниң амыдырал-чуртталгазын чырыдарынга тураскаадыр мен деп, ол бодунуң допчу намдарынга үргүлчү бижип чораан.

Буряттарның төрөөн чурту Ага дээрге Забайкальениң бир кезээ. Ында кандыг-даа делгемнер бар — даглар болгаш шынаалар, хадылыг аргалар, хадыңныг алаактар, часкы алдынсарала оймактар, кышкы хүннерде соолаңнады кага бээр сырын, магалыг каас хөлдер болгаш минералдыг суглар, кижилерге, дириг амытаннарга эм болур аржааннар, оон ыңай хову-ла, хову. Ынчаарга мында «хову» деп сөстү бир өскээр билзе чогуур, чүге дизе, ону оргулааш дээн уткалыг таарыштыр билир болгай. Актың ховулары даглар аразында — барыын талазындан Даур сынының сүүрлери хереп келген. Оларны таскылдар дээр. Алханай сынында бир таскылдың бедии далай деңнелинден 1664 метр чедип турар.

Забайкальениң мурнуу-барыын талазында Ингода биле Онон хемнерниң аразында, Аганың ховуларынга ол чурттуг чон буряттар салгалдан салгалче дамчыштыр чурттап чоруур. 1837 чылда Ага чурттуг буряттар тускайлань бергеннер. Көшкүн улустарның хөй нуруузу ышкаш, оларның кол ажыл-агыйы мал ажылы, оон ыңай ус-тывыш ажылы база аңнаары, Кяхтадан шай сөөртүрү, Амур хемниң өртээлдерин-

ге чиң-бараан сөөртүп чедирери болгаш мал-маган сүрери. Петр Алексеевич Кропоткинниң ажытканы болгаш үндезилээни мал сүрер орук-биле алдын уургайларынга Агадан эът сөөртүп турган.

Малчыннарның бүгү амыдыралы ажык дээр адаанга черге, бойдус аразынга эртип турган. Чайның изиинде-даа, кыштың соогунда-даа 40°—50° соок чыккыңайнып турда, чуга кидис өглерге чурттап чорааннар. Ындыг берге байдалга шыырак, эрес соруктуг кижилер төрүттүңүп, өзүп, дошкун амыдырал оларның салым-чолу болуп чораан.

XVII вектиң эгезинде Енисейниң оң талакы адыры Кан хемге орус кижилер эң-не баштай буряттар-биле ужурашкан. Ынчангаш XVII чүс чылдың сөөлгү бежен чылдарында бурят улус Россия күрүнезиниң албатылары апарган.

Россия девискээр-даа, экономика-даа, төөгү-даа талазы-биле алырга, чүглө Европага эвес, Азияга база хамааржыр деп В. И. Ленин бижээн. Ага чурттуг буряттарның амыдыралында евразий холуксаазы ооң дорт херечизи болуп кестүп турар. Чижээлээрге, хүрээлерниң архитектуразында моол, тибет болгаш орус каасталгалар холужуп турар, уран чүүлде Индияның, Кыдаттың болгаш Византияның культуразының шынарлары бар.

Аганың төөгүзүндө болгаш культуразында Сибирьниң чоргааралы болгаш Россияның эргинеги бооп чоруур аттар бар, чүге дээрге олар Делегейниң чаңгыс бүдүштүүн бодунда сиңирип турар. Оларның бирээзинге эрткен вектиң төңүзүндө болгаш бо вектиң бирги чартыында чурттап чораан профессор болгаш хөй-ниити ажылдакчызы Гомбочжаб Цэбекович Цыбиков кирер. 1919 чылда чурт хоозурап, саазын «чедишпейн турда» Эртемнер Академиязы Г. Ц. Цыбиковтуң «Тибеттиң ыдыктыг черлеринде чорумал лама» деп номун эвээш тиражтыг парлап үндүргөн. Ында автор бодунуң дугайын мынчаар бижээн: «Мен, Гомбочжаб Цэбекович Цыбиков, Чита уездининиң Забайкалье облазында Урдо-Ага деп черге төрүттүнгөн мен. Мээң ачам шаандагы Ага ховузунуң думазынга (өске сөөк Ага чурттуг кижилер волозунга бактаар кубд уксаалыг бурят — Цэбек Монтуев аныяанда лама эртеми чедип алыр бодап турда, ону хамнаашкынга улуг сундулуг ада-иези ынатпайн барган. Ындыг турбуже ол бот-өөредилге-биле моол болгаш тибет бижикке өөренип алгаш, сөөлүндө барып чамдык хөй-ниити албан-дужаалдарга соңгудар аргалыг болган».

Цыбиковтуң революция мурнунда-даа, совет үеде-даа бижээн ажылдарында ооң адын ийи янзы болуп турар: Гомбочжаб деп-даа, Гомбожаб деп-даа турар. Ооң ындыг ылгалы болза, биргизинде, эрги тибет-моол дыл ёзугаар «н» биле

«чж»-ни адаарындан, а ийигизи — ону бурят дылга канчаар адаарындан ындыг апарган. Аттың ынчаар бижиттине бергенин үнелевишаан, 1981 чылда Новосибирскиге парлаттынган Сибирьниң чөөн дылдар эртеминиң шилиндек ажылдарының ийи томнуг үндүрүлгезинге «Г. Ц. Цыбиков дугайында сөс» деп чүүлүнге академик А. П. Окладников биле академик В. Е. Ларичев ол ийи бижилгениң кайызын-даа ажыглап турар.

Ага чуртгуг кижилерниң ажы-төлү шаанда хөйү-биле когарап чораан. Ол чорук Цэбек Монтуевтиң өг-бүлезин база оюп эртпээн. Ооң баштайгы ийи оглу чажында-ла чок апарганнар. Ынчангаш, үшкү оглун — Гомбожабты божуптарга ада-иезиниң өөрээнин чүү дээр. Салгал уламчылакчызы, ада-өгбениң угун уктаар кижиге тывылган, өг-бүлениң чулазы хып эгелээн!

Уруг-дарыг чок боорун буряттар кончуг аас-кежик чок чорук деп санаышаан, бир хуу-салымның бир янзы шаажы-лалы кылдыр көөр чораан. Шаанда кижилер: «Уруг-дарыглыг кижиге чула-биле дөмей, уруг-дарыг чокта идик улдуңула» дээр чораан. Уруг-дарыг чок өг-бүлелер боттарының хөй уруглуг төрөлдеринден-даа, өске кижилерден, харын өске сөөк азы көжүп келген орус тараачындардан-даа өскүс уруг азырап алырын оралдажыр турганнар.

Өскүс-чавыс чорук бурят чонга билдинмес турган.

Сураглыг чогаалчы, эртемден этнограф Л. Шапошникова «Тайбың камгалалы» деп сеткүүлге буряттарга өскүс кижиге турбас деп бижээн. Ажы-төлү кадык болза ада-иези амыраар, ылаңгыя уруу хөй уруглар божуп аар суг болза, а оолдары мөге-шыырак болгаш тырың болур болза аажок өөрүүрлер. Таныш-көрүштери-биле ужурашканда бо хүннерде-даа чонунуң аажы-чаңын езугаар баштай ажы-төлүнүң амыр-мендизин айтыргаш, ооң соонда мал-маганның, агаар-бойдустуң байдалын айтырар, каяа, кажан, кандыг чурттап чоруурун айтыргаш, уруг-дарыынга аас-кежикти болгаш узун назынны йөрээп каар.

Гомбожабтың чаш болгаш элээди чылдары ооң төрүттүнген черинге эрткен. Ында, Урдо-Ага деп суурда ооң төрөлдери ам-даа чурттап чоруур. Угбазы Пагма, өг-бүлезинге адаарын езугаар Мадю-угбай, Бильчир дагдан ырак эвесте, Хайласан деп чимистиг арыгга, хек-даван чечектелип турда, тибет календарь езугаар суг кужунуң кылында, а григориан календарь езугаар 1873 чылдың апрель 20-де Гомбожаб төрүттүнген, чүге дээрге буряттар чөөн чүктүң дыка хөй улустары ышкаш, уругнуң харыыга «хырын» иштинде чылын база кадып алып турган.

«Гомбожаб» деп ат ийи дакпыр аас-кежиин күзээни кергүзүп турар. Оол төрүттүнгениниң соонда, үш хонганда буряттарның ёзулалы болур тоонтону — уруг сыртыын шыгжаан. Өг чанынга орундан ырак эвес черге оңгар каскаш, аңаа үнүш үрезиннерин, мөңгүн болгаш чes чоостарны салгаш, ооң кырынга кызыл хендир-биле даараан кидис сыртык-биле шып каар. Тоонто ол. Оңгарның кырынга чуктуг хады чартыларын чартык метр чедир өгүлештир бедиди салгаш, ону хой эдири-биле ораап алып. Ону Урса дээр. Ооң кырынга өг-бүлениң торгу кадаан шыва каап алып. Өг-бүлезинде уругдары чок эр-херэежен кижилер долгандыр олуруп алгаш, урсаны өрттедир. Долгандыр олурган кижилер ол отче саржагны чажарга, чалбырааш улам киискип турар. От өжүп бар чыдырда долгандыр олурган кижилерниң кайызынче углай чедир кыппаан чарты барып ужарын аажок манаарлар: ол дээрге дараазында чылда кым ава апаарын, уруг чок эр кижиниң ада апаарын айытканы ол болур. Ооң соонда шупту кижилер чаа божаан ава-биле кады, ол черни хүн ажар чүкче углай үш катап долганырлар, ооң кадында херэежен кижилерниң бирээзи сүттүг хууң туткан, өскези — дүлген эъттиг сава тудуп алган чоруур. Ооң соонда оңгарны долгандыр олурупкаш, бот-боттарын хүндүлөжилер. Эъттиг саваны бир-бирээзинче дамчыдарлар. Аңаа дүлүп каан тыркан саваның эрини ажыр халая берген чоруур. Херэежен кижини бүрүзү үзе ызырып чиир. Ооң соонда херэежен кижилер тонну черге чаткаш, уруг сыртыын шыгжаан черже углай тейлөп каарлар.

Монтуевтиң өг-бүлөзи көшкүн амыдыралдыг чораан. Ыяш тергеге өөн, ооң үвүр-савыр чүгүн чүдүргөш, Хойто-Аганың арга-сынынче шыылады көже бээр, час боорга оыт-сигени элбек черлерге баар. Чайын Урдо-Агага көжүп чедип кээр.

Хову чурттуг малчынның амыдыралы мал-маганны семиртип, дорукурлары-биле холбашкан. Гомбожабка ындыг амыдырал аажок тааржыр, ол ону кадыктырып, янзы-бүрү ужуралдар-биле байыдып чораан. Ак хемниң элезинниг эриктеринге маңаарга, азы Урдо-Актың шынаазында Бильчирэй Саган-Нур хөлдүң кежээки чиргилчиннерин көөрге, магалын канчаар.

Чылдар эрткенде ол мынчаар сактыр: «Хөл көрүнчүк дег кылаңнаар, мен аңаа эштин тургаш, хову казыргызы Хилиниң Улуг Ага хөлүн хөртүктөлдир хадааш, Бильчир шынаазынга аппаарга, аңаа хөл тыгып келген дижир тоолчургу чугааны кырганнардан дыңнаан мен». Хөлдүң ол чарыгында, ада-иезиниң эпти-ле хой кадарар чери Сахорта даа бар. Ол даг кызыл-хүрөң даштардан бүткен. Ийи дашты

алгаш, бот-боттарынга үскүлештириптерге, өртең от чытталып кээр. Ындыг дашты буряттар сахюрт дээр—ынчангаш дагның ады оон үнген. Бичии Гомбожаб ол даштарга ынак турган, ынчангаш ооң-биле сайзанак тудар, ону топтап көөр турган. Даг эдээнден уруглар черлик согуна чулуп аар, арга-арыг иштинден хылба кулча чулар, алдын-сарала чечек аразынга куштар үнү дыңнаар.

Кандыг-даа ниитилелге кижилер байыр-наадым чокка чурттай албас: буряттар долгандыр турар оран-чуртунуң каас-чурумалынга мөгөйип чораан: оларның эрги езулалдарынга кожа-хелбээ улустарның шажын-чүдүлгези болгаш аажы-чаңы тудуш холбашкан — бон, митраизм болгаш ламаизм.

Урдо-Ага биле Хойто-Ага хемнерниң белдиринде хову кедээзинде Пунцук даанче каастанып кеттинипкеш, шуужуп турган чаңгыс чер чурттугларын аныяк оол эскерип турган. Ол дээрге Цэбек Монтуевтиң аалындан ырак эвесте чер. Ийи дагның шыпшык баштарында ыдыктыг овааны тургускан. Бир дагның бажында сөске чүдүүр бурганның өргээзин тургускан, өскезиниң кырында богда бурганыга чүдүүр өргээни кылган. Бирги дагга чүдүүр дээш келген кижилер пөс эскиттерин ыяш будуктарынга баглаар, өскезинге ийи өргээ бар турган.

Өргээ бүрүзүнге бурганнар дүрзүзү, ыяштан чазаан аът, согунуң ча, эрги шагның боозу болгаш янзы-бүрү кадактар, суг, саржак куткан, тараа урган чes аяктар турган. Пунцукка байыр-наадым чай ортузунда болур. Чүдүүр дээш хөй чон чыгыр. Найырни болгаш езулалдарны ламалар удуртуп турган. Мөргүл доостурга, аът чарыштырар, ча адар болгаш мөгелер хүрештирер. Бо бүгү Гомбожабтың төрөөн чериниң каас-чаражын, чонунуң байыр-найырын билип алырынга база ол ышкаш ону бүгү назынында сактып чоруурунга сагыш-сеткилин сайзырадып турган. Ооң дугайын эртемден Урдо Акка келген санында-ла сактып чугаалаар чораан.

Гомбожаб дөрт кыс чүвелиг — Цыремжит, Тамжит, Шойжит, Пагма (Мадю). Оларны бичизинде ада-иези дуңмалары-биле кады чээрби верста хире черде турар Ага хүрээзинге чедирип чораан деп сактып чугаалаарлар.

1811—1816 чылдарда, Гомбожабтың аныяк шаанда туттунган, Аганың богда хүрээзи ынчан аажок сайзырай берген, хөй ламаларлыг болгаш хөй-хөй шажын байырларын эртирип турган. Хүрээге, ылаңгыя сезен карыш бедик дурт-тут алдыннап каан Майдар статуязы база кижиле биле ден дурт-тут ооң ийи өөреникчилериниң статуяларын тургускан Майдар өргээзинге баарга кайгамчык турган.

Ага хүрээзинге турган Майдар статуязын Совет эрге-чагырганың баштайгы чылдарында дүжүргөш, Ленинградче апарган, ол ам шажын болгаш атеизмнің Күрүне фондузунда чыдар.

Цыбиков чажындан тура эвээш эвес чөрүлдээлиг бодалдарлыг чораанын чаңгыс чер чурттугларынга бо-ла чугаалаар турган болгаш Аганың өргээ-хүрээзин онза сонуургап чораан.

Гомбожабтың аныяк шаанда бурят улустуң өглеринге Тибеттен чедип келген, боттарын сангасба деп аданыр тибет, тангут чорумал ламалар хөй турган. Ол сангасба хары черден келген ламаларны чем дилеп чип чоруур, бадарчылар деп санап, сарыг шажынның, Далай-ламаның чуртундан дезип келгеш, Ага ховузунга бурган ораны Барыын-Чжудан азы Лхасадан келген төлээлер дижип турган. Сангасба — эң биче дужаалдыг ламалар Барыын-Чжу деп ыдыктыг чурттуң дугайында тоолчургу чугааларны тодарадып, дириг бурганнар болгаш өске-даа чажыттарның дугайын чугаалап, ында ламаларның анаа эвес чүүлдерни болгаш эмнеттинмес аарыгларны эмнеп шыдаарын, боттарының сагыш-сеткилин болгаш мага-бодун сайзырадып чоруурунуң дугайын хөөрөп чорааннар.

Гомбожабтың чүвөгө сонуургаачал бүдүжү ол бүгүнү амырап сиирип ап чораан. Гомбожабтың адазы Цэбек Монтуев, ол үенин-биле алырга, бижик-билиглиг кижини чораан. Дөргүл-терели ону анаа-ла Монту Цэбек дээр.

Гомбожабтың авазы Долгор Шагдарова кожазында Хойто-Агага төрүттүнгөн. Ол уруг-дарыын азыраар дээш бүгү күжүн үндүрүп чораан, Ынчаңгаш, ол өг-бүлө ажыг-шүжүггө эрте таварышкан. Долгор аар аарааш, Гомбожаб он харлыг турда, чок апарган.

Бо чылдарда адазы кара чаңгыс оглун азыраар дээш чүнү-даа харамнанмайн чораан.

Цэбек Монтуевти чаңгыс чер чурттуглары хүндүлээр болгаш ону улустуң янзы-бүрү эрге-дужаалдыг черлеринге идип үндүрүп, губерния эрге-чагыргазы-биле Читага чарар ужурлуг янзы-бүрү чөрүлдээлиг айтырыглар сайгарарынга киириштирип чораан.

Аганың ламалары Гомбожабтың авазы Долгорга оглун хүрээге өөредирин сүмөлөп турза-даа, Цэбек Монтуев өске бодалдыг турган. Ол оглун орус үжүк-бижикке өөредир деп быжыы-биле шийтпирлеп алган. Авазы оглунуң чедишкин-нерин көрүп четтикпээн. Авазының өлгени Гомбожабты кайгадышкан, ынчангаш ол дораа-ла улуг кижини апарып, кылган чүвезин ыяк кылып апарган.

Кижн бұрузунуң чуртталгазынга ооң төрөөн чери-биле харылзаазын быжыктырып турар ужуражылгалар болгаш болуушкуннар тургулаар.

Амыдыралдың медеделдиг баштайгы базымнары кижиниң салым-чолу апаар. Гомбожаб Цыбиковка ындыг болуушкун 1842 чылда Аганың улуг девискээринге ажыттынган кара чаңгыс ламалар училищезинге өөренип эгелээни болган. Ооң дугайын ол мынчаар сактып бижээн:

«Ачам... Цэбек Монтуев аныяанда лама сургуулунга баар деп турда, оон хам уктуг ада-иези баргыспаан... Ынчангаш ол бир эвес оолдарлыг апаар болза, оларның бирээзин аңаа өөреткеш, ескезин шажын сургуулунга өөредир деп аашкынган мен деп ол чугаалап чораан. Баштайгы оолдары бичиизинде чок апаарга, ооң күзели улам күштелген. 1880 чылда ачам мени ламалар училищезинге аппарып каан. Аңаа орус болгаш моол дылдарны башкылап турган. Ындыг турбуже училищеге баштайгы чылында беш ай үскеш, чүгле бүдүн чартык чыл иштинде турган мен. Ол үениң дургузунда башкылар меңээ чаңгыс-даа үжүк айтып бербээн. Ийиги чылдан эгелеп мээң өөредилгем шуудай берген. Ийи чыл эрткенде, 1883 чылда мээң авам чок апарган. Ынчан ачам соңгу авамга базындырбазын дээш мени училищеге үр тударын күзей берген...»

Оглун ниити эртем школазынга өөредир дээн Цэбек Монтуевтиң күзелинге угаанныг оол эртем ажылынга бодунуң үлүүн кириптер боор деп бодаан төрелдериниң салдары база идиг болган. Бойдус-биле, дириг амытаннар-биле доктаамал харылзаалыг чораан оол бичиизинден эгелээш, быжыг турсоруктуг болу берген. Оглун өөретсе эки деп Цэбек Монтуевти сургаан херээ чок турган деп чаңгыс чер чурттуглары сактырлар. Эң улуг байлак дээрге билиг, эң бичиизи — мал-маганда деп бурят үлегер чугаада чугаалап турар.

«Р» деп үн адай албас, шала келдир болгаш үе-черге оолдарга болганчок-ла кыжыртыр чораан, ынчалза-даа ол ону ажып эрткеш, Аганың кирип өөренир училищезинге тергийн өөреникчилериниң бирээзи болу берген. Ол өөредилге чериниң төөгүзүнге ат-сураглыг башкы Буда Рабданович Рабдановтуң (1855—1923) башкылап турганы улуг болуушкун болган.

Ак чурттуг бурят Буда Рабданов XIX вектиң алдан чылдарында Аганың хову думазының хандырылгазынга турган Читаның пансионатынга өөренип турган. Пансионатты чедиишкинниг дооскаш, ооң соонда гимназияны база дооскан.

Б. Р. Рабданов Забайкальениң область эргелелинге элээн каш чыл ажылдаан. Даргалары-биле маргыжыпкаш, 1889 чылда Читаны каар ужурга таварышкаш, төрөөн чери Агага чедип келгеш, улуг башкы бооп ажылдай берген.

Буда Рабданович кайгамчык кижичораан: сөөлзүредир ол кезек үеде «Чөөн чүк кызыгаарында» деп солунга ажылдап тургай. Григорий Николаевич Потанинниң эртем талазы-биле аян-чоруктарынга хелемечи хүлээлгени халас күүседип чораш, каш удаа Моолга болгаш Кыдатка барган, европа университеттеринге лекция номчууру-биле чалаттырып чораан. Парижке Агван Доржиев биле кады «Гиль» музейинге моолдарның болгаш буряттарның хүрээ-шажынының, ёзулал-чаңчылдарының дугайында лекцияны номчааннар. Октябрь революциязының соонда чон ортузунга чырыдышкын ажылы чорударынга идепкейлиг киржип, үлегер домактар, үлегер чугаалар чыып, очулгалар кылып, орус классиктиг литератураны өөренип, чаңгыс чер чурттугларын бижикке өөредип, орус дылга болгаш литературага бодунуң өөреникчилерин хандыкшыткан.

Г. Н. Потанинниң амыдырал-чуртталгазының болгаш ажыл-херээниң шинчилекчизи академик В. А. Обручев Буда Рабдановтуң Моолга болгаш Хинганга экспедицияларының дугайында тодаргай бижээн: «Пекинге ол богда каанны хоорай төвүндө бир-ле өргээже бар чыдырда көөр аргалыг болган. Ынчан Рабданов муң-муң кижилер аразынга шагдааларга кыстыргаш, ооргазынче үш катап кымчылаткаш, ол дөрт чүс миллион кижилерниң дириг бурганын шаанга киир көрүп алган... Г. Н. Потанин Б. Рабданов-биле кады ыдыктыг дагга (О-мей-шань дээр) база чорааннар. Рабданов будданың бурган сагылгазынга улам хандыкшааш, дүне када туруп алгаш, өргээ иштинге кире бергеш, холдарын дээрже сунуп, чалбараш, «О-ми-то-фо» деп уяранчыг ырызын ырлап чораан».

Экспедиция соонда Б. Р. Рабданов Петербургка Забайкалье буряттарының өмүнээзинден чер айтырыының талазы-биле төлээ болуп чораан: аңаа ол бурят үлегер сестер чындызын тургускан...» Г. Н. Потанинниң сурукчузу, кайгамчыктыг аян-чорукчу фольклористиң амыдыралындан чамдык барымдаалар ол-дур. Хурай-Хила деп черде (амгы үеде Ага Бурят автономнуг округта Могойтуй району) Рабдановтуң бажыңы чөөн чүктүң бижилгелери болгаш номнары-биле, уран чүүл херекселдери-биле, идик-жеп үлегерлери-биле, чөөн чүк улустарының үвүр-савыры-биле долган турган. Чогаалчы С. Н. Марковтуң дыңнатканын ёзугаар алырга Рабдановтуң архиви 1923 чылда билдинмес чылдагаан-биле ышкындырган.

Буда Рабданов училищеге ийи он чыл хире башкылааш, өөреникчилеринге хөйүнү берген, ооң дыка хөй өөреникчилери сөөлүндө барып эртемденнер болгаш хөй-ниити ажылдакчылары апаргылаан. Оларның аразында филология эртемдени, «Гэсерниц» шинчилекчизи Ц. Жамцаранов, профессор В. Барадин, Крыловтуң басняларын, Л. Н. Толстойнуң номнарын бурят дылче очуддурган Күрүне думазының депутады этнограф Далай Очиров болгаш өскелер-даа. Оларның аразында Гомбожаб Цыбиков бирги одуругда турар, ол Рабданов-биле хөй чылдарда чылыг чымчак болгаш найыралдыг харыл-заалыг чораан.

Г. Цыбиковтуң архивинде Тарсан-до деп кыдат хоорайдан 1893 чылдың май 7-де чоруткан Рабдановтуң чагаазы бар. Ында ол Г. Н. Потанинниң экспедициязының составында бодунуң аян-чоруунуң дугайын, Потанинниң кадайы аян-чорукчу, этнограф Александра Викторовнаның аараанының дугайын тодаргай бижээн. Бодунуң чагаазында гимназияны дооскаш, ыяавыла университетке кирерин өөреникчизи Гомбожаб Цыбиковка чагаан.

Гомбожаб Цыбиковтуң кадайы Лхама Норбоева, ооң ашаа башкызының чагыын үнөлөп, ырак черге чорааш безин өөреникчизин утпайн чораан дээрзин, бадыткап чораан деп сактып турган.

Аганың кирип өөренир училищези Буда Рабданов ышкаш башкылыг-даа турза Гомбожабтың сонуургалын долузу-биле хандырып шыдаваан. Оолга ёзулуг белек — 1884 чылдың күзүнүнде ол Аганың кирип өөренир училищезин доозупкан турда, Читага гимназия ажыттынганы болур. Ол ооң өөреникчизи апарган. Ынчан Читаның гимназиязынга эң-не баштай чүгле орустар эвес, «өске сөөк», буряттарны хүлээп алган.

База бир кайгамчык чүүл болза, кыдыг-кызыгаар бурят улустуң бот-өөредилге-биле моол болгаш тибет бижикти өөренип алган сагылдыг кижизи Цэбек Монтуев бодунуң оглун ламаларның ном-судурунга эвес, европейжи ниити билиг эртеминче өөредип эгелээни болур.

Буряттарны гимназияже кииреринге шак ыңдыг «чымчак орук» бөдүүн тайылбырлыг турган: Ага чурттуглар Читага гимназия тудуунга боттарының акша-хөрөңгизин киирген. Сургуулдар чыырының негелдезин езугаар Ага ховузундан дөрт өөреникчи шилип алыр ужурлуг турган. Цэбек Монтуев бир дугаарында оглун Читага эккелген.

Гомбожаб кирериниң экзаменнерин чедишкенин ду-жаагаш, гимназияның белеткел клазының үстүкү салбырынга кирген. Цыбиков мынчаар сактыр чораан: «Тос чыл иштинде

өөредилгем дооскаш, 1893 чылда Читаның гимназиязын дооскан бир дугаар бурят болган мен».

Читаның область архивинде гимназияның амыдыралындан документилер болгаш материалдар бар. Оларның аразында гимназияның алды-сес класстарының өөреникчилериниң үндүрүп турганы хол-биле бижээн «Дуржулга», «Майның эртени», «Эскет чок болган чорук», «Унтернииз» деп сеткүүлдер шыгжаттынып чыдар. Чамдык чүүлдерниң болгаш эгелерниң адаанда псевдонимнер бар — «чидиг ок», «шүлүкчү Г. Я. Лебедев», «буруу чок болгаш хөңнү чок» деп чүүлдерни Цыбиков бижээн. Ынчалза-даа ол сеткүүлдер гимназистерниң анаа-ла «буруу чок ойнаарагы» эвес турган. Аңаа социал болгаш төөгү темаларына шыырак чүүлдерни үндүрүп турган.

Ынчан-на келир үениң шинчилекчизиниң сонуургалы бодунуң чонунуң төөгүзүн база ооң дылын өөрениринге угланган турган. Гимназия сеткүүлдериниң бирээзинге бижээн чүүлүнүң адын «Буряттарның төөгүзү» деп адаан, «латин болгаш грек дылдар дугайында» чүүлүнге бурунгу классиктиг дылдарны өөренип алырын сүмөлөп турар.

Гимназияның тос чыл хуусаалыг курузу чедишкинниг доозулган. Гимназия чөвүлели Цыбиковту өөрөдилтөгө чедишкиннери дээш алдын медаль-биле шаңнаар деп шийтпирлээн. Аңаа шериг губернатору удурланган. Бурят кижги (Чита гимназиязын бир дугаарында дооскан бурят-даа болза) алдын медаль алыры дээрге бооп көрбээн таварылга. Аргазын тып алганнар — Цыбиковка мөңгүн медаль тывыскан.

Гимназияның башкылар чөвүлели аныяк оолду өөрөдилгезин уламчылаарына дузалажыр деп шийтпирлээн. Аңаа дузаламчы болгаш Томскиге чедер акша-хөрөңги берген. Гомбожаб Цыбиков Сибирьниң кара чаңгыс дээди өөрөдилге чери турган Томск университетиниң медицина факультетинге кирип алгаш, бирги курсту чедишкинниг дооскан.

Эмчи болурундан хүндүлүг чаагай чүү турар боор. Кайда боор, ылаңгыя ол эмчи бурят кижги суг болур болза, — ооң бурят дылды, аажы-чаңны, ёзулал-йөрөөлдерни билирин медицина эртеми-биле холбаштырыптарга чаңгыс чер чурттуттарына кайгамчык дузаны чедирип шыдаар. Өөренири белең эвес турган, акша-хөрөңгиге чединмес хирезинде-ле хуу кижги бажыңы хөлөзилеп чурттаар турган. Ол үеде Томск, Иркутск-биле кады Сибирьниң «өртээ аар» хоорайларының бирээзинге санадып турган. Бир таварылга эвес болза, Цыбиков медицина факультетин кайын доозар турган боор. Санкт-Петербургка шажын-чүдүлгө хүлээп ап турда, сагыл четтирипкен адазы

Александр III турган Петр Александрович Бадмаев талантылыг солдуң салым-чолунга хеп-кенертен ужур-дузалыг болган.

Жамцаран Бадмаев 1851 чылда Табтанай улуска төрүт-түнген, он ийи харга чедир чурттаан, ооң соонда хөй мал-маганныг адазы оглун Иркутск гимназиязынга тургузуп каан. Бадмаевтиң акызы Сультимни эрткен вектиң бежен чылдарында буряттарның болгаш моолдарның аразынга тибет медицинаны чедишкенин тарадып турда, Чөөн Сибирьниң губернатору Николай Муравьев-Амурский Санкт-Петербургче чалап апарган. Бадмаев аңаа тибет эмниг аптека ажыткан. Петербургка Сультимни эдерип чедип келгеш, бичии Бадмаев 1871 чылда Петербург университетиниң чөөн чүк факультединге кирип алган. Акызының үлегери-биле православ шажынга сагыл четтирген, Жамцаран Бадмаев — Петр Александрович Бадмаев апарган.

Ындыг ат-сураглыг «сагыл четтирипкен адалыг» турда, албан-дужаал чедип алыры берге эвес турган. 1875 чылда университетти дооскаш, Петр Бадмаев даштыкы херек Яамызының Азия департаментизинге кирип алгаш, 1893 чылга чедир албан хагган. Ол тибет медицинага хөй үезин эртирип, императорнуң өг-бүлезинге эмчи болуп, 1920 чылда чок апаргыже чедир эмнеп чораан.

Медицина факультединиң бирги курсузу тургаш-ла, аныяк Гомбожаб Цыбиков шак ындыг солун кижиге ужурашкан. Цыбиковтуң ат-сураглыг, эртем-билдиглиг чаңгыс чер чуртуу эмчи-даа, чөөн чүк дылдарының эртемдени тускай эртемниг-даа турган. Ынчангаш ол аныяк кижиниң чүге салымныын билип алыры, аңаа берге эвес турган. Петр Бадмаев Гомбожабты медицинаны каапкаш, бүгү буряттарга болгаш Россияга ажыктыг чөөн чүк дылдарын сегирип алырын сүмелзэн. Гомбожаб чайгы каникулунда Агага чедип кээрге, П. А. Бадмаев чедип келген Цэбек Монтуевти бодунуң талазынче чайылдырып турар болган. Томскиге оглун өөредири Цэбек Монтуевке артык чарыгдал болу берген. Гомбожаб чөөн чүк талазы-биле тускай эртемниг апарза, материалдыг дуза көргүзерин П. А. Бадмаев аазаан. «Дөргүл-терелиниң болгаш чер-чурттугларының күзелинге алзыпкаш», Цыбиков Томск университетин, медицина факультедин кагган.

Петр Александрович Бадмаев ол үени-биле хөй деп санаттынар чүс рубльди бергеш, ону Моолдуң найысылалы Урга хоорайже чорудупкан. Аңаа Гомбожаб Бадмаевтерниң акша-хөреңгизи-биле ажыттыгган школага бир чыл хире

өөрөнгөн. Ол школа хелемечилерни, бижээчилерни, саазын-бижиң ажилдакчыларын, коммерсантыларны — биригээр чугаалаарга, хаанның Россияның Моолга, Маньчжурияга болгаш Кыдатка бодунуң «чөөн чүк политиказын» чорудар «ажылгыр» кижилерин белеткеп турган.

Чыл хире өөрөнгөш, Цыбиков Ургадан Петербургка чедип кээр. Аңаа Поклонная дагның кырынга Петр Вадмаев 40 буряттарга бодунуң школазын ажыткаш, оларга стипендия төлөп, янзы-бүрү аргалар-биле хайгаарап турган. Өереникчилерге чаңгыс негелде салган: ада-өгбезиниң шажын-чүдүлгезинден ойталаар болгаш христиан шажын-чүдүлгени хүлээп алып, Гомбожаб Цыбиков чамдык өереникчилер-биле кады христиан шажынны хүлээп алырындан ойталаан. Аңаа хары кылдыр Вадмаев чүве тоовас дээш бодунуң хайгааралын дүжүргөн. Актың чамдык буряттары чуртунче чаңгылай берген. Ынчалза-даа Цыбиков Санкт-Петербургка артып калгаш, университеттиң чөөн чүк салбырынга кирип алып деп шиитпирлээн.

Аныяк оолдуң шилип алганы таварылга эвес болган. Ол чылдарда Санкт-Петербург университетиниң чөөн чүк салбырынга ат-сывы делегейге сурагжаан эртемденнер башкылап турган. Академик Сергей Федорович Ольденбург (1863—1934) индологтарның болгаш буддологтарның аразында бирги чергениң сылдызы деп санаттырып чораан болгаш аңаа лекциялар номчуп турган.

Орус чөөн чүк дылдарының эртемденнери О. Е. Ковалевский, К. Ф. Голстунский, Я. И. Шмидт болгаш өскелер-даа делегей эртеминге моол болгаш тибет культураның кайгамчык чедишкиннерин ажытканнар. Олардан аңгыда хөй-хөй чүс чылдарда салым-чолу будда шажыны-биле тудуш харылзаалыг турган чурттар — Кыдат, Индия, Япония, Моол, Тибет талазы-биле талантылыг бөлүк тускай эртемниглер база университетке ажылдап турганнар. Ол чылдарда Санкт-Петербург университетиниң чөөн чүк салбыры болза, эң шыырак чөөн чүк дылдарының эртемденнерин белеткээр чер турганы чадап чок.

Чөөн чүктү шинчилээр эртем аныяк оолду хаара тудупкан. Ургага чоруп турар үезинде, Цыбиков Барыын Моолга болгаш Орхон хемниң бажынга чедип, Амар-Баясхалантада, Хуреньде, Дачинь-ванда, Заин-Гегенде, Эрдин-Чжуда, Барун-Хуреньде көшкүн малчыннарга барып, моолдарның болгаш будда ламаларның амыдырал-чуртталгазы-биле танышкан. Ол моол, кыдат, тибет болгаш маньчжур дылдарны өөренип эгелээн. Ол болза бойдушту, амыдыралды болгаш шажынны

өөренир баштайгы аян-чоруу болган. Бо үеде эртем талазы-биле эң үнелиг бодунуң баштайгы хүн демдегделин ол кылып чораан.

Крест кедеринден ойталаанының болгаш Петр Бадмаев-биле харылзаазының баксыраанының дугайын Гомбожаб адазынга бижээн. Цыбиковтуң адазы ооң дугайын чаңгыс чер чурттугларынга чугаалаан. Сүмелешкеш, «Гомбожаб Петербургка өөренир!» деп шиитпирлээннер. Бар шаа-биле акша хөрөңги чыгганнар, ол акша-биле оол университетке өөренирин уламчылаар.

Петр Бадмаевтиң харагалзаашкынындан канчап уштунуп алганын Гомбожаб эпти-ле сактыр чораан деп, бо номнуң авторларының бирээзинге Цыбиковтуң кадайы Лхамма Норбоева чугаалаан.

1895 чылдың күзүнүнде Цыбиков Санкт-Петербург университетиниң кыдат-моол-маньчжур салбырының студентизи апарган. Ооң удуртукчuzu эрткен вектиң төнчүзүндө болгаш бо вектиң эгезинде шылгараңгай монголоведтерниң бирээзи профессор Александр Матвеевич Позднеев (1851—1920) болган.

Сөөлгү курстарга Гомбожаб эртем ажылынга идепкейлиг киржип: хол-биле бижээн бижимелдерни болгаш ксилографтарны өөренип, Забайкальеге хову шинчилелдерин болгаш хайгааралдарын чорудуп эгелээн. Эрткен чүс чылдың төнчүзүндө «Забайкалье облазынга шинчилел ажылы» деп тускай комиссия тургускан. Ооң ажылынга Цыбиков база киришкен.

1898 чылда «Үндүрүглөр болгаш хавырылгалар» деп Цыбиковтуң баштайгы ажылы парлаттыган. (Статс-секретарь Куломзинниң даргалааны дээди хайыралаан комиссияның материалдары, № 15 үндүрүг.) Ол дээрге Забайкалье облазының тараачыннарының, казактарының болгаш өске сөөк кижилериниң үндүрүг-дадывыр төлээр талазы-биле байдалының дугайында 250 ажыг арын очерк-тир.

Гомбожаб Цыбиков чонунуң оглу болгаш чер-чуртун, тус чер чурттуг буряттарның, хамниганнарның, тунгустарның, эвенкилерниң болгаш орустарның амыдыралын, ажил-агыйын эки билир турган.

Аңгы-аңгы тускай эртемниглер киришкен комиссияга киржип тургаш, аныяк шинчилекчи улуг ажылды күүсеткен.

Ол комиссияның чыгган материалын төөгүчүлөрниң, этнографтарның, статистерниң болгаш экономистерниң чаңгыс эвес салгалы ажыглаан. Ол материал бистиң үевиске чедир эртем талазы-биле жур-дузазын чидирбээн, чүге дээрге ол кыдыг-кызыгаар национал девискээрлерге хаанның ажыл-

агый, эжелекчи политиказының талазы-биле тодаргай, элбек материалды берип турар.

Цыбиковтуң ажылы үш кезектиг. Бирги кезээнде — тараачыннарның, ийигизинде — казактарның, а үшкүзүнде — буряттарның болгаш эвенкилерниң албан-үндүрүүн көрүп турар.

Цыбиковтуң мурнунга берге болгаш шудургу ажыл турган. Ол үндүрүг төлээр чоннуң составын, төлекчилерниң санын, үндүрүглерниң янзы-бүрү хевирлерин тодарадып алыр ужурлуг турган. Цыбиков салган сорулгазын ыяк кылдыр күүседип шыдаан. Ооң «үндүрүглер болгаш хавырылгалар» деп номун ёзугаар Забайкалье облазынга 151088 үндүрүг хавыртыр шалыңныг кижилер турган. Хавырып алыр ашказының болгаш натуралдыг төлевирлерниң ниити түңү 1382044 рубль. Ажылдап турар кижилер бүрүзүнге: тараачынарга — 13 руб. 10 коп., казактарга — 8 руб. 37 коп. онаажыр турган. Ол түңгө дүжүметтерниң, волость баштыңының болгаш кедээ старосталарның (орус тараачынарда), тайшилерниң болгаш аал-оран баштыңдарының (буряттарда болгаш тунгустарда) холунга кирер чажыт үндүрүглер база кирер.

Цыбиков бодунуң ажылында социал харылзааларны, эрге-чагырганы, черни ажыглаарын, административтиг хуваалданы, орустарның, буряттарның, хамниганнарның, эвенкилерниң национал бөлүктөрүн шинчилеп турар.

Цыбиков бай болгаш яды кижилерниң аразында үскүлөжишкиннерни, улус чырыдышыкынының болгаш эмнелге херээниң байдалын эскерип турар. Башкы кижиниң чылда алыр акшазы 300—400 рубль хире, ол дээрге тус черниң байдалы-биле алырга чөгөнчиг төлевир болур.

Хаанның бодунга бүдүрүкчүлерниң дорт төлээр ясак деп үндүрүүн Цыбиков рента-үндүрүг кылдыр тодаргайлаан. Ооң-биле чергелештир ол янзы-бүрү чер, өнчү харылзааларын, үндүттү болгаш үндүрүглерни аңгы-аңгы кижилерге хуваарының болгаш ооң социал ылгалының нарынн көргүзүп шыдаан.

Тараачыннарның, орус чер ажылдыгларның болгаш быдаргай малчыннарның — Мурнуу-Чөөн Сибирьниң ажылчын массаларының социал-политиктиг идеяларының болгаш сагыш-сеткилиниң дөзү оларның боттарының экономиктиг, социал болгаш эрге-шөлээ байдалы дээш чөптүг демиселинде дээрзин «үндүрүглер болгаш хавырылгалар» деп төөгү-этнографтыг ажылында Цыбиковтуң ханы анализи көргүзүп турар.

Цыбиков «үндүрүглер болгаш хавырылгалар» — деп номунга бодунуң шинчилелиниң девискээр талазы-биле кызыгаарын айтып турар. Забайкалье облазының өске сөөк кижилерлиг Ак волозундан үнген кижиге болгаш Байкалдан Амурга чедир чурттап турар буряттарның социал-экономиктиг характеристиказынга кичээнгей салган-даа болза, ол Аганың буряттарына онза кичээнгейни салган.

Оң кылып каан шинчилели доктор диссертациязынга деннежиپ турар-даа болза, Цыбиков бодунга негелдези улуг болгаш аңаа эртем ады тыпсырын дилевээн. Оон ыңай ол боду өске сөөк кижиге болганда аңаа эртем ады тыпсырынга далашпас боор дээрзин биллип турган хире. Ону ол каш-даа катап эскерген. Цыбиков профессор албанын күүседип тура-ла безин алза чогуур шалыңындан эвээшти ап чораан. 1905 чылдың июль 13-те Чөөн чүк институтунуң директорунуң адынга бижээн билдиришкенинге ол мынча деп бижээн: «Мени хилинчектеп чоруур бир берге байдал бир: ажыл-албанымның аайы-биле чазактың доктаадып каан чиигелделерин ап болур эргелиг мен бе деп. Бодунуң байдалы тодараттынмаан турары дег аар-берге чүве кижиге турбас. Ындыг тодаргай эвес чорукту Тибетче чораан хүнүмден эгелээш, азы кандыг-даа албан-дужаалга томуйлатпайн чыткаш, ийи хуусаа эрткиже алды чыл иштинде эдилеп чор мен. Чазактың доктаатканын езугаар албан хаап чоруур мен бе база бир эвес албан хаап чоруур болзумза, кандыг чергениң албан эргези меңээ туруп болурул база хоойлу езугаар чиигелделерни эдилээр эргем бар бе дээрзин тодарадып бээрин диледим».

Университетти алдын медальдыг дооскаш, Тибетче аян-чоруктуң соонда, бүдүн обласка үндүрүг-дадывыр шинчилээр чугула ажыл кылып доосканының соонда, бодунуң туружун билбеске харааданчыг болбайн канчаар.

Херектиң ужуру чүгө Цыбикотуң өске сөөк кижиге болганында эвес, харын үндүрүг-дадывыр хавыраарының байдалын өөренип тургаш, оң политиктиг түңнел кылганында, оң материалы «Забайкалье облазының көдээ чурттакчыларының үндүрүг-дадывырлары аар болганының дугайында» тодаргай билигини берип турганында болур.

Забайкалье облазын элээн ханыладыр өөренип көргөн Куломзинниң комиссиязын «дээди айыткал» ёзугаар чорутканын уттуп болбас. Ол бүгү материал хаанның чазакка билдингир турган. Тибетче Цыбиковту хүндүлел-биле аьткарганы, оң оон эглип келбезин кордаан шөлүлге-даа болур чадавас эвеспе деп бистер бодаарывыска база берге. Эртемдениң бүгү назынының дургузунда хаан чазак доктар тава-

рыштырып келген. Ындыг турбуже, мурнакчы эртемденнер мынчаар бижип турганнар: «Цыбиков бодунуң эртем белеткелиниң талазы-биле лектор кижиниң шалыңындан улуг шалыңга туруп болур дээрзин өөренип көргөш, чиңгине чөвүлекчи А. М. Позднеевтиң дилээнге үндөзилээш, Цыбиковка лекция номчааны дээш, чылда муң рубльдиң орнунга ийи муңну төлээр болза чөптүг болур ийик».

Цыбиковтуң билдириишкинин болгаш эртемденнериниң саналын шын деп санааш, Чөөн чүк институтунуң ректору чырыдышкын сайыдынга мынча деп бижээн: «Институтта моол дыл башкылап турар Цыбиков бо үеде Россияда тибет дыл кафедрасынга бүрүн эргелиг кандидат бооп турар, кафедра ажыдышкынын бистиң чазаавыс бүгү арга-биле деткиир ужурлуг. Оон алырга Цыбиков институтка тибет кафедрасынга кичээлдер эрттиреринге эргежок чугула бооп турар. Моол дыл эртемдени А. М. Позднеевтиң институттан үнүп чорутканының соонда ол кафедраны ээлепки дег кижин бисте чок».

1906 чылдың январь 11-де Цыбиковка моол дыл кафедрасын ээлээрин саналдаан. Чүгле 1906 чылдың октябрь 28-те Цыбиков профессор эргени алган.

1908 чылдың июль 24-те чазак башкыларны шаңнап турда, үшкү чергениң Ыдыктыг Станислав ордени-биле шаңнатканнарның аразынга Цыбиков база кирген болган. Ол ордениниң саавырында бажыңга ажылдаар башкылар шаңнадып болур деп айыткан. Цыбиков орденини хүлээп алгаш, мынча деп бижээн: «Христиан чүдүлге чок кижилерге доктааткан үшкү чергениң Станислав орденини 1908 чылдың сентябрь 9-та алдым».

Забайкалье облазының үндүрүг-дадывырын шинчилээр талазы-биле Цыбиковтуң кылган улуг ажылының салдары ындыг болган-дыр.

«Үндүрүглер болгаш хавырылгалардан» аңгыда 1898 чылда Цыбиков Чөөн чүк факультетиниң студентилеринге «Моолдун күрүне бижилгези» деп дузалал ажылды үндүргөн. Цыбиковтуң шинчилел ажылдарының уг-шии ынчан тодаратынган хире, бир талазында, социал статистика, ийи галазында — Россияда чыгдынган чөөн чүк литературазының тураскаалдарын өөренири болгаш парладыры.

Төөгүнүң арыннары

Семен УРОЯКОВ

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫ ҮНДЕЗИЛЕП ТУРГУСКАНЫ

Тыва Республиканың экономиказының болгаш культуразының төвү — Кызылдың канчаар тургустунганының төөгүзүн республиканың баштайгы башкыларының бирээзи, төөгүчү Семен Чизепеевич Урояков көй чылдарның иштинде шинчилеп, аңаа холбашкан материалдарны тып, чыып келген болгаш хоорайның тургустунганының чамдык үе-чадаларын тодарадып, солуннарга бижээн. Ооң Кызыл хоорайның төөгүзүңгө холбашкан баштайгы ажылы 1944 чылда парлаттыңган, 1989 чылда республика солуннарынга бистиң найысылалывыстың дугайында ооң чүүлдери удаа-дараа үнгүлээн. С. Ч. Урояков 1991 чылда чеден үш хар ажып чорааш мөчээн.

Россияның хаан чазаа Тываны 1914 чылдың апрельдин 14-те Россияның протектораты (бот-эргелелдиг камгалап чагырган колониязы) кылдыр чарлаан. Ооң соонда удаваанда Чер шинчилелиниң болгаш чер ажыл-агыйының кол эргелели Урянхай крайга орус чонну чурттадып, тургузарын башкарып турган кижин В. Габаевке көшкөн чоннуң садыг, үлетпүр болгаш хамыктың мурнунда эрте-чагырга төвү болур ужурлуг черни шилээш, ону үндезилеп, тудуп эгелээрин дааскан. Ооң мурнунда, март айның төнчүзүндө, чер шиликчилериниң болгаш инженерлериниң бөлүү Тывага чедип келген. Иркутскиниң суд эргелелиниң прокурорунга чоруткан дыңнадыыңга Габаевтиң кара туразы-биле Белоцарск дөп адаан хоорайны тудуп эгелээриниң дугайын Красноярскиниң округ судунуң прокурору март 20-де айыткаан. Ынчаарга апрель айның 12-ниң хүнүндө ол дугайында каш одуруглар Петербургтуң «Речь» солунунга база үнүп келген.

ХООРАЙНЫ ТУДУП ТУРГУСКАН ЧЕР

Хоорай тудар черни Урянхай крайның дал ортузундан шилип алган деп Габаев бадыткап турган. Ынчалза-даа хоорай тудар черни шилээниң талазы-биле улуг чөрүлдээ-маргылдаа туруп келген.

Габаевтиң хоорай тудар дээш шилип алган черинге Урянхайга мурнунда-ла келгеш, чурттай берген орус садыгжылар, ылаңгыя Вавилин, Медведев болгаш өскелер-даа удурланган. Олар шагда-ла садыг суурлары болгаш салбырлары тургулаан Чаа-Хөлдүң азы Шагаан-Арыгның девискээрлеринге крайның төвүн үндөзлөп, тудуп тургузарын оралдашканнар.

Тываның барыын талакы кожууннарының дүжүметтери крайның төп хоорайы Чаа-Хөлгө тургустунар ужурлуг деп күзөп турган. Оларның Урянхай крайның комиссары Цереринге чоруткан бижинде мындыг одуруглар бар: «Чуртта болуп турар дүвүрээзинниг байдалдың дүргенибиле, өскерлип турарыбиле холбаштыр бистер. Силерни ооң төвүнге кээп көөрүн күзөп турар болгаш, аңаа холбаштыр Мындаагылар Силерниң турар өргөөнерни Джакуль (Чаа-Хөл) девискээринче көжүрүп болурунуң дугайында бүгү талаалыг буянын-чаагай өршээлинерни болгаш камгалахайырлалыңарны көргүзериңерни дилеп турар улус-тур бис»¹.

Хаан чазааның төп органнарының шийтпирлиг холгаарлаашкынының түңнелинде бо талазыбиле маргылдааны соксаткан.

Ынчалза-даа ийи хемниң — Би-Хем биле Каа-Хемниң белдирин хоорай тударыңга шилип алганы база таварылга эвес болганын айтыр керек. Чүгө дээрге, хоорайны тудуп эгелээн чер Тываның бүгү кожууннарының дал ортузу — төвү бооп турган. Хем-Белдирин долгандыр 80—100 километр девискээрге орус тараачыннарының суурлары болгаш турлаглары бар турган. Хоорайны тудуп тургузарыңга тудуг материалдары — ыяш-даш, чугай болгаш өске-даа чүүлдер хөйүбиле хереглеттинип турган. Оларны Каа-Хемни болгаш Би-Хемни куду салдадып бадырар апаар. Моолдан Россияже садыг оруу Хем-Белдирин тавараан болгаш Тываның бүгү кожууннарындан чиң тээр оруктар аңаа кээп белдирешкен. Ол бүгүнү өөренип көргөш, чүүлдүг деп санаан.

Хоорайның таваан салып эгелээн чер Салчак болгаш Оюннар кожууннарының, а ол ышкаш Моолга дорт чагырткан тускайлаң Маады-Чооду сумунуң араында хунааштыг девискээри бооп турган. Бо талазыбиле хоорайның эң коочун чурттакчыларының бирээзи Д. Дянзын-оолдуң чугаалааныбиле алырга, 30 чылдарның эгезинге чедир амгы үеде Алгы заводунуң турар чери — Доңмас-Суг ол ынчаар оюннарның аалдары тургулаан. Ынчаарга амгы үеде автобус доктаар «Востоктан» эгелээш, Каа-Хемниң унун өрү салчактарның аалдарының чайгы хонаштары тургулаан. Улуг-Хемниң оң талакы эринде Вавилин мугулдурунуң кыдыгыларыңга, а ол ышкаш Чодураалыг деп черге (амгы үеде бирги садчылар ниитилели турар черге) — маадыларның чайгы хонаштары тургулаан. Амгы үеде Совет Тываның 5 чылы стадионнуң турар шөлүңгө салчактарның Дарган-Камбы ламазы доктаамал чурттап чораан дээр.

¹ Мында киирген бүгү документилерни шунтузун Тыва АССР-ниң күрүне архивинден алган.

Амгы Кызылдың турар черинден 12 километрге (ында ам пионер лагерьлери турар) 1903 чылда-ла көжүп келгеш, доктаап чурттай берген орус дворянин Черневич безин хоорай тургузар девискээрни бодунуң чурту кылдыр санап турганы база эдептиг. Ол черни ынчаарда Кара-Дыт деп адап турган. Черневич хөй черлерни ээлеп, ону бодунуң өнчүзү кылып алгаш, Тывага мал өстүрүп байып алгаш, ооң соонда «алдынныг черлерни» казып эгелээн. Черневич ооң черин кандыг-даа чөпшээрел чокка ээлеп алган болгаш, хоорайга ооң алыр хууда девискээрин безин айтып бербээн дээш Габаевтен негелде салып турган. Черневичиниң ындыг «эргелерин» Габаев тооп көрбейн, тыва ноянна-биле Хем-Белдиринге хоорайны тудар дугайында дугуржурун оралдажып турган. Тыва ноянар кандыг-даа дугуржулга кылырындан шнитпирлии-биле ойталааш, чер өзлериниң төрөл-бөлүк салгаар эргезин барымдаалап, ону камгалаарынга сылдаглап, ооң-биле чөпшээрешпейн турган. Ындыг турбуже, кара туразында дүжүмет — Габаев ону-даа тоовайн, ук черни эжелеп алгаш, оларның чөпшээрели чокка-ла, хоорайның тудуун эгелээн.

ХООРАЙНЫ КЫМНАР ТУДУП ТУРГУСКАНЫЛ

Хоорай тудар ажилчынарны Сибирьниң дыка хөй — Томск, Красноярск, Минусинск хоорайларындан, тараачынарны — Иркутск губернияның Нижнеудинск уездизиниң болгаш өске-даа черлерниң көдээ суурларындан чыып, элзедип ап турган. Красноярскиниң чурттакчызы чораан Николай Леонов: «Ол чылдарда Красноярскиге болгаш Минусинскиге-даа Ак-көк хеминч чуртунче көжерин кыйгырган чарлалдарны чер болганга асканын, тараачынарны болгаш ус-шевер, бызаңчы кижилерни аңаа хоорай тударынга киржиңер деп кыйгырып турганын утпаан мен» деп бижээн.

Ол ышкаш инженер-техниктиг тускай эртемниглерни хоорай тудуунче база чалап турган: инженер К. В. Гогунцев, топографтар Н. Г. Крюков, М. Я. Крючков суглар 1914 чылдың февраль айда-ла чедип келген. Чаа хоорайның баштайгы планын М. Я. Крючков шыйып төлөвидээн. Ол төлөвилел амгы үениң Кызылының төп кезээниң планы-биле колдуунда дүгжүп турар.

1914 чылдың апрельдиң 18-те десятник Якушевке баштаткан бөлүк ажилчынар Хем-Белдиринге чедип келген. Олар Григорьевкадан Верхний Усинск суурга чедир чадаг кылашташкан, оон ыңай Хем-Белдиринге аяттыг четкен.

Хоорайны тударынга байларның болгаш чиижең-садыгжыларның хөлечиктери тывалар, ажилдаарының болгаш чурттаарының аар-берге байдалдарына шыдашпайн алдын уургайларындан дескен чамдык орус эдыылар болгаш мурнуку чылдарда Тывага көжүп келгеннер-даа база яришкен. Кызыл хоорайның баштайгы тудугжуларының аразынга Х. Лапшин, Г. Мальцев, И. Сивков, М. Семенов олар кирип турар.

Ажыл хүнү эртенгиниң алды шаптан кежээкиниң он сес шапка чедир үргүлчүлээр турган. Ажылчыннарга ажыл телевири кылдыр акша эвес, а көжүрүлгө эргелелиниң садыг-лаңгызының барааннарын бээр турган. Ажылчыннар ол барааннары-биле тыва чурттакчылардан аьш-чем продуктуларын орнап алыр. Ынчан ажылчыннар аразында довурак тырып каан манзылардан кылган барактарга сыңмарлажып чурттап турганнар. Оларны кажарлап мегелээр, ажыл-телевири чедир санапас, торгап-шиидер болгаш каржызы-биле дарлап-мөлчүүр чоруктар тергийдеп турган...

Хоорайның тудугжуларының ажылдап, чурттап турар байдалын ол үеде «Минусинский листок» солун мынчаар бижээн: «Албан черлериниң бажыңнарын тудары-биле хөлезилеп алган ажылчыннарның шуут шыдажыр аргажок байдалының дугайын биске Белоцарскиден бижип турар. Оларның конторадан алыр ужурлуг акша-төгери бар бооп турза-даа, ооң-биле чүве садып алыр кандыг-даа арга чок бооп турар. Оларга аьш-чемни база бербестей берген. Ажылчыннар конторадан дилег кылырга-даа шуут тоовайн турар. Ооң түннелинде ажылчыннар оон үнүп чоруур безин арга чок бооп турар».

Тывага эң баштайгы хоорайның тудугжулары бооп турган ажылчыннар организастанган революстуг күш бооп турганын айтыр херек. Көжүрүлгө эргелелиниң ажылдакчылары Н. Г. Крюков болгаш М. Я. Крючков олар сөөлзүредир Тывага революсчу шимчээшкиниң көскү организакчылары апарган.

ХООРАЙГА КЫМ КЭЭП ЧУРТТАЙ БЕРГЕНИЛ

1914 чылдың май айның орган үезинде баштайгы административтиг бажыңнарның таваан салган. Оларның бирээзиниң тудуунуң баштайгы кезээн августуң эгезинде дооскан. Ынчангаш Габаев 1914 чылдың августуң 5-те дужаалы-биле Туранда ооң канцеляриязы августуң 15-тен эгелээш, Белоцарскиже көжөр апаарын Урянхайның орус чурттакчыларынга дыңнаткан. Оон сонгаар чаа туттунуп турар хоорай крайның тускай административтиг төвү болу берген.

1915 чылдың төнчүзүңге чедир хоорайга хөй-ниитиниң болгаш күрүнениң 18 бажыңнары болгаш 54 хуу бажыңнар туттунган, аңаа 468 кижичурттап турган: оларның 43-жү албан-хаакчылар, артканнары — тудугжулар, ус-дарганнар, танчаатылар, садыгжылар болгаш оларның өг-бүлелериниң кежигүннери бооп турган.

Тыва АССР-ниң Күрүне архивинде «Белоцарскиде бажың чанының участоктарының болгаш арендаторларның дептери» бар. Бажың тудары участокту «кыдыг-кызыгаар черлерге шимчeves эт-хөрөгини садып алырын хоругдаан кижилерден аңгы-ла хойилу езугаар эргелиг орус хамаатыларга» тускайлап берип турганын оон билип ап болур. Бажың тудар чер түрээзи дээш чаңгыс удааның акша үндүрүүн төледип ап турган.

Бажыңнарны шуптузун ыяштан тудуп турган. Тудуг ыяжын колдуунда-ла Тожудан кезип белеткээш, дуржулгалыг сугжулар Сыстыг-Хемни болгаш Хам-Сыраны куду бадыргаш, Бии-Хемнел хоорайже салдадып бадырын кээп турганнар. Тууйбуну хоорайның бодунга кылып бүдүрүп турган. Демирни, шилди, будуктарны болгаш өске-даа үлетпүр материалдарын Минусинскиден, Красноярскиден, Омскиден садып алгаш, Саям даан ажыр, Улуг-Хемниң унун таварты сөөртүп кээп турган. Ол күчүдүг хемни кежилдир Тывага баштайгы паромну 1910 чылда Вейсус дээр ажылчын кижиге тургускан. Ону революсчу ажыл-чорудулгазы дээш Минусинскиже шөлүптөргө, Өөк-Аксынга чедип келген турган. 1914 чылда, оон улуг плашкаут дээр паромну Улуг-Хемде ажылгай берген.

1915 чылдың апрельде хоорайның чурттакчыларынга баштайгы эмнелгени ажиткан болгаш аңаа бир эмчи, фельдшер болгаш фельдшер-акusher ажылдап эгелээн. 1915 чылдың иштинде эмнелгеге чеди кижиге эмнелди чыткан. 1916 чылдың сентябрь айдан эгелээш, барак бажыңнарның бирээзинге школаны ажиткан болгаш аңаа 47 уруглар өөренип турган. Баштай аңаа 100 оруннуг ниити чуртталга бажыңның, дуржулга кылып шөлдүг, огородтуг, уксаалыг мал өстүрер улуг эвес кажжаалыг орус-тыва холушкак дыңнакчыларлыг кудуку көдөө ажыл-агый школазын ажылдар деп турган. Габаев ол бүгүнүң чарыгдалынга 38 муң рубльди үндүрүп берзин дээш оралдажып турган. Ыңчалза-даа аңаа ыңдыг школы тударынга, ол хире хөй акша-хөрөңгини аңаа бербээн.

Чамдык солуннар, чижээ, «Сольский вестник» солун бодунуң номчукулларынга, ол «Улуг болгаш Биче Енисейлерниң (Каа-Хемниң болгаш Бии-Хемниң) бедиринге хоорай «америк езу-биле дыка дүрген» өзүп турарын дыңнаткан. Херек кырында алырга, хоорай дыка оожум, уш-баш чок кылдыр туттунуп, канчаар-даа аажок хөй акша-хөрөңгиге куруг черге чарыгдаттынган. Почтаны Григорьевкадан почта-телеграф салбырлыг Верхне-Усинск суурну дамчыштыр чеди хонгаш-ла чаңгыс катап эккел турган. Телеграммалар база-ла Григорьевкадан аът транспорту-биле кээп турган болгаш 1916 чылдың ноябрь айында эгелээш, Верхне-Усинскиден кээр апарган. Тываның барыны кожууннарында чагаа-бижиктер Белоцарскиге чедир ай-айы дамчып кээр, а Тожудан — бүдүн-чартык ай болгаш кээр турган. Верхне-Усинскиден Белоцарскиге 1915 чылда көжүрген метеорология станциязы 1916 чылдың февральда ажылдап эгелээн.

Хоорайга ыңчаарда көдөө ажыл-агый чепсек-херекселдериниң бир күрүне склады болгаш аш-чем барааннарының бир садыгжызы, беш хуу садыглар, тускай аът садыны болгаш базаар турган. Баштайгы ус-дарган бүдүрүлгелери тургустунуп эгелээч. 1916 чылдың декабрь бирээде улуг эвес хуу алгы заводу ажылдап эгелээн.

Ол бүгү хоорайның тудуунга турган бүгү-ле четпестер болгаш таарымча чок чүүлдер турза-даа, ол Тываның ниитилел амыдыралының хөгжүүрүгө депшилгелиг ужур-дузалыг бурунгаар базым болганы тодаргай-дыр.

КЫЗЫЛ — УЛУСЧУ ТЫВАНЫҢ НАЙЫСЫЛАЛЫ

Колчактың аг-шерин чылча шапканының соонда 1920 чылдың августуң төнчүзүндө РСФСР-ниң онза бүрүн эргелиг төлээзи И. Г. Сафьянов губернияның революстуг комитединиң маңады-биле Тывага чедип келген. Ооң удуртулгазы-биле крайның орус чурттакчыларының X съездинин белеткээн болгаш ол чыыш ол-ла чылдың сентябрь 16—20 хуннеринде Туранга бооп эрткен. Ол съезд чурттуң орус чурттакчыларының Совет эрге-чагырганы догуннадып тургузар дугайында шийтпирин хүлээп алган болгаш ооң турар черин Белоцарск хоорай кылдыр шилип алырын доктааткан. И. Г. Сафьяновтуң саналдаанын езугаар Совет эрге-чагырга дээш демиселге маадырлыгы-биле өлгеннерге тураскаал кылдыр Белоцарск хоорайны Красный Город (Кызыл Хоорай) кылдыр тускай доктаал-биле эде адаан.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының дорт салдары-биле, Россияның тийлээн пролетариадының акы-дуңма дузаламчызынга даян-гаш, тыва араттар национал-хосталгалыг революцияны өөскүдүп үндүргөн болгаш боттарының төөгүзүндө бир-ле дугаарында улусчу күрүнени — Тыва Арат Республиканы тургускан Тыва Арат Республиканы тургусканын Суг-Бажы (амгы үеде Кочетов суурга) 1921 чылдың августуң 13—14 хуннеринде бооп эрткен Бүгү Тываның тургузукчу хуралы чарлаан.

1922 чылдың февральда тургустунган Күш-ажылчы бот-башкарылгалыг орус колонияның күүсому (РСТК — КВОК) ышкаш Таңды-Тываның башгайгы чазаа база-ла Туранга түр када турган.

1922 чылдың март айының төнчүзүндө Таңды-Тыва Республиканың чазаа, ТАРН ТК, а ол ышкаш КВОК-туң күүсому болгаш РКП(З)-ниң райбюрозу Турандан Кызыл хоорайже көшкен.

ТАРН-ның 1923 чылдың июнь 6—7-де бооп эрткен II съездининиң соонда ТАРН-ның чаа сонгуттурган ТК-зы июльдуң 25-те Оюн Күрсединиң даргалаашкыны-биле болган бодунуң ийги хуралыга найысылал дугайында тускай доктаадды хүлээп алган. Ол доктаада Хем-Белдирин (Кызыл хоорайны) ТАР-ның чазаның доктаамал турар чери кылдыр чарлап, оон сонгаар Хем-Белдиринге чазак чериниң болгаш коммунал ажыл-агыйның бажыңарын тудуп тургузарын айыткан.

ХООРАЙНЫҢ АДЫ, РЕСПУБЛИКАНЫҢ АДЫ

Кызыл хоорай 20-ги чылдарның ортан үезинде чедир ангы-ангы аттарлыг турган: ол, тываларның ортузунга Хем-Белдир азы Кызыл-Кода кылдыр, а орус чурттакчыларның иштинге Красный Город азы Городок кылдыр билданип, непгерээн турган. Тыва Арат Республиканың бодунуң ады база-ла чадгыс аай эвес турган. Эргиде чаңчыл езугаар ол орус чурттакчыларның аразына — Урянхай, Урянхайский край, Танну-

Тува, а тывалар ортузунга — Таңды-Тывазы азы Тыва кылдыр адаары үргүлчүлөп турган.

ТАР болгаш ооң найысылалы-даа янзы-бүрү аттыг бооп турарын барымдаалааш, ТАРН Төп хораазы 1925 чылдың декабрь 24-те бо айтырыг талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган. ТАРН ТК ол доктаалы-биле ТАР-ның найысылалынга Кызыл деп атты быжыглаан, ынчаарга Таңды-Тыва республиканы — Тыва Арат Республика деп адаар апарган.

ТАР-ның чазак чери баштайгы үеде, тодаргайлаарга, 1922 чылдың марттан эгелээш, Ээрбек сумузундан көжүрүп эккелген алды өггө турган. Ооң соонда КВБК-туң күүскому сөөлгү үеде «Шың» солунуң редакциязы турган бажыңны (Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузунуң № 3) септээш, ТАР-ның Сайыттар Чөвүделинге хүлээдин берген. Ынчаарга 1924 чылдан эгелээш, ТАР-ның чазак ол-ла кудумчуга турган болгаш сөөдүндө көжүргөн № 5 бажыңче шилчээн. Тывалар ол үеде ук бажыңны Хүрөң-Бажың деп адаар турганнар.

Ол-ла үеде ТАР-ның чазакның бодунга чуртталга фондузу чок бооп турганының ужурундан ооң бүгү сайыттары болгаш албан-хаакчылары-даа чазак бажыңының чанынга тургулаан өглерге чурттап турганнар. 20-ги чылдарның эгезинде Кызылга өглер бажыңнардаң хөй турган.

ТУДУГ КАТАП ЭГЕЛЭЭН

Хамааты дайынының чылдарында, ылаңгыя Белоцарск тулчуушкунуң соонда, хоорай дыка үрөлгөн болгаш чартык кезин өрттенип калган турган.

Кызылды 1922 чылда катап тудуп, тургузуп эгелээн. Эң-не баштай школаны болгаш эмнелгени, а ол ышкаш чуртталга бажыңнарын катап туткан. Бакичинин Атамановка суурнуң чоогунга чылча шаптырган отрядының туттурган солдаттарын болгаш офицерлерин хоорайны катап тудуп тургузар ажылдарга кириштирип турганы солун.

1924 чылдан эгелээш, Совет Эвилелинин дузаламчызының ачызында тудуг ажылдары улам калбарган, чаа-чаа бажыңнары немец туткан. Красноярск крайның мурнуу районнарындан тудугжу ажылчынар 20-ги чылдарның тэнчүзүндө Кызылга хөй кээп турар апарган. Чижээ, 1929 чылдың майда бежен тудугжу ажылчынар-биле кады десятник Х. Исламов Кызылга чедип келген.

30 чылдарның эгезинде Ленин кудумчузунга Күрбанкының ийи каът ыяш бажыңын, Чазак бажыңын (амгы үеде ажылчын аныяктар школазы турар, Ленин кудумчузунда № 22 бажың ол); нийти чуртталга черлиг өөредилге комбинадын (ол бажың 1944 чылда өрттенип калган, ооң орнунга, амгы үеде уруглар поликлиниказы турар, аалчылар бажыңын туткан), Шагдыр-Сүрүң аттыг клубту (амгы үеде республиканың чурт-шинчилея музейи турар), Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузунга № 1 школаның ийи каът бажыңын, Кызыл партизаннар кудумчузунга —

ийн каът чуртталга бажыңнарын, оон-даа өске тудугларны кылган. 30 чылдарның ортан үезинде болгаш 40 чылдарның эгезинде туткан бажыңнардан совет хамаатыларының клувун (амгы үеде ында Күрүне филармониязы туурар), Ленин кудумчузунда үш каът өөредилге комбинадын (амгы № 2 школа), чазак чериниң бажыңын (амгы үеде Тываның Дээди Соведа туурар) айтыры чугула.

Ол-ла бүгү чылдарда хуу чуртталга бажыңнарының тудуу база чоруп турган.

Хоорайны тудуп эгелээнинден бээр 20 чылдарның ортан үезинге чедир кудумчулар орта хевирлеттинмээн болгаш ат-бажы безин чок турган. Чүгле 20 чылдарның төнчүзүндө Кызылга Ленин, Ветеринарная (амгы Кочетов) кудумчулары элээн тодаргай кылдыр дөзевилеттинип көстүп келген. 30 чылдарның эгезинде оларга Щетинкин болгаш Кравченко база Кызыл партизаннар кудумчулары немешкен.

Ол үеде доора чоруткан кудумчулар кандыг-даа ат чок бооп турган. 1930 чылдың ноябрьда Улус ажыл-агый яамызының чер килдизиниң үш кижини составтыг (Мөңгө, Ф. И. Иванов, И. В. Сакарова) тускай комиссиязы доора чоруткан кудумчуларга дараазында аттарны тывыскан: септен эгелээн бирги кудумчуну — Болотный (Каа-Хем), ийигизин — Садовый (амгы үеде чаа тудуг чок, Мугур кудумчузу), үшкүзүн — Улуг-Хем (Интернациональная), дөрткүзүн — Смычка (Комсомольская), бешкизин — Октябрьский, алдызын — Братский (Чүлдүм), чедигизин — Песчанка (Гагарин), сескизин — Культурный (Чехов), тоскузун — Исправительный (Топографическая) кылдыр адаан.

Мурнунда-ла турган шөлдү Революция шөлү кылдыр эде адаан болгаш ында амгы үеде театры туткан.

1937 чылга чедир чаа: Найырал (Дружба), Малчын (амгы үеде Красноармейская) болгаш Рабочая дээр кудумчулар тыптып келген. Ынчаарда Кызыл партизаннар кудумчузунга каш-ла санныг бажыңнар, а Рабочая кудумчузунга — ниитизи-биле — 40-не бажың турган.

1937 чылда хоорайга 898 бажың турган. Оларның иштинде кыры шывыглыг — крышалыг бажыңнар 309, крыша чок — 427, чер-бажыңнар — 102, каркас бажыңнар — 7 турган. Ол үеде чедир шаанда туткан 53 бажың ирээш, ажылгала чок апарган. Бажыңнарның ниити санындан 154 бажың хоорайның коммунал ажыл-агыйынга, 525 — албан организацияларга, 219-зу — хуу кижилерге хамааржып турган. Кызыл хоорай чагыргазының (ынчаарда хоорай Советин ынчаар адаар турган) президиумунуң күрүне-бюджединден хоорайның коммунал ажыл-агыйының чуртталга фондузунуң капитал болгаш агар септелгезин чорударынга 60 муң рубльди тускайлап берген турган.

Кызыл хоорай чоорту-ла ыңдыг янзылыг туттунуп, өзүп келген. Оң чурттакчы чону база-ла чоорту өзүп кел чыткан. Чижээ, бир эвес 1920 чылда Кызыл хоорайга чүгле каш-ла санныг өг-бүдөлөр чурттап турган

болза, 1930 чылда ооң чурттакчыларының саны үш муң чеде берген болгаш өөредилге комбинадының сургуулдарын база аъттыг шериг полугунуң солдаттарын санаваска, 1937 чылда — дөрт муң кижиге четкен.

«ОРГУ ШӨЛ» БОЛГАШ БАШТАЙГЫ ОЛУРТКАН БЯШТАР

1930 чылга чедир хоорайның кудумчуларын чараштап, чаагайжыдарынче барык кандыг-даа сагыш салбайн келген. 1930 чылда Кызылга келгеш барганының соонда үш чыл болганда, Москвага парлап үндүргени «Урянхайның төнгени» деп номунга П. Маслов Кызыл хоорайны мынчаар бижип көргүскен. «Кызыл — найысылал. Ооң найысылал хоорай бооп турарының, чүгле чаңгыс демдээ бар — ол болза, чуртталга шөлүнүң чедишпези-дир. Кызыл оон өске бүгү хевириниң талазы-биле чүгдө найысылалга эвес, харын база хоорайга-даа дөмөйлөшпейн турар. Бяш бажыңнарның хөй кезини крыша чок... Чаъс-чар дыка эвээш дүжер. Ынчалза-даа күштүг частаашкын болу бергенде, ооң чурттакчылары бажыңнары крыша чок болганда, үзүк-соксаал чок «дамдылаашкынга» таваржып турар. Чер-бажыңнар дыка хөй. Үш-дөрт-ле хире чазак бажыңнары бар. Оон аңгыда, кинолуг орус клуб, тыва клуб бар.

Каа-Хемниң агып кирген аксында улуг эвес алаактан аңгыда хоорайда кандыг-даа үнүш чок. Бир эвес ону ырактан көөр болза, бүгү тудуглар болгаш чер-бажыңнар-даа хүл дег куу доозун-довурактыг оргу шөлде тургустунган».

Хоорайның культура болгаш дыштанылга парыгы 1929 чылда-ла тускай ажыткан. Ол-ла чылын ук паркка клубту (амгы үеде чайгы кино-театр) болгаш ооң чанынга — чайгы ресторанны тудуп тургускан. Ол ресторан амгы үеде чок. Үжен чылдарның ортан үезинде оларга клубтан ырак эвесте танцы шөлү немешкен.

Хоорайны чазап, чаагайжыдарының талазы-биле ТАР-ның чазаптың баштайгы доктаалын 1931 чылдың октябрь 5-те хүлээп алган. Республиканың Сайыттар Чөвүлели бүгү-ле административтик, ажыл-агый, хөй-ниити организацияларынга, хуу бажыңныг кижилерге болгаш хоорай девискээринде коммунал бажыңнарга чурттап турарларга-даа, сөөк-язымы болгаш кайы чурттуң хамаатызы хамаан чокка, ээлеп, чурттап турар черлеринге боттарының күсели-биле азы өске кижилерни хөлезилеп-даа тургаш ыяштарын тарып, олуртурун дааскан.

ТАР-ның Сайыттар Чөвүлели 1935 чылдың октябрь айда ийги доктаалды хүлээп алгаш, хоорайны улам-на ногаанчыдарының эргежок чугула хемчеглерин алырын хоорай эрге-чагыргазына даандырган. Ол доктаалга үндөзилээш, хоорай чагыргазы дараазында, 1936 чылдың октябрь айда, бо талазы-биле дужаалды, а ССРЭ-ниң ТАР-да төлээ чериниң консул килдизи — тускай доктаалды үндүргөн. Ол доктаал-шииттирени езугаар боттарының участоктарына ыяштың күскү олуртулгазын кылырын, оларны кажаалап-херимнээш, шуптузун камгалап өстүренин бүгү

организацияларга, албан черлериниң болгаш коммунал бажыңнарының квартираларының чурттакчыларынга, а оларның-биле бир дөмей хуу бажыңнарының ээлеринге дааскан.

1935 чылда хоорайның кудумчуларын бир-ле дугаар чурумчудуп эгелээн. Чайын Ленин кудумчузуңуң ортузун дескилеп, караганнар дестерин туруп арыглаан. 1937 чылда Кызылдың кудумчуларын чазап, чаагайжыдарынга 4.111 акшаны чарыгдаан.

Кызыл хоорай 1945 болгаш 50-даа чылдарның эгезинде безин бодуңуң даштыгы окур-хевириниң талазы-биле 30 чылдарның төнчүзүнде болгаш 40 чылдарның эгезинде турганындан колдуунда-ла онзаланып көстүр чүвези чок турган. Ооң кудумчуларын безин асфальтылап, дескилэвээн. Хоорайның дал ортузунга, амгы үеде республиканың хөгжүм-шии театрының турар черинге турган борбак-борбак караганнарны долгандыр дөңнели берген чыдар элезин-довурак часкы салгын-хаттан дойлуп үнгеш, бүгү Кызылды шыва ала бээр турган. Тарып олурткан чечектер болгаш клумбалар хамаан чок, ногаан ыяштар безин чок турган. Күштүг хатсалгынның үезинде, ылаңгыя чазын, хоорайны доозун-довурак бүргей бээр. А частаашкынның соонда Кызылдың кудумчулары кижги эртер арга чок хөөлбектерге алзы бээр. Хоорайның кара чаңгыс-ла ногаан арга-ыяштыг чери нийти шөлү 50 гектар хире парк-ортулук ол турган деп болур. Ол паркты безин эдиң-чазап, чаагайжыды кылбаан: олче кирерде дамыракты кежилдир чадып каан калбак ыяштарны азы даштарны таварааш чедер турган.

Кызылдың чаагайжыдылгасынга болгаш ооң чурттакчыларының коммунал кандырылгасын экижидеринге Совет чазактың тускайлап берип турган акша-хөреңгизи чыл келген тудум-на улам көвүдөп кел чыткан. Ооң түңнелинде хоорай улам-на чаагайжып, ногаанчып турган.

40 чылдарның төнчүзүнде, 50 чылдарның эгезинде час дүжерге азы күс келирге-ле бүгү кызылчыларның — школачыларның, студенттериниң, бүдүрүлге ажылчынарының болгаш албан черлериниң ажылдакчыларының-даа чаңгыс кижги дег, бир дем-биле кудумчуларже үнгеш, хоорайның чаагайжыдылгасынга болгаш ногаанчыдылгасынга кайы хире иденкейлиг ажылдап турганын хоорайның хоочун чурттакчылары билер. Ол буянын-чаагай шимчээшкиниң организаакчылары хоорайның партия болгаш совет органнары бооп турган. Хоорайның чаагайжыдылга конторазының шугуму-биле ыяш өстүрер питомникти болгаш чылыдылга-парник ажыл-агыйын тургускан. Хоорайга муң-муң чечектер, чүс-чүс ыяштарны олуртуп, ажаап хайгаарап турар апарган. Ол ышкаш ийи чылыдылга-оранжерейны, баштайгызын 1953, ийигизин — 1958 чылда тургускан. 200 дөрбелчин метр шөлдүг чаңгыс аай телевизелдиг теплицаны тудуп эгелээн. Ол бүгүнүң түңнелинде Кызылга 10 чылдың ишинде 30 муң ажыг дөс ыяшты болгаш 100 муң кустарниктерни олурткан, чаа скверлерни болгаш бульварлары, аллеяларны кылган. Ленин, Кочетов, Жомсомод, Щетинкин болгаш Кравченко, Кызыл партизан, Октябрь, Ин-

тернационал, Найырал болгаш өске-даа кудумчуларга ыяштарны олуртуп, ногаанчыткан.

1945 чылда Кызылдың кудумчуларының болгаш оруктарының ниити узуну 30 километр турган, а 1962 чылда —118 километр апарган болгаш ооң иштинде 29 километри — асфальтылаттырган болгаш чырыттыган турган.

60 чылдарның эгезинде суг дамчыдылганының 20 километр хоорза оңгарын казып тургускан болгаш аңаа хоорайның чурттакчылары база киржип турганнар. Ол-ла үеде хоорайның канализация коллекторун тудуп эгелээн.

Ол ышкаш Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло атты парыгы база-ла аян-шинчи кирип, Улуг-Хемниң адырың кежилдир баштайгы ыяш көвүрүглери туткан. Танцы шөлүп, аттракционнары, уруглар ойнаар шөлдерни кылган. Совет Тываның 5 чыл оюнга уткуштур 1949 чылда, бир стадионну туткаш, ону «Совет Тываның беш чылы» деп адаан, а ооң соонда элээн болганда, паррка «Хүреш» стадионну туткан.

Автономнуг областы Тыва Автономнуг Совет Социалистик Республика кылдыр эде тургускан үеде чедир Кызыл хоорай ындыг байдалдыг хөгжүп келген болгаш ооң найысылалы апарган.

Сергей Нестеров

АЙМЫРЛЫГГА ҮҮЛГЕДИГ...

*азы ийи муң чыл бурунгаар болган
чажытты археологтуң ажытканы*

Археологтар отряды Өвүрге кылып турган ажылын дооскаш, Кызыл хоорайже эеп орган. Экспедиция автобузунуң соңгазындан ийи-бүрү чурумалдар көстүп чораан: оьду саргарып калган ховулар чоорту өскергейлеп бедип бар чыдар даглар-биле солужуп келир. Хөй чүс чылдар бурунгаар маңаа кымнар чурттап чораанын салгалдарга боду-ла сагындырып кээр орук кавызында бедий бергилээн эрте-бурунгу базырыктарны бо-ла көрүп болур.

Эрте-бурунгу тураскаалдары таваржырга оларны көрүп, үргүлчү-ле доктаап чораш, ол хүн Кызылга чедип шыдавайн бардывыс. Сентябрьны эргиледир кыскажак хүн дургузунда Улуг-Хем районуң Эрги болгаш Чаа Чаа-Хөл суурларның аразында чаптылган Аймырлыг шынаазыңга кээп доктаадывыс. Скиф, гун-сармат, сртаа вектер үелериниң хөй археологтуг тураскаалдары ол шынаада элбек болуп турарын айтыр херек. Оларның чамдызы Саян-Шушенск да-

лайың суг адаанда барган. Маңаа 1965 чылдан бээр ол эрте-бурунгу-нуң тураскаалдарын камгалаар болгаш өөренип көөрүңге хөй чүвени кылган Саян-Тыва археологтуг экспедиция ажылдап турган. Бис ол тураскаалдарны көөрүн күзей бердывис.

Даарта эртен оттуп келгеш, ийи муң хире чыл бурунгаар болган үүлгедигниң херечилери болу бээр бис деп аңаа доктаап тура кым-даа билбээн.

Ук черниң хойжуларының бистиң эргевиске күзелдii-биле берген өглериниң бирээзинге хонуп алгаш, ол кежээ-ле эскергенивис чанаш черлерни эртен көөр деп шийтпир-ледивис. Чанаш чер дээрге, үстүкү хөзүнүн шириин хат үрегдеп каапкан, элезиннелчек чер-дир. Аңаа чоорту элезин холужуп, маңаа бурунгу турлаг ийикпе чевег бар турган болза, чоорту чанашталып, элезин кырынга көстүп кээр. Чанашталган черлерге бойдус боду-ла археологтуң ажылын кылып каар. Шынында оон эртемге чингелде болбас: мында янзы-бүрү үелерниң болгаш эпохаларның тураскаалдары холужуп калган болур.

Чанаш черлерни Кара-Даг-Бажы, Бош-Даг деп ол черниң чону адап турар. Кижини болгаш дириг амытаннар сөөктерин көргенин олар дыңнаттылар. Ол медээлерни алгаш, аргалыг-ла болза улуг девискээрни шинчилээри-биле бистиң бөлүүвүс шупту аңгы-аңгы угланышкынарже тарап чорупкан. Үш талазындан бедик эвес элезин дөңнер-биле кажаалаттынган улуг эвес ыйгылда кижини бажының сөөктери, ылап-ла эрте-бурунгу пор

савалар, дадарык демирлер бузундулары таваржып кээр апарган. Кичээнгейлиг көрүп турарывыска үрелип чыдар ийи чевег ында бары илереп келди. Хар биле суг оларны үрегдеп, көмгөн довураан чанаштап каапкан: мөчү сөөктерни элезин чүгле дөртөн шаа сантиметр шыпкан. Ийи улуг эр кижини бот-бодундан чээрби сантиметр хире, баштарын соңгу-барыын чүкче көрүндүр чаңгыс чевегде хөөржүткен. Бир шагда оларны калбак ыяштан кылган хааржакка салган, ол хааржактарның истери арыг элезинде кончуг эки көстүп чыдар. Өлгөн кижилерниң иелдирзиниң баштарының адаанда бичежек калбак даштар «сыртыктар» бар. Мөчү сөөктериниң чанындан янзы-бүрү херекселдер тывылган: демир согуннар баштары, улуг эвес чыдалар, бижектер, мезилер, шөйбексимээр курлар толдары, бирээзиниң бажында — буступ калган сава, өскезининде — дизиглиг эреге бар болган. Ниитизи-биле ол ийи чевеглер онзагай чүнү-даа көргүспейн турар: бистиң эрага чедир II база бистиң эраның I вектеринге хамааржыр болгаш шинчээчилерниң Шуурмак культуразының эртеги үе-чадазынга хамаарыштырып турары, археологтарның хөй катап казып база өөренип каапканы демейлешкек мөчү сөөктүң бирээзин шинчилеп тура, оң талакы дөңмек сөөгүнүң алды талазынче ыяк кадалы берген согун бажын хенертен көрүп кагдывыс. Бурунгу кижилерниң өлгөн азы балыгланган истери (баш сөөгүн оя шапканы, сөөктерни одура какканы) бола таваржыр, ыңчалзажок өлүрериниң болгаш балыглаарының мар-

гыш чок чепсээн тып алып чорук эң хөвар болгулаар. Үш кырлыг демир октуг согун оң талакы бут-туң дискек чүзүнге кээп деггеш, доңмекти шимчевестедипкен. Оң талакы бут шуут ажылдаастаан. Ок бакы доңмек ортузунче када-лыч кире берген. Сөөктүң экирген истери чок. Өлүрткен кижича чадаг чораан болгаш адып турар үеде дараазында базым кылыры-биле оң будун көдүрүп бар чыткан деп чур-дун тургаш, санап тыптывыс.

...Арзылаң бодун долгандыр даашча кулаан салып дыңнаалат чораан. Ында-хаая корга хона бээрге, чүрээ чоорту соолаш кынып келгилээр болган. Кежээки серийн дүжүп келген-даа болза, соок эвес. Чингежек, сыык хемчитеш эринде сырый хараганнар арзылаңга оңгу кылып алган. Оожум салгын сырынап турган. Мал үзе сүрер айыылдыг херекке бир дугаар киржир болгаш сүрээ-деп турганы ол. Бодунуң аалының эрлери ыңдыг халдаашкындан эзериниң кырынга арта кагдырып алган келгилээрин ол чеже-даа көргөн.

Кодан хой адак соонда бо көстүп келген. Хой, өшкү суг кыдынга кээп, айыын тыппайн доктаай бергеннер, суг оларга коргунчуг болган. Оожургай берген малдың соондан сүрүп чораан хой кадарчыларының алгырган үнү дыңналып келгилээн. Ийи улуг кара ыт оларны сугже чыгап, өрү-куду маңашкан турган. Хат хемден хадып турган болгаш өске кижича барын олар билбейн турган.

Арзылаң база катап чазын хынап, согун хавын чоокшуладыр тыртып, тулчуушкунга белеткенип

алган. Хой кадарчыларын дөө эрикче кежирбес ужурут, чүге дээрге кодан хойну уткуп алып оларның өөрү бар. Мында ол база чааскаан эвес. Оң болгаш солагай талаларында оон чүс базым хире черде эштери база кедеп органнар. Ынчалза-даа кадарчылар ооң кырында келгеннер. Олар аъттыг болгаш чепсектиг, бирээзи ча болгаш согуннарын эгиннепкен, өскези ында-хаая хой хойзуп каап чоруур узун чыдалыг болган. Аныяк-даа болза Арзылаң аалынга холу шыгырак, караа көскү эр диртип, ады алгаан кижича турган. Кырган-ачазы бичиизинден-не өөредип каан, ынчангаш ча адарынга аңаа деңгезирлер турбаан чүве-дир. Дүрген халып ыңай болган эликти чаңгыс согун-биле адып каар кижича турган, ынчангаш чазыптар ирги мен бе деп ол кортпаан. Кижича чаңгыс-даа катап чепсек арнып чорбаан болгаш бо удаада бодунга идегевзэн.

Ол үеде кодан хойнуң барык дөгези өске эрикче кеже берген. Кадарчыларның бирээзи — үженүжен беш хире харлыг эр далажып, арткан хойларын беле сүрүп бар чораан. Ол Арзылаңдан он беш-чээрби базым хире чорда, демгизи ооң коңзагар хаайлыг дүрзү-хевирин арнының ийинден кончуг таптыг көре тыртып каан. Олче көөр дээш Арзылаң бежен беш хире харлыг ийиги кадарчыны бичиича көрбөй барган. Кажан ооң талазынче көре кааптарга, оозу хем ортузунда барган болган. «Алдырбайн баары ол-дур» деп, Арзылаң бодунуң аалында улустуң чемелиг болгаш шыңгы көрүжүн, оолдар, уругларның кочу-шоодун, ада-иези-

ниң хөңү баксыраан арыннарын сактып келген...

Ынчанмыже салым-чол ону салбаан. Аныяк хойжу ам-даа дөө эрикте турган.

«Мону кайын чазар мен, ийгизип база менден чайлавас» деп, Арзылаң чазының кирижин дыңыды тыртпышаан боданган. Арзылаң аңнап чорааш маңнап бар чораан эликтин чарныче азы ооргазынче аткаш, даялап-ла каар кижип болгай мен деп боданган. А бо кижип канчаарыл, ынчаар адарга олуп барып-ла дүшкөй... «Будунче адайн!» деп, сири-кавызы намдап, аныяк сеткили хайныгып келген.

Арзылаң чазының кирижин чоорту салган-на, эр-даа алгырып-каш барып ушкан: согун дөңмөк адаанче кире берген. Ол чарыкта эрикче барык-ла кеже берген кырган кадарчы алгы уунче шалыпкын хая көрнүпкөш, аьдының аксын ээй тырткан.

«Ам-на бүгү чүвени карак чивеш кадында кылбааже талаар» деп бодап, балыгланган кижип Арзылаңче көрнүп келгеш, экинде чазын ушта соп чыдырда, ийи дугаар согун хөректин оң талазында шыгааган черинге деген. Арзылаң карааның ужу-биле көрө кааптарга, оозу ам-на ойда кээп дүшкөн. А кырган кадарчы адыпкан кижип көрүп кааш, холунда чыдазын көдүрө аарак олче углай халдып-ла каан. Арзылаң белен турган болгаш мурнапкан. Сोगун агаарга сыгырып барган соонда, демги кижипниң иштин орта деген. Ээзи

андарлы бээрге, аьт ынаар ийинче караш кылынган...

Кандыг-бир болуушкуннун болуп турган байдалын, бир шагда турган культураның бистиң үевиске чедип келген артынчыларындан каттап тургузары — археологтук шинчилел ажылының кол сорулгазы бооп турар. Көңүг улуг масштабтыг эвес, чүгле ийи кижипниң халлаптыг өлүмүн көргүскөн болушкун-дур, ындыг-даа болза кижип амытанның төөгүзү ындыг «бичип» болуушкуннардан чыгып тургустунар.

Дөңмөк адаанда балыгның айнаала эвезин, мөчү сөөктерин бэрээзиниң ээгилер адаанда оорга сөөгүнүн чанындан, өскезиниң — ижин кавызындан согун бажытып алганычыс, адак соонда ийи кижипни өлүмге таварыштырган үш согун баштарының бот-бодунга дөмейи, хөөржүткөн кижипниң чанында салган ок бажының чаңгыс аай хевирли — бо бүгүнү биске билдинип келген археологтук фактылары мал үзе сурер чаңчылдыг турганы-биле тайылбырлаарын кызыдып көрдүвүс. Ол чаңчылдар — ол бурунгу шагда айнаашкын-биле чергелештир байырының база бир аргазы болурундан аңгыга эрулустун дайынга белеткениринин аргазы болуп турган. Аныяк эрлер дайылдажырынга, шыдамык чорукка өөренип, езулуг эр кижилер апаар, дуржулгалыг дайынчылар шериг херээнге билин бедидип, аныяктарга ону дамчыдып берип чоран.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ
МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ БАЙДАЛЫН ЭКИЖИДЕР
ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ

1991 ч. октябрь 24-те үндүргөн № 366 .

Д О К Т А А Л Ы Н Д А Н

Тыва литература барык алдан чыл хире турул келген чылдарының дургузунда тыва улустуң сеткил-сагыш культуразының адырылбас кезээ болу берген, республиканың улустарының элээн каш салгалдарының аажы-чаңчыл кижизидилгезинге, литературлуг тыва дылдың, национал уран чүүлдүң тургустунарынга болгаш хөгжүүрүнге бодунуң үлүүн киирген.

Тоталитаризмнің, ниитилелди бүрүнү-биле идеологчударының чылдарында безин тыва чогаалчылар боттарының эң дээрэ чогаалдарынга тыва улустуң төөгүзүнүң бижилгезин тургузуп, амыдыралдың караңгы талаларының дугайында шыны-биле чугаалап, республикага хөй-ниитиниң үзел-бодалдарын кадыкшыды хевирлээринче идепкейлиг киржип келгеннер.

Тыва совет литература ниитилелди идеологиядан болгаш политикадан дашкаарладып турар апарган үеде янзы-янзы талантылыг чогаалчылар бар-даа болза, эң аар кривиске таваржы берген. Мурнунда барымдаалап турган езулал-сүзүгледерниң үнелелин өскертип эгелээни аңаа салдарын чедире берген.

Чуртта база республикавыста болуп турар өскерлишишкиннерни чогаалга шыны-биле чуруп көргүзери болгаш философия талазы-биле жаны шинчилээри амгы үеде ниитилелге кажангызындан-даа артык негетинип турар. Ооң-биле кады чечен чогаалдың бодунга чазактың болгаш бүгү ниитилелдиң талазындан дуза көргүзөриниң айтырыы эң-не чидиби-биле тургустунуп келген.

Чогаадыкчы ажылдың байдалдарын болгаш чогаалчыларның амыдырал-чуртталга, бажың-балгат хандырылганын экижидер дугайында Тываның Чогаалчылар эвилелиниң дилеглерин республиканың болгаш

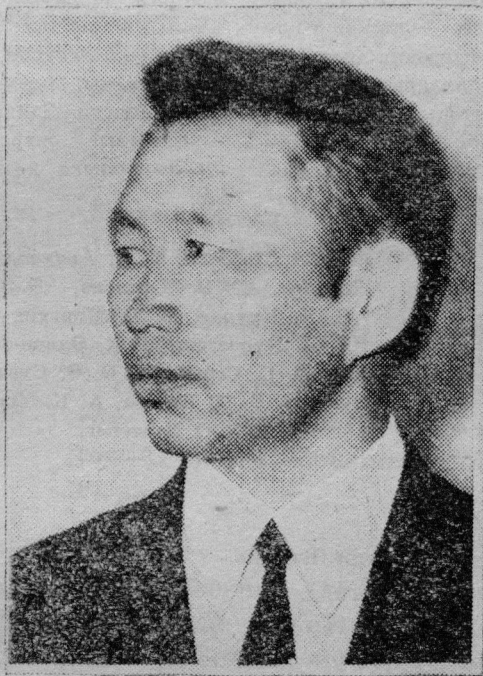
хоорайның удуртулгазы үр чылдар дургузунда тооп-херексевейн келген.

Тыва литератураны улам сайзырадыр болгаш Чогаалчылар эвилелиниң материал-техниктиг суурун экижидер сорулга-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң до к т а а д ы р ы болза:

1. Тываның Чогаалчылар эвилелиниң альманагын 1992 ч. январь 1-ден эгелээш «Улуг-Хем» деп чечен чогаал болгаш ниитилел-политиктиг сеткүүл кылдыр эде тургузар, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели болгаш республиканың Чогаалчылар эвилелин ооң кады үндөзилекчилери кылдыр бадылаар.

2. Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинге (*Даржай А. А.*) «Улуг-Хем» сеткүүлдүң редакция коллегиязын томуйлап тургузарын болгаш чогуур организациялар-биле сеткүүлдү тарадырының аргаларын дүтүр-журун дагзыр.

МОНГУШ БАЯНОВИЧ ДОРЖУ

Тыва чечен чогаал, уран чүүл улуг качыгдалга таварышкан. Салым-чаяанныг тыва шүлүкчү Монгуш Баянович Доржу 1992 чылдын апрель 9-та хенертен мөчээни.

Монгуш Баянович Доржу 1939 чылдың ноябрь 20-де Өвүр кожуунун Солчурга төрүттүнген. 1958

чылда Хандагайты ортумак школазын дооскаш, ВЛКСМ Өвүр райкомунга ажылдап турган. Ооң соонда Москвада А. М. Горький аттыг Литература институтунга өөренип киргеш, ону 1967 чылда чедиинкиниг дооскан. Өвүр районунун школаларына башкылап, «Тываның аныктары», «Сылдысчыраш»,

«Шын» солуннарның редакцияларына, Республиканың улусчу чогаадылга төвүнге ажылдап чораан.

Монгуш Баянович Доржу школада чыыдарында-ла чечен чогаалга хандыкшып эгелээн. Ооң шүлүктөрүнүн «Сында одаглар» деп баштайгы ному 1965 чыда парлаттынган. Ол — «Ынакшыл», «Хөрлээ», «Суг чинчилер» деп шүлүктөр чыындыларының автору. Шүлүкчү-лирик тыва тоожу чогаалына кыска чечен чугаа — лириктиг новелла жанрын нептередип кириген. Ооң новелла чогаалдарының ному «Сыргалар» деп ат-биле парлаттынган. Ооң корреспонденциялары, репортажтары, очерктери республика солуннарына калбаа-биле парлат-

тынып турган. Шүлүктөр, новеллалар чогаадыры-биле чергелештир-делегей болгаш бизниң чурттуң улустарының чогаалчыларының дыка хөй чогаалдары тыва дылга очулдуруп үндүргөн.

М. Б. Доржунуң чогаалдарының очулгалары «Смена», «Поэзия», «Молодая гвардия», «Нева», «Сибирские огни», «Меридиан» болгаш оон-даа оске сеткүүлдерге, альманахтарга парлаттынгылаан.

Салым-чаяанның шүлүктөрү, литература болгаш уран чуулга бердигең чогаалчы, бөдүүн, ак сеткилдиг кижини Монгуш Баянович Доржунуң чырыткылыг омур-хевирин бизниң чүректөривиске кезээ мөктөдө артар.

А. А. Даржай, Е. А. Антуфьев, М. Е. Кеин-Лопсан, С. В. Козлова, К.-Э. К. Кудажы, Ч. Ч. Куулар, В. В. Монгуш, Н. Ш. Куулар, Ю. Ш. Күнзегеш, М. К. Өлчей-оол, Д. Д. Сарыкай, В. С. Серен-оол, О. Ө. Сувакпиг, С. С. Сүрүң-оол, Е. Д. Танава, А. К. Үржаа, М. А. Хадаханэ, А. Х.-О. Ховалыг.

ЧОГААДЫКЧИ МӨӨРЕЙ

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 50 чыл оюнга ут-күштүр эң-не тывызык, эң-не каттырынчыг, эң-не хөктүг, эң-не чаптанчыг, эң-не мерген чечен чугаа дээш мөөрейни чарладывыс. Ооң тиилекчилеринге дараазында шаңналдарны тыпсыр:

Бирги шаңнал — чаңгыс — 1000 рубль

Ийиги шаңнал — чаңгыс — 700 рубль

Үшкү шаңнал — ийи — 500—500 рубль

Мактал шаңналдар: «Улуг-Хем» сеткүүлүнүң 1992 чылда үнген бүгү түүлери.

«Шын», «Тываның аныяктары», «Эне сөзү» солуннарның 1993 чылда чагыдылгазын шаңнатканнарга халас чорудуп бээри.

Бо мөөрей өске бүгү мөөрейлерге дөмей эвес, ооң шаңналы бүгү киржикчилерниң (авторларның) холундан кирер, аңаа тиилекчи чүгле бодунуң арыг салым-чаяаны-биле шылгарап үнер. Тала-дугай, эш-өөр тыртыжар чорукту болдурбазы-биле авторлар кымга-даа билдинмес шола адын салыр. Кажан тиилекчилер илереп үнүп келгенде, ынчан шола ат салган чогаалдың автору кымыл деп солунга чарлаптарга, ооң ээзи ук чогаалдың хол-биле бижээн боттуг хоолгазын жюриге чорудуп бергеш бадыткаар.

Мөөрейниң тиилекчилерин илередирде, хөй-хөй номчукчуларның санал-оналын барымдаалаары-биле эки деп көрдүнген кол-кол чогаалдарны «Шын», «Тываның аныяк-

тары», «Эне сөзү» солуннарга келген дээрэзи-биле удур парлаар.

Шаңналга кирген болгаш мактаттырган чогаалдарны «Улуг-Хем» сеткүүлдүң 1993 чылда үндүрүлгелеринге парлаар.

Мөөрейниң түңнелин Тываның чогаалчылар эвилелиниң 50 чыл оюнга уткуштур бо чылдың ноябрь айла солун-сеткүүлге чарлааш, шаңналдарны тыпсыр.

Чечен чугааның хемчээли машинага парлаан 3—4 арындан эртпес, ийи хоолгалыг, бир арынга 28—30 одуруг-луг кылдыр, ийи интервалга парлааш чорудар.

1 чогаал чоруткан болза, 30 рубльди, 2 чогаал болза—60 рубльди сеткүүлдүң агар чанынче шилчиткеш, (Кызыл хоорай, Тывасоцбанк р/с № 700489), ооң квитанциясын чогаалга кошкаш, дараазында адресче чорудар:

667000, Кызыл, Кочетова кудумчузу, 4, «Улуг-Хем» сеткүүлдүң редакциязы.

Шилчилге дугайында квитанция чок болза, ук чогаалды номчуvas. Квитанцияның дугаарын авторнуң демдеглен алыры чугула, ол дугаар авторнуң шола ады-биле редакцияга бүрүткеттинер.

Чогаалдарны хүлээп алырының эң сөөлгү хуусаазы—**октябрь 15.**

Мөөрейниң бүгү киржикчилеринге чогаадыкчы чедииникини күзедивис.

**ТЫВАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИ,
«УЛУГ-ХЕМ» СЕТКҮҮЛДҮҢ РЕДАКЦИЯЗЫ,
«ШЫН», «ТЫВАНЫҢ АНЫЯКТАРЫ»,
«ЭНЕ СӨЗҮ» СОЛУННАРНЫҢ РЕДАКЦИЯЛАРЫ.**

Д О П Ч У З У

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Чылгычы Ондар.</i> Сөөлгү өртээл. Кыска тоожу	3
<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Эмоция. Турустаак. «Адидас». Аккумулятор	30
<i>Монгуш Доржу.</i> Хүннөөшкин. Анай-Хаактар частып турда. Сараалыг Машпак. Тоорук. Адыгның ажыдыышкыны. Ала-сааскан .	45
<i>Чотпуң-оол оглу Чочагар.</i> Тимурнуң човулаңы. Сес дугаар баалык	57
<i>Монгуш Өлчей-оол.</i> Одагда	68
<i>Куулар Ховалыгмаа.</i> Коңгул	73

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛӨЛДӨР

<i>Александр Даржай.</i> Чүрээм-биле чугаам. Билбес чүвем эндерик-тир. «Чаңгыс бижек бажындан...» Он айның айдыңында	79
<i>Екатерина Танова.</i> Күскү хем. Кулуп. Вора-Шээлей. Чонум-биле үнүм үннөш	83
<i>Олег Сувакпит.</i> Ашак оолдар. Эмчилер. Дириг чорааш	86
<i>Юрий Кюнзегеш.</i> Доора-Хемге чеде бээр мен. Пөш будуу. Хөөр чурттакчылары	89
<i>Куулар Черлиг-оол.</i> Кээргенчиг күжүр бодум. Көк-Чыраа чуртум кайыл?	93
<i>Светлана Ооржак.</i> «Алмаз, рубин шимег кыпкан дуганымның...». «Туразында үе аспаа сезинчиди бырлаңнаткан...», «Оо, бурган, чүдүвестээн Тывандан мен...», «Өлүм далаш доңгайты соп, мага ханып...»	94
<i>Монгуш Доржу.</i> Тыва. 1938 чыл. <i>Баллада.</i> Чаактардан буттар көнчүг. <i>Пародия.</i> Коңгалар	96
<i>Осур-оол Монгуш.</i> «Октаргайны эргээн Хүнүм...». «Аагын дөгөөн соок кыжын чериниң кырын...». Сарала күс. Хураган булуг. Дамырагым. Ынакшылдың дүлгээзини. «Талыгырже көрүп ор мен...»	100
<i>Лидия Иргит.</i> Ыым кээри хөлчөк ийни. Силерге мээң херээм-даа чок. Шолук Дагаа. Аът биле Теве. Азырал кас	103

<i>Борис Куулар</i> . Эргим сөс. «Күштүг күзел...». «Эрте эрте...» . . .	106
<i>Эдуард Мижит</i> . Бустуушкун. Өске. Дацтар. Аяк. Чадаvas боор. Кнжи сеткили	107
<i>Бады-Байыр Тараачы</i> . Салым дугайында үш бодал. Кыдат розаң. Редиф	112
<i>Мадон Монгуш</i> . «Болчаг кылыр бора талдыг «Берге-Хемге...». Чурт- талганың оруу	114
<i>Ооржак Делгер-оол</i> . Үптекчи. Кээргенчиг	115
<i>Аяна Хензиг-оол</i> . Ынак эжим. Ховаганнар. «Каржыланып, хей-ле черге хыйланма даан...» Бүзүрелим. Шыдаvas мен	116
<i>Николай Ондар</i> . «Алды, күзен олча хайып...»	118

ОЧУЛГАЛАР

<i>Ж. Д. Доржиев, А. М. Кондратов</i> . Гомбожаб Цыбиков. <i>Очул.</i> <i>М. Хомушку</i>	119
---	-----

ТӨӨГҮНҮҢ АРЫННАРЫ

<i>Семён Урояков</i> . Кызыл хоорайны үндезилеп тургусканы. <i>Очул.</i> <i>М. Топча</i>	137
<i>Сергей Нестеров</i> . Аймырлыгга үүлгедиг... азы ийи муң чыл бурун- гаар болган чажытты археологтуң ажытканы. <i>Очул. К. Чамьян</i>	147
<i>Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң материал-техниктиг байдалын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң 1991 ч. октябрь 24-те үндүргөн № 366 доктаалындан</i>	151

На обложке
фотосрепродукция
заслуженного художника
Республики Тува
МОНГУША ЧЕРЗИ. «Бык».

Литературно-
художественный альманах

УЛУГ-ХЕМ, № 2

На тувинском
языке

Редакторы
О. Д. Байыр-оол, А. Д. Сат.
Художественный редактор
М. Ч. Чооду.
Технический редактор
А. А. Чернова.
Корректор
Г. Н. Биче-оол.

Сдано в набор 5.03.92. Подписано
к печати 27.04.92. Формат $60 \times 84^{1/16}$.
Бумага газетная. Гарнитура школь-
ная. Печать высокая. Физ. печ. л. 10.
Усл. печ. л. 9,3. Усл. кр.-оттисков
9,55. Уч.-изд. л. 9,23. Цена ~~7 руб.~~
Тираж 10000 экз. Заказ 547. ТП 1992 г.

Тувинское книжное издательство,
667000, Кызыл, ул. Щетинкина и
Кравченко, 57.

Типография Госкомиздата Республики
Тува,
667000, Кызыл, ул. Щетинкина и
Кравченко, 1.

12-60